

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ENSTİTÜSÜ

ORTADOĞU'DA SİYASAL VE EKONOMİK
KURUMLARIN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE
ETKİLERİ: MISIR ÖRNEĞİ

DOKTORA TEZİ

Cahit ÇELİK

Enstitü Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mahmut BİLEN

HAZİRAN – 2024

TEZ ONAYI

Cahit ÇELİK tarafından hazırlanan “Ortadoğu’da Siyasal ve Ekonomik Kurumların Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Mısır Örneği” adlı bu çalışma jürimizce Doktora Tezi olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Kabul (sınav) Tarihi: 27/06/2024

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Mahmut BİLEN	BAŞARILI
Prof. Dr. Kemal İNAT	BAŞARILI
Prof. Dr. İrfan HAŞLAK	BAŞARILI
Prof. Dr. Veli YILANCI	BAŞARILI
Doç. Dr. Hilal ALPDOĞAN	BAŞARILI

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Cahit ÇELİK

27.06.2024

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın hazırlanmasında ve tamamlanmasında bana destek veren, katkı sağlayan ve yol gösteren herkese en içten teşekkürlerimi sunarım. Öncelikle, tez danışmanım Prof. Dr. Mahmut BİLEN'e, akademik rehberliği, sabrı ve desteği için minnettarım. Kendisinin değerli önerileri ve yönlendirmeleri bu çalışmanın temel taşlarını oluşturmuştur. Tezin netleşmesinde ve son halini almasında önemli katkılar sunan Prof. Dr. Kemal İNAT'a ve Prof. Dr. İrfan HAŞLAK'a teşekkür ederim. Her ikisinin de eleştirileri ve yapıcı önerileri çalışmaya büyük katkı sağlamıştır. Akademik açıdan her zaman yol gösterici ve teşvik edici olan Prof. Dr. Ali BALCI'ya teşekkür ederim. Akademik gelişimimde sunduğu fırsatlar ve kazandırdığı deneyim için minnettarım. Ekonometri alanında çeşitli tarihlerde derslerine ve seminerlerine katıldığım Doç. Dr. Avni Önder HANEDAR'a ve Doç. Dr. Mücahit AYDIN'a teşekkür ederim. Derslerinde edindiğim bilgiler bu çalışmanın metodolojik altyapısına büyük katkı sağlamıştır. Tezin nihayete erme sürecinde verdikleri destek için Uluslararası İlişkiler bölümündeki çalışma arkadaşlarıma ve hocalarıma ayrıca teşekkür ederim. Son olarak, sevgili eşime ve canım kızıma en derin şükranlarımı sunarım. Onların sabrı, sevgisi ve anlayışı olmadan bu çalışmayı tamamlamak mümkün olmazdı.

ÖZET

Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü

Doktora Tez Özeti

Tezin Başlığı: Ortadoğu’da Siyasal ve Ekonomik Kurumların Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Mısır Örneği

Tezin Yazarı: Cahit ÇELİK **Danışman:** Prof. Dr. Mahmut BİLEN

Kabul Tarihi: 27.06.2024 **Sayfa Sayısı:** IX (ön kısım) + 196 (tez)

Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Bu çalışma, ekonomik ve siyasal kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini Mısır örneği üzerinden incelemektedir. Araştırma ayrıca, 2002-2022 yılları arasındaki verileri kullanarak, Mısır’ın da dahil olduğu alt orta gelir grubundaki 14 ülkenin ekonomik performansını değerlendirmektedir. Çalışmada, Acemoğlu ve Robinson’un geliştirdiği kapsayıcı ve sömürücü kurumlar kavramından hareketle, Mısır’ın kurumsal yapısının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Kapsayıcı kurumlar, toplumun geniş kesimlerinin ekonomik ve siyasi süreçlere katılımını teşvik ederken, sömürücü kurumlar belirli bir elit grubun çıkarlarını koruyarak geniş halk kesimlerini dışlamaktadır. Mısır örneğinde, sömürücü kurumların sürdürülebilir büyümeyi engelleyip ekonomik eşitsizlikleri artırdığı tespit edilmiştir. Nicel bölümde, Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu ile İfade Özgürlüğü ve Hesap Verebilirlik göstergelerinin kişi başına GSYH büyüme oranı üzerinde anlamlı ve pozitif etkileri olduğu görülmüş, siyasal kurumların büyüme üzerinde ekonomik kurumlardan daha etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Tezde elde edilen bulgular, Kurumsal İktisat teorisinin pratik uygulamaları açısından önemli çıkarımlar sunmakta ve Mısır’ın ekonomik kalkınma sürecine yönelik politika önerileri içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Kapsayıcı Kurumlar, Sömürücü Kurumlar, Ekonomik Büyüme, Panel Veri Analizi

ABSTRACT

Sakarya University, Middle East Institute

Abstract of PhD Thesis

Title of the Thesis: The Effects of Economic and Political Institutions on Economic Growth in The Middle East: The Case of Egypt

Author: Cahit ÇELİK

Supervisor: Prof. Dr. Mahmut BİLEN

Acceptance Date: 27.06.2024

Nu. of pages: IX (pre text) + 196 (thesis)

Department: Middle Eastern Studies

This study analyses the effects of economic and political institutions on economic growth through the case of Egypt. The study also evaluates the economic performance of 14 lower middle-income countries, including Egypt, using data from 2002 to 2022. Based on the concept of inclusive and extractive institutions developed by Acemoğlu and Robinson, the study analyses the effects of Egypt's institutional structure on economic growth in detail. While inclusive institutions encourage the participation of broad segments of society in economic and political processes, extractive institutions exclude large segments of the population by protecting the interests of a certain elite group. In the case of Egypt, it has been found that extractive institutions hinder sustainable growth and increase economic inequalities. In the quantitative section, Political Stability and Absence of Violence/Terrorism, and Voice and Accountability indicators have significant and positive effects on the GDP per capita growth rate. It is concluded that political institutions are more effective than economic institutions on growth. The findings of the thesis have important implications for the practical application of Institutional Economics theory and provide policy recommendations for Egypt's economic development process.

Keywords: Egypt, Inclusive Institutions, Extractive Institutions, Economic Growth, Panel Data Analysis

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
TABLO LİSTESİ.....	VI
ŞEKİL LİSTESİ	VII
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	8
1.1. Kurumlar	8
1.1.1. Kurumların Tanımlanması.....	8
1.1.1.1. Kapsayıcı ve Sömürücü Kurumlar	9
1.1.2. Kurum-Örgüt İlişkisi	12
1.1.3. Kurumsal Değişim.....	13
1.1.3.1. Kurumsal Değişimde Hiyerarşi	15
1.1.4. Kurumların Sınıflandırılması.....	17
1.1.5. Kurumların Ölçülmesi	20
1.1.6. Temel Zorluk ve Sınırlılıklar	21
1.2. Kurumsal İktisat.....	22
1.2.1. Asıl (Eski) Kurumsal İktisat	22
1.2.2. Yeni Kurumsal İktisat.....	26
1.3. Ekonomik Büyüme	33
1.3.1. Neoklasik (Dışsal) Büyüme Teorisi	34
1.3.2. İçsel Büyüme Teorisi.....	35
1.4. Ekonomik Büyümeyi Açıklayan Hipotezler	38
1.4.1. Coğrafya Hipotezi.....	38
1.4.2. Uluslararası Entegrasyon Hipotezi	39
1.4.3. Cehalet Hipotezi	40
1.4.4. Kültür Hipotezi	41
1.4.5. Kurumlar Hipotezi	42
1.5. Kurumlar - Büyüme İlişkisi ve Ortadoğu	44
1.5.1. Ticari İlişkilerin Gelişiminde Kurumların Rolü	44
1.5.2. Kurumsal Değişimin Farklı Hikayeleri	47
1.5.2.1. Kapsayıcı Kurumlara Dayalı Büyüme	48

1.5.2.2.	Sömürücü Kurumlara Dayalı Büyüme.....	48
1.5.3.	Ortadoğu’da Kurumların Büyümeye Etkisi.....	49
1.5.3.1.	Klasik Dönem.....	50
1.5.3.2.	Reform Dönemi.....	54
1.5.3.3.	Ulusal Ekonomiler Dönemi.....	58
BÖLÜM 2: MISIR’DA KURUMSAL GELİŞİM-BÜYÜME İLİŞKİSİ		63
2.1.	Cumhuriyet Öncesi Kurumsal Gelişim ve Büyüme	63
2.1.1.	1800’lere Kadarki Siyasal Mücadele: Merkezileşme Çabasındaki Sömürücü Kurumlar	63
2.1.2.	Kavalalılar Dönemi: Modern Kurumların İnşası.....	70
2.1.2.1.	Mehmed Ali Paşa Dönemi	71
2.1.2.2.	Abbas Hilmi ve Said Paşa Dönemleri	81
2.1.2.3.	İsmail Paşa Dönemi.....	84
2.1.3.	İngiliz İşgali ve Manda Yönetimi: Kurumsal Duraklama	87
2.1.3.1.	Tevfik Paşa Dönemi	87
2.1.3.2.	II. Abbas Hilmi Dönemi.....	93
2.1.3.3.	Ahmed Fuad Dönemi	97
2.1.3.4.	Kral Faruk Dönemi.....	98
2.1.3.5.	İki Dünya Savaşı Arasında Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Yapı	102
2.2.	Cumhuriyet Sonrası Kurumsal Gelişim ve Büyüme.....	107
2.2.1.	Nasır Dönemi: Sömürücü Kurumlara Dayalı Gelişme Çabası.....	107
2.2.2.	Sedat Dönemi: Kısmen Kapsayıcı Ekonomik Kurumlara Geçiş ve Artan Ekonomik Büyüme.....	121
2.2.3.	Mübarek Dönemi: Kurumsal Rekabetin ve Gelir Dağılımının Bozulması 134	
BÖLÜM 3: PANEL VERİ ANALİZİ		155
3.1.	Veri Seti	155
3.2.	Hipotezler.....	157
3.3.	Literatür Taraması.....	158
3.4.	Yöntem.....	161
3.5.	Model	163
3.5.1.	Yatay Kesit Bağımlılığı Analizi	164
3.5.2.	Eğim Homojenliği Analizi.....	166
3.5.3.	Birim Kök Analizi	167

3.5.4. Eşbütünleşme Analizi	168
3.5.5. Katsayı Tahmini: Model Bazlı	169
3.5.5.1. CCEMG Tahmincisi.....	170
3.5.5.2. AMG Tahmincisi.....	171
3.5.6. Katsayı Tahmini: Birim Bazlı.....	172
3.6. Bulguların Değerlendirilmesi	176
3.6.1. Model Bazlı Bulgular	176
3.6.2. Birim Bazlı Bulgular	178
SONUÇ	180
KAYNAKÇA.....	186
ÖZGEÇMİŞ	196

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Araştırmada Yer Alan Ülkeler ve Kişi Başına GSYH Değerleri	155
Tablo 2: Araştırmada Kullanılan Göstergeler ve Kısaltmaları	157
Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler	164
Tablo 4: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları	165
Tablo 5: Eğim Homojenliği Test Sonuçları.....	167
Tablo 6: Birim Kök Analizi Test Sonuçları.....	168
Tablo 7: Eşbütünleşme Test Sonuçları	169
Tablo 8: CCEMG Tahmincisi Model Bazlı Sonuçlar.....	170
Tablo 9: AMG Tahmincisi Model Bazlı Sonuçlar	171
Tablo 10: CCEMG Tahmincisi Birim Bazlı Sonuçlar.....	174
Tablo 11: AMG Tahmincisi Birim Bazlı Sonuçlar	175
Tablo 12: Hipotezlerin Doğrulanması	184

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: North’a Göre Değişim Sürecinin Aşamaları.....	14
Şekil 2: Ekonomik ve Siyasal Kurumların Etkileşimi	16

KISALTMALAR

ABC	: Al-Ahram Beverages Company
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AKİ	: Asıl Kurumsal İktisat
AMG	: Augmented Mean Group
AOI	: Arap Sanayileşme Örgütü
ASB	: Arap Sosyalist Birliği
CC	: Yolsuzluğun Kontrolü
CCEMG	: Common Correlated Effects Mean Group
DKK	: Devrim Komuta Konseyi
EAAF	: Silahlı Kuvvetler Mühendislik Kurumu
ESS	: European Social Survey
GE	: Hükümetin Etkinliği
GSMH	: Gayri Safı Milli Hasıla
GSYH	: Gayri Safı Yurtiçi Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
KİK	: Körfez İşbirliği Konseyi
MoMP	: Askeri Üretim Bakanlığı
NSPO	: Ulusal Hizmet Projeleri Örgütü
PSAV	: Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu
RL	: Hukukun Üstünlüğü
RPLA	: Kaynakça Fakir İşgücü Bol
RQ	: Düzenlemelerin Kalitesi
RRLA	: Kaynakça Zengin İşgücü Bol
RRLP	: Kaynakça Zengin İşgücü Fakiri
SCAF	: Yüksek Askeri Şura
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UDP	: Ulusal Demokratik Parti
VA	: İfade Özgürlüğü ve Hesap Verebilirlik
WVS	: World Values Survey

YKİ : Yeni Kurumsal İktisat

GİRİŞ

Amaç

Dünyada ekonomik refah seviyesi yüzyıllar boyunca neredeyse hep aynı kalmıştır. Bu olgu, büyük ölçüde endüstri devriminden sonra dramatik şekilde değişmiştir. Ancak bu değişim ülkeler arasında büyük farklılıklar ortaya çıkarmıştır. Ekonomik refahın bir göstergesi olarak kişi başına gelir dünyanın bazı ülkelerinde sınırlı düzeyde artarken, bazı ülkelerde oldukça hızlı bir şekilde yükselmiştir. Ülkeler arasındaki bu gelir farkının ne tür faktörlerden kaynaklandığı sorusu modern iktisat biliminin ortaya çıktığı tarihlere kadar gitmektedir. Bu nedenledir ki, dünyada zenginlik ve yoksulluğun nedenleri üzerine yapılan araştırmalar sosyal bilimlerin içerisindeki güncelliğini ve popülerliğini her zaman korumuştur. Adam Smith'in *Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir Araştırma* (1776) adlı meşhur eseri ile başlayan bu serinin literatürdeki son örneklerinden biri Daron Acemoğlu ve James A. Robinson'un *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri* (2013) adlı eseri olmuştur.

Acemoğlu ve Robinson, geliştirdikleri *kapsayıcı* (inclusive) ve *sömürücü* (extractive) kurumlar tanımı üzerinden, çeşitli ülkelerde ve farklı zaman dilimlerinde ele aldıkları belirli ekonomik ve politik yapıları inceleyerek ulusların başarı ve başarısızlıklarında temel belirleyicinin kurumlar olduğu sonucuna varmışlardır. Kuramsal olarak *Yeni Kurumsal İktisat* (New Institutional Economics) yaklaşımı içerisinde yer alan bu görüşe göre “ülkelerin ekonomik başarıları kurumlara, ekonominin işleyişini belirleyen kurallara ve bireyleri motive eden teşviklere göre farklılık gösterir” (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s. 74).

Bu çalışmada, Mısır'daki siyasi ve ekonomik yapıların kurumsallaşma süreçleri Acemoğlu ve Robinson'un (2013) ortaya koyduğu *kapsayıcı* ve *sömürücü* kurumlar tanımı üzerinden ele alınarak, bu yapıların ekonomik büyüme üzerine etkileri değerlendirilecektir. Kapsayıcı ekonomik kurumların üç önemli özelliği bulunmaktadır. Bunlar, özel mülkiyetin güvence altına alınması, hukuk sisteminin herkese eşit mesafede ve tarafsız olması ve kamu hizmetlerinin herkesin eşit şartlar altında ticari ilişkiler geliştirebilmesine olanak tanınmasıdır. Toplumun geneli için bu imkanların sağlanması ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Ancak, ekonomik kaynakların ve fırsatların adil olmayan bir şekilde dağıtılması veya kaynakların belirli bir elit kesimin menfaatine

olacak şekilde kullanılması sömürücü ekonomik kurumlara neden olmaktadır. Bu tür durumlarda, ekonomik yapı toplumsal refahı artırmak yerine, zenginliği ve gücü belirli grupların elinde toplamakta ve gelir dağılımında adaletsizliklere yol açmaktadır (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 75-77).

Kapsayıcı siyasal kurumlar ise iki temel özelliğe sahiptir. Bunlardan ilki, toplumdaki bütün bireylere eşit mesafede durarak çoğulculuğu sağlamalarıdır. Kapsayıcı siyasal kurumlar farklı etnik, dini, kültürel ve sosyal grupların siyasal süreçlere katılımını teşvik eder. Çoğulculuk, bireylerin ve grupların seslerini duyurabilmesi, karar alma süreçlerine katılabilmesi ve haklarının korunabilmesi için gereklidir. Buna karşılık, siyasal gücün dar bir elit grubun elinde yoğunlaşması, sömürü siyasal kurumlara neden olur. Bu gruplar, siyasal ve ekonomik kararları kontrol ederek kendi hak ve çıkarlarını korur ve genişletir. Sömürücü siyasal kurumlar, hesap verilebilirlik mekanizmalarını devre dışı bırakarak yolsuzluğun ve keyfi yönetimin yaygınlaşmasına yol açar. Kapsayıcı siyasal kurumların ikinci özelliği, devleti ve hukuk normlarını temsil edecek kadar merkezileşmiş ve güçlü bir yapıda olmalarıdır. Bu sayede yasaların uygulanması, kamu düzeninin korunması ve halkın güvenliğinin sağlanması mümkün olabilmektedir. Merkezi otoritenin zayıf olması durumunda ise devletin işlevsiz hale geldiği sömürücü bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu durum, toplumsal çatışmaları ve istikrarsızlığı artırmaktadır. Özetle, kapsayıcı siyasal kurumlar, toplumun tüm kesimlerinin siyasal süreçlere katılımını ve temsilini sağlarken, aynı zamanda merkezi ve güçlü bir devlet yapısı aracılığıyla hukuk normlarını ve kamu düzenini koruyarak büyümeyi teşvik eder (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 80-81).

Literatür Taraması

İktisat disiplini içerisinde ülkelerin gelişme düzeylerini ortaya koyan tezler incelendiğinde iktisadi faktörlere dayalı tezlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Kurumlar gibi iktisadi olmayan bir kavram temelinde ekonomik büyüme konusuna yer veren çalışmalar ancak yakın tarihlerde ortaya çıkmaya başlamıştır. Nicel analizler temelinde yapılan bu çalışmaların bazıları (Arslan, 2007; Erkuş, 2016) kuramsal ve kavramsal düzeyde konuyu ele alırken, Özdemir (2015) Türkiye örnek olayı çerçevesinde ekonomik gelişmişlik konusunu tarihsel bir analize tabi tutarak Osmanlıdan günümüze kurumsal yapılardaki değişim ve dönüşümleri incelemiştir. Ortadoğu genelinde ise kurumlar temelinde Yamak'ın (2015) Körfez ülkelerinin kurumsal kalite düzeylerine yönelik çalışması ile Saygın'ın (2015) kurumlar ile doğrudan yabancı sermaye yatırımları

arasındaki ilişkiye dair çalışması bulunmaktadır. Bunun haricinde ekonomi politiği son dönemde iktisadi kalkınma, büyüme, yönetim gibi kavramlar üzerinden değerlendiren çalışmalar bulunmakla birlikte bunlar sayıca ve nitelik olarak yetersiz kalmaktadır. Özetle, kurumlar temelinde mevcut tezler analiz edildiğinde özellikle Ortadoğu bölgesindeki gelişmişlik sorunlarını tarihsel süreç içerisinde değerlendiren çalışmaların eksikliği dikkat çekmektedir.

Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi alanlarında ise bölgeye yönelik tezler incelendiğinde Türkiye-Ortadoğu ilişkileri (Kurt-Sarıaslan, 2016), Arap isyanları (Akgün, 2017; Eğri, 2017), güvenlik ve savunma harcamaları (Çelik, 2015), petrol gelirleri ve krizler (Ayhan, 2005) gibi konuların ekonomi politiğini inceleyen tezler son dönemde göze çarpmaktadır. Bunlar arasında Uluslararası Ekonomi Politik (UEP) yaklaşımını benimseyen tezler yer almakla birlikte yukarıda belirttiğimiz eksikliği dolduracak bir çalışma bulunmamaktadır. Tezlerin haricinde ise Ünay (2013) Osmanlı'dan günümüze Türkiye'nin küresel ekonomik sistem içinde geçirdiği gelişim ve dönüşümü UEP perspektifinden ele almıştır. Ortadoğu ülkeleri için benzer bir çalışma Türkçe literatürde henüz ortaya konmazken, küresel ekonomiye dair önemli öngörüler sunan UEP'nin yabancı literatürde de Ortadoğu ile etkileşimi oldukça sınırlı düzeyde kalmıştır (Snider, 2015).

Mısır özelinde yapılan araştırmalara bakıldığında Arap Baharı'nın ortaya çıkardığı lider değişimi, Arap Baharının ekonomi politiği, siyasi liberalleşme ve demokratikleşme sorunları, siyasal İslamcı hareketler, Nasırcılık, ordu-devlet ilişkileri gibi konular ağırlıklı olarak çalışılmıştır. Ancak, özel mülkiyetin korunması, hukuk sisteminin tarafsızlığı, kamu hizmetlerinin yaygınlığı, çoğulcu ve merkezi bir siyasal sistemin varlığı gibi konuları kurumlar temelinde birlikte ele alarak ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Bunlardan biri olan Yamak'ın (2018) çalışmasında, Hür Subaylar darbesinin ardından günümüze kadarki süreçte devlet-toplum ilişkilerinin dönüşümü ve kurumsal yapıya etkileri kısaca incelenmiştir. Mevcut çalışma ise, Mısır'daki kurumları tarihsel bağlamda ele alarak, kurumların zaman içinde nasıl evrildiğini ve neden bazı yapısal özelliklerini koruduğunu veya değişimlere direnç gösterdiğini açıklamakta ve bu alandaki kısıtlı literatüre katkı sağlamaktadır.

Kapsam ve Kısıtlar

Kimi yazarlara göre bölge yapısını ifade eden baskıcı siyaset – rantiyeci devlet ilişkisi bağlamında ortaya çıkan ekonomik ve siyasi yapıların kökenleri kolonyal ve post-kolonyal dönemde aranmalıdır (Ünay, 2013). Kimine göre ise bu süreç uzunca bir dönem bölge genelinde hakimiyet kuran Osmanlı devletinin bıraktığı kurumsal mirası da kapsayacak şekilde genişletilmelidir (Acemoğlu ve Robinson, 2013). Nitekim Sanayi Devrimi'nin geliştiği ve olgunlaştığı yıllar Osmanlı devleti için Ortadoğu topraklarında hakimiyet ve gücün azalmaya başladığı ve imparatorluk olarak gerileme döneminden dağılma dönemine geçildiği bir zaman dilimine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada günümüz eşitsizliklerini ortaya çıkaran ve tarihsel bir kırılma noktası olarak görülen Sanayi Devrimi'nin ardından Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler temelinde Mısır'ın sahip olduğu kurumsal yapıların ulaştığı seviye incelenecektir.

Kurumlar temelinde yapılacak bir çalışmada en önemli meydan okumalardan bir tanesi kurumların ölçülmesi sorunudur. Bu noktada, gerek yerli gerekse yabancı literatürdeki mevcut çalışmalar ağırlıklı olarak nicel teknikler ve ekonometrik yöntemler vasıtasıyla yapılmaktadır. Objektif oldukları kabul edilen ve uluslararası geçerliğe sahip olan çeşitli veri bankaları ve endekslerden faydalanılarak yapılan bu çalışmalarda genel olarak nicel veriler üzerinden bir okuma gerçekleştirilmektedir. Ortadoğu söz konusu olduğunda ise ihtiyaç duyulan veriler kimi zaman bulunmamakta, bulunduğu durumlarda da kayıtdışılığın yüksek olması veya otoriter rejimlerin çıkarlarına uygun düşecek şekilde verilerin oluşturulması gibi ihtimaller nedeniyle kalitesi sorgulanabilmektedir. Bu meydan okumaları aşmak her ne kadar imkansız olmasa da genellikle zaman alabilmekte, dil becerileri gerektirebilmekte ve yaratıcı yaklaşımları zorunlu kılmaktadır. Bu da çoğu zaman bir araştırmacının dahil olmak istemediği zorlu bir süreçtir (Snider, 2015, s. 65).

Buna karşılık, 2000'li yıllardan itibaren görece daha kapsamlı ve yıllık olarak düzenli veriler sunan endeksler ilgili zorlukların aşılmasında etkili olmaktadır. Örneğin, Dünya Bankası tarafından geliştirilen ve dünya genelindeki ülkelerin yönetim kalitesini ölçmeyi amaçlayan Dünya Yönetişim Göstergeleri, 2002 yılından itibaren yıllık olarak açıklanmakta ve günümüzde 200'den fazla ülke ve bölgeyi kapsamaktadır. Bu göstergeler, kapsamlı doğaları ve Dünya Bankası'nın veri toplama ve analiz konusundaki itibarı nedeniyle akademik araştırmalarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Uluslararası standartlar ve işbirlikleri veri kalitesini ve karşılaştırmalı çalışmaların güvenilirliğini

arttırmaktadır. Bu yönüyle yönetim göstergeleri ülkeler ve bölgeler arasında karşılaştırmalı analizler yapılmasına olanak tanımaktadır.

Ortadoğu'daki gelişmekte olan ülkeleri dünyanın geri kalanındaki gelişmiş ülkelere ayıran temel faktör ne olmuştur? Bu ülkeler kalıcı bir ekonomik büyüme sağlama noktasında neden başarısız olmuşlardır? Bu çalışmaya konu olan Mısır, Dünya Bankası Atlas Yöntemi¹ sınıflandırmasına göre Alt Orta Gelirli ekonomiler arasında yer almaktadır (World Bank Group, 2023). Cammett ve diğerleri Mısır'ı bölgedeki Kaynakça Fakir İşgücü Bol (Resource Poor Labor Abundant, RPLA) ülkeler grubuna dahil etmektedir (2018, s. 26). Chaudhry ise Mısır'ı bölgedeki başlıca işgücü ihracatçısı ülkeler arasında saymaktadır (1997, s. 30). Ekonomik büyüme potansiyeli nedeniyle gelecekte dünya ekonomisinde önemli bir rol oynaması beklenen ülkelerden (Next Eleven, N11) biri olarak gösterilen Mısır, mevcut ekonomik gelişimi ile beklenen potansiyeline henüz ulaşamamıştır. Bu durum, tez çalışmasında Mısır'ın seçilmesi için stratejik bir neden olmuştur. Çalışmada, Mısır'ın düşük ekonomik gelişimini etkileyen kurumsal faktörler ve yapısal engeller inceleme altına alınacaktır. Mısır, çeşitli tarihlerde politik ve ekonomik dönüşümler yaşamış bir ülke olarak, kurumların ekonomik performans üzerindeki etkisini incelemek için zengin bir tarihsel arka plan sunmaktadır. Mısır ayrıca, bölgedeki diğer ülkelerle kıyaslandığında, daha kapsamlı ve erişilebilir veri kaynaklarına sahiptir. Bu bağlamda Mısır örneği, Yeni Kurumsal İktisat dinamiklerini ve bu dinamiklerin ekonomik sonuçlar üzerindeki etkilerini derinlemesine inceleme fırsatı sunmaktadır.

Yöntem ve Hipotezler

Neden bazı ulusal ekonomiler başarılı olurken diğerleri başarısız olmaktadır? Bölgedeki ekonomik geri kalmışlığın nedenleri nelerdir? Genel olarak sürdürülebilir ve istikrarlı bir siyasi ve iktisadi düzen kurma noktasında başarı gösteremeyen Ortadoğu ülkelerinin günümüzde ulaştıkları ekonomik gelişmişlik seviyesine dair kapsamlı bir çalışma ekonomi ve politikayı birlikte ele alacak disiplinler arası bir bakış açısını zorunlu kılmaktadır. Nitekim Halliday'e göre bölge ekonomi politiği siyasi faktörler (devlet,

¹ Atlas Yöntemi ülkeleri kişi başına düşen Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) temelinde düşük gelirli, alt orta gelirli, üst orta gelirli ve yüksek gelirli olmak üzere 4 farklı gruba ayırmaktadır. 2023 mali yılı için düşük gelirli ekonomiler, 2021 yılı kişi başı GSMH'si 1,085 dolar veya daha az olan ekonomiler olarak tanımlanmaktadır. Alt orta gelirli ekonomiler kişi başı GSMH'si 1,086 ile 4,255 dolar arasında olan ekonomilerdir. Üst orta gelirli ekonomiler kişi başı GSMH'si 4,256 ile 13,205 dolar arasında olan ekonomilerdir. Yüksek gelirli ekonomiler ise kişi başı GSMH'si 13,206 dolar veya daha fazla olan ekonomiler olarak sınıflandırılmaktadır.

çatışma, ideoloji) ile ekonomik faktörler (üretim, finans, teknoloji) arasındaki ayrılmaz karşılıklı bağıntı üzerinden okunmalıdır (2005, s. 262).

Bu noktada, Yeni Kurumsal İktisat gibi disiplinlerarası karakter gösteren yaklaşımları Ortadoğu Çalışmaları ile birleştirecek düzeyde metodolojik çoğulculuğa sahip araştırmaların eksikliği dikkat çekmektedir. Ayrıca, ağırlıklı olarak veri-odaklı yapılan çalışmaların sunduğu önemli öngörülere rağmen bölgede giderek kronikleşen soru, sorun ve meydan okumalara karşı daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Bahsi geçen ihtiyaca yönelik olarak ortaya çıkan bu çalışmada öncelikle, kurumsal değişim ve dönüşümün ekonomik büyüme üzerine etkileri Mısır özelinde tarihsel bir analize tabi tutulacaktır. Bu kapsamda Osmanlı hakimiyeti, İngiliz İşgali ve Cumhuriyet ilanı gibi farklı dönemlerde ortaya çıkan siyasi ve ekonomik gelişmeler ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Vaka analizi bölümünün ilk hipotezi kapsayıcı kurumların ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği, sömürücü kurumların ise büyümeyi sınırlandırdığı ve eşitsizlikleri artırdığı şeklindedir. İkinci hipotez ise siyasal kurumların büyüme üzerinde ekonomik kurumlardan daha fazla belirleyici olduğudur.

Nicel bölümde, alt orta gelirli ülkeler grubunda yer alan, aralarında Mısır'ın da bulunduğu seçili 14 ülke, panel veri analizi ile inceleme altına alınacaktır. İncelemede, Dünya Yönetişim Göstergelerini oluşturan 6 farklı kurumsal göstergeden elde edilen 2002-2022 arası yıllık veriler kullanılacak ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri analiz edilecektir. Nicel bölümün hipotezleri, kapsayıcı kurumları temsil eden 6 göstergenin her birinin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği şeklindedir (ilk 6 hipotez). Ayrıca, siyasal kurumları temsil eden göstergelerin ekonomik kurumları temsil eden göstergelere kıyasla büyüme üzerinde daha fazla etkili olması beklenmektedir (7. hipotez).

Plan

Bu çalışma, Mısır'daki siyasi ve ekonomik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde inceleyecek olup, üç ana bölümden oluşmaktadır. "Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve" başlığı altındaki ilk bölümde, kurum ve kuruluşların tanımları, bunlar arasındaki ilişkiler ve kurumsal değişim süreçleri ele alınmaktadır. Ayrıca, kurumların sınıflandırılmasına ve kurumsalcı bakışın karşılaştığı çeşitli zorluklara yer verilmektedir. Bu bölümde bir yandan Kurumsal İktisat yaklaşımının iki kolu olan Asıl (Eski) Kurumsal İktisat ve Yeni Kurumsal İktisat teorileri incelenmekte,

diğer yandan ekonomik büyüme üzerine teoriler ve büyümeyi tetikleyen çeşitli faktörlere dair hipotezler tartışılmaktadır. Son olarak, kurumsal yapı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye ve bunun Ortadoğu'ya etkilerine değinilmektedir.

İkinci bölüm, Mısır tarihine genel bir bakış açısı sunarak, kurumsal yapıların ekonomik büyüme üzerindeki rolünü detaylı bir şekilde ele almaktadır. Cumhuriyet öncesi dönemde, Osmanlı yönetimi altındaki Memlûk gruplarının siyasal merkezileşme çabaları, Kavalalı Hanedanlığı ile başlayan modern kurumların inşa süreci ve İngiliz işgalinin kurumsal ve ekonomik gelişime etkileri öne çıkmaktadır. Cumhuriyet sonrası dönemde ise Nasır'ın Arap Sosyalizmi, Sedat'ın İnfitah ekonomisi ve Mübarek döneminin neoliberal politikaları altında Mısır'daki kurumsal değişim ve büyüme süreçleri değerlendirilmektedir.

Üçüncü ve son bölümde, 14 ülkeye ait veriler panel veri analizi yöntemiyle incelenmektedir. Bölümde öncelikle, kullanılan veri seti, geliştirilen hipotezler ve bu konuda yapılan çalışmaların özetlendiği bir literatür taraması yer almaktadır. Ardından panel veri analizine dair genel bilgilere yer verilmektedir. Bunu, yatay kesit bağımlılığı, eğim homojenliği, birim kök ve eşbütünleşme gibi önsel testlerden ve katsayı tahmincilerinden elde edilen sonuçlar takip etmektedir. Bulguların değerlendirildiği son kısımda nicel analizin sağladığı katkılar ve sınırlılıklar tartışılmaktadır.

BÖLÜM 1: KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Kurumlar

Bir toplumu ekonomik olarak başarılı kılan ve büyüme üzerinde belirleyici olan nedir sorusuna birçok sosyal bilimci çeşitli faktörler sunmuş olsa da, son dönemlerde daha ziyade dikkat çekilen faktör kurumlar olmuştur (Acemoglu, Johnson ve Robinson, 2001; Easterly ve Levine, 2003; Hall ve Jones, 1999; Rodrik, Subramanian ve Trebbi, 2004). Ancak, kurumlar üzerine yapılan araştırmalarda bazı temel zorluklar ile karşılaşilmektedir. Bu zorluklardan biri de kurumlar için yapılmış olan birbirinden farklı tanımların bulunmasıdır (Ostrom, 2005).

1.1.1. Kurumların Tanımlanması

Kurumlar hakkında literatürde önemli çalışmalar yapan isimlerin başında Douglass C. North gelmektedir. Kurumları bir toplum içerisindeki “oyunun kuralları” olarak tanımlayan North’a göre insanlar tarafından oluşturulmuş olan kurumlar “politik, ekonomik ve sosyal etkileşimi biçimlendiren kısıtlardır”. Bu tanımın içerisinde bir yanda anayasa ve yasa gibi resmi (formel) kısıtlar yer alırken diğer yanda adet, gelenek ve toplumsal davranış kuralları gibi gayri resmi (enformel) kısıtlar bulunmaktadır. Kurumlar burada bahsedilen kısıtlardan (constraints) ve onların uygulanma (enforcement) özelliklerinden oluşmaktadır. Kurumların sağladığı fırsat ve teşvikler ekonomik değişimin yönünü (büyüme, durgunluk ya da gerileme) belirlemektedir (North, 1990, ss. 3-4; 1991, s. 97; 1994, s. 360).

Ostrom kurumları “tekrar eden durumlar karşısında insanlar tarafından kullanılan kurallar, normlar ve stratejiler” olarak tanımlar. Verilen tanımda kurallar “belirli durumlar karşısında öngörülebilir bir şekilde karşılıklı olarak anlaşılan ve uygulanan müşterek reçeteler” olarak karşımıza çıkar. Kurallar dışsal yaptırım ve teşvikler içerebilirken normlar “çoğunluk tarafından bilinen ve kabul edilen, içsel maliyetler ve faydalar içeren müşterek reçetelerdir.” Stratejiler ise, kurallar ve normların sunduğu teşvik yapısına bağlı olarak “bireylerin yaptıkları düzenli planlardan” oluşmaktadır (Ostrom, 2005, ss. 824–825).

Ostrom kurumsal düzenlemeler içerisindeki davranışları analiz etmek, öngörmek ve açıklamak için oluşturduğu kavramsal birime “eylem alanı” (action arena) adını verir. Buna göre eylem alanı “bireylerin etkileşimde bulunduğu, mal ve hizmet değişimini

gerçekleştirdiği, problemlerini çözdüğü, birbirini domine ettiği, suçlu hissettiği, kavga ettiği (ve içinde diğer birçok şeyi gerçekleştirdiği) sosyal alan” olarak karşımıza çıkmaktadır (Ostrom, 2005, s. 827).

Ménard ve Shirley’in verdikleri tanıma göre kurumlar “insanların çevrelerini kontrol etmek ve belirsizliği azaltmak için oluşturdukları yazılı ve yazılı olmayan kurallar, normlar ve kısıtlardır.” Bunlar sözleşme ilişkilerini düzenleyen yazılı kural ve anlaşmaları; siyaseti, finansı veya genel olarak toplumu düzenleyen anayasa ve kanunları; yazılı olmayan davranış kurallarını, normları ve inançları içerir (Menard ve Shirley, 2005, s. 1).

Vitola ve Senfelde’ye göre kurumlar “bireyin rasyonelleğini sınırlayan, spesifik bir davranışı kısıtlayan veya teşvik eden, sosyal olarak kabul görmüş davranış modelleridir.” Kurumlar kaliteli olduklarında toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için sınırlı üretim kaynaklarının etkin kullanımını teşvik ederler (Vitola ve Senfelde, 2015, s. 273).

Kurumsalcı geleneğin diğer önemli isimleri arasında Williamson kurumları kısaca “işlemlerin yönetişim biçimi”, Schmolter “bir hedefi olan ve bir sistem oluşturan alışkanlıklar ve kurallar bütünü”, Veblen “paylaşılan düşünce ve eylem alışkanlıkları”, Commons “bireysel eylemi kontrol eden toplu eylem”, Menger “bütün karşısında işlevsellik gösteren sosyal olgular”, Hayek “kurallar ve düzenler”, Aoki “oyunun nasıl oynandığına dair kendi kendini idame ettiren inançlar sistemi”, Hodgson “etkileşimleri yapılandıran gömülü sosyal kurallar sistemi” olarak tanımlar (Chavance, 2019, ss. 132–133).

1.1.1.1. Kapsayıcı ve Sömürücü Kurumlar

Kurumlar kavramından hareketle ülkeler arasındaki büyüme farklarını ortaya koyan Acemoğlu ve Robinson (2013) ise *kapsayıcı* ve *sömürücü* kurumlar tanımını geliştirmişlerdir. Ekonomik kurumlar teşvikler ve fırsatlar sunarken tasarrufları, yatırımları ve yeni fikirlerin ortaya çıkmasını da şekillendirmektedir. Ancak, ekonomik kurumlar toplumlar arasında çeşitlilik göstermektedir. Acemoğlu ve Robinson bu çeşitliliği siyasal kurumların şekillendirdiği siyasal tercihlerin bir sonucu olarak görmektedir. Burada yazarlar, siyasal kurumların büyüme üzerindeki etkilerinin ekonomik kurumlardan daha fazla olduğuna vurgu yaparken, geliştirdikleri kapsayıcı ve

sömürücü kurumlar tanımını hem ekonomik hem de siyasi kurumlar üzerinde ayrıntılı şekilde ele almışlardır (Acemoglu ve Robinson, 2016).

Ekonomik kurumların *kapsayıcı* olabilmeleri için en kısa ifadeyle “*güvence altına alınmış özel mülkiyete, tarafsız bir hukuk sistemine ve herkesin mübadele ve sözleşme yapabileceği eşit şartlar sağlayan bir kamu hizmetleri hükmüne*” sahip olmaları gerekmektedir. Ekonomik kurumlar toplumun geniş bir kesimi için bu hakları sağladıklarında ekonomik etkinlik, verimlilik artışı ve ekonomik refahın teşviki mümkün olmaktadır. Ancak, bunun aksi yönde, toplumun sadece belirli bir kesiminin çıkarları için diğerlerinin gelir ve zenginliği heba edildiğinde *sömürücü* ekonomik kurumlar ortaya çıkmaktadır (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 75–77).

Siyasal kurumlar toplumda gücün kimin elinde bulunduğunu ve bu gücün hangi amaçla kullanılabileceğini belirlemektedir. Dolayısıyla siyasal gücün toplumdaki dağılımı kazanan ve kaybedenleri de ortaya çıkarmaktadır. *Kapsayıcı* siyasal kurumların ilk özelliği çoğulcu olmalarıdır. Siyasal güç toplumun geniş kesimlerine yayılacak şekilde eşit dağılmış ve sınırlandırılmış ise siyasal kurumlar çoğulcudur. Buna karşılık, siyasal gücü toplumun belirli bir kesiminde toplayan ve ona sınırlama getirmeyen siyasal kurumlar mutlakiyetçidir. *Kapsayıcı* siyasal kurumların ikinci özelliği yeterince merkezileşmiş ve güçlü olmalarıdır. Bu özellik gerek ekonomik faaliyetlerin desteklenmesi, gerekse kanun ve düzenin sağlanması bakımından elzemdir. Siyasal merkeziyeti sağlayamayan zayıf devletlerde ise kanun ve düzen sağlamak kolay olmadığı gibi toplumsal çatışma kaçınılmazdır. Özet olarak kapsayıcı siyasal kurumların “yeterince merkezileşmiş ve çoğulcu” bir yapıya sahip olmaları gerekmektedir. Bu özellikleri taşımayan siyasal kurumlar *sömürücü* olarak nitelenmiştir (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 80–81).

Kapsayıcı kurumlar, değişime direnen elitler ile onların gücünü sınırlamak isteyen rakip gruplar arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Tarih içerisinde karşılaşılan halk devrimleri gibi kritik dönemeçler, elitlerin gücünü zayıflatarak muhalefeti güçlendirirken çoğulcu bir toplum için uygun teşvik ortamını sağlayabilmektedir. *Kapsayıcı* kurumlar bir kez ortaya çıktığında ise, *verimli döngü* (virtuous circle) adı verilen bir süreç ile süreklilik kazanabilmektedir. Verimli döngü, kapsayıcı ekonomik ve siyasal kurumların sürdürülmesi, meydan okumalara direnmesi

ve genişlemesi için güçlü bir eğilim yaratan geribildirim sürecini ifade eder. Bu döngü, bir dizi mekanizma aracılığıyla işler: İlk olarak, çoğulcu siyasi kurumlar bir diktatörün veya dar bir grubun gücü tekeline almasını zorlaştırır. Hukukun üstünlüğü ilkesi, siyasi sürece daha geniş katılım ve daha fazla kapsayıcılık sağlayarak, toplumdaki herkesin sadece yasalar karşısında değil, siyasal sistemde de eşit olduğu fikrini güçlendirir. Hukukun üstünlüğü aynı zamanda yasaların bir çıkar grubu tarafından diğerlerine karşı kullanılmasını engeller. İkinci olarak, kapsayıcı siyasi kurumlar kapsayıcı ekonomik kurumları destekler ve onlar tarafından desteklenir. Bu ikili ilişki, ekonomik sömürüyü ortadan kaldırır, tekelleşmeyi azaltır ve dinamik bir ekonomi ortaya çıkarır. Ekonomik kurumlar yeterince kapsayıcı hale geldiğinde, elit grubun iktidar olmak veya iktidarda kalmak için daha az çıkarı olacak, baskı ve zor kullanmak ise daha maliyetli hale gelecektir. Son olarak, kapsayıcı siyasi kurumlar, özgür bir medyanın gelişmesine olanak tanır. Özgür medya kapsayıcı kurumlara yönelik tehditlere karşı kamuoyunu bilgilendirir ve muhalefetin harekete geçme kapasitesini artırır. Bu mekanizmalar, kapsayıcı kurumların sürdürülmesine, zorluklara direncine ve genişlemesine yardımcı olur (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 321–322).

Ne var ki, sömürücü kurumlar da, kendi varlıklarını devam ettirme noktasında *kısır döngü* (vicious circle) adı verilen benzer bir eğilime sahiptir. Sömürücü siyasi kurumlar genellikle sömürücü ekonomik kurumları doğurur ve bu durum sınırlı bir kesimin zenginleşme sürecidir. Bu yapıdan faydalananlar ekonomik kaynaklar üzerinden orduyu ve yargıyı kontrol edebilir, seçimleri manipüle edebilir ve siyasal konumlarını güvence altına alabilirler. Böylece, sömürücü ekonomik kurumlar, sömürücü siyasi kurumların devamlılığı için bir zemin oluşturur. Sömürücü kurumlar altında güç, sınırlandırılmadığı ve ekonomik zenginlik getirdiği için değerlidir. Bu durum, gücü ve onun getirilerini kontrol etmek için iç çatışmalara sebebiyet verir. Bu süreç, siyasi güç değişikliğine rağmen, yeni yöneticilerin de benzer şekilde sömürücü kurumları kullanarak kendi çıkarları için hareket etmeleriyle devam eder. Bahsi geçen kısır döngü, sömürücü kurumların devamlılığını sağlayan ve genellikle daha fazla sömürüye ve toplumsal istikrarsızlığa yol açan bir süreci ifade eder. Bu bağlamda, birçok Afrika ülkesinde kolonyal güçlerden miras kalan sömürücü kurumlar, iktidar mücadelelerine, kanlı iç savaşlara ve ekonomik yıkıma neden olmuştur (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 331, 349–352).

1.1.2. Kurum-Örgüt İlişkisi

Kurumlar yeni kurallar oluşturmak için pazarlık gücünü (bargaining power) elinde bulunduranların çıkarlarına hizmet etmek için oluşturulur. Kurumlar “oyunun kuralları” olarak değerlendirildiğinde örgütler ve onların girişimcileri de “oyuncular” haline gelmektedir. Örgütler bulundukları kurumsal yapının özelliklerini yansıtır. Örneğin, üretken faaliyetleri ödüllendiren bir kurumsal yapı üretken faaliyetlerle ilgilenen örgütleri ortaya çıkarır. Benzer şekilde korsanlığı ödüllendiren bir kurumsal yapı da ona uygun örgütleri doğuracaktır (North, 1994, s. 361).

Örgütler ortak amaçlar etrafında bir araya gelen birbirine bağlanmış birey gruplarından oluşur. Örgütler siyasi, ekonomik, toplumsal ve eğitim amaçlı oluşumları/organları kapsamaktadır. Siyasi oluşumlara örnek olarak siyasi partiler ve belediye meclisleri, ekonomik oluşumlara örnek olarak şirketler ve sendikalar, toplumsal oluşumlara örnek olarak çeşitli kulüp ve birlikler, eğitsel oluşumlara örnek olarak ise okullar ve üniversiteler gösterilebilir (North, 1990; 1994, s. 361).

North (1990) “oyunun kuralları” ile “oyuncular” arasında kavramsal ayrıma dikkat çekmektedir. Kuralların amacı oyunun nasıl oynanacağını belirlemektir. Oyuncuların amacı ise belirlenen kurallar çerçevesinde oyunu kazanmaktır. Kurumlar fırsat ve teşvikleri belirlerken, örgütler ise bu fırsatlardan yararlanmak için kurulur. Dolayısıyla örgütler maksatlı bir şekilde oluşturulurlar.

Örgütleri kurumlardan farklı gören North’a karşı Hodgson “örgütler kurumlardır” görüşüne sahiptir. Benzer şekilde Veblen, Commons, Menger gibi isimler de örgütleri ve kurumları benzer yapılar olarak görmektedir. Kurumsalcı geleneğin diğer önemli isimleri arasında Williamson örgütleri kısaca “hiyerarşiler”, Schmoller “kurumların organları”, Hayek ise “yapılı (kendiliğinden olmayan) düzenler” olarak tanımlar. Aoki’ye göre örgütler “hem kurum hem de oyuncu” olarak değerlendirilmelidir (Chavance, 2019, ss. 132–133).

Örgütler kurumsal yapıların sunduğu fırsatlardan ve imkanlardan fayda sağlamak için kurulurlar. Örneğin, demokrasi bir kez inşa edildiğinde oluşturulan siyasi partiler, sendikalar ve sivil toplum örgütleri gibi bir çok örgütün amacı yeni koşullardan ve demokrasinin getirdiği imkanlardan istifade etmektir. Bu bağlamda, demokrasi içerisinde faaliyet gösteren örgütler, yeni siyasal koşullardan faydalanarak politika yapım sürecine

katılmak, vatandaşların çıkarlarını temsil etmek ve kamuoyu oluşturmak gibi roller üstlenir. Bu örgütler, toplumun daha geniş bir kesimini siyasi sürece dahil eder ve çeşitli seslerin duyulmasına olanak tanır. Bu durum, demokrasinin temel ilke ve değerlerini güçlendirir, çünkü daha kapsayıcı, katılımcı ve çoğulcu bir yönetim biçimi sağlar. Aynı zamanda, demokrasinin korunması ve geliştirilmesi yönünde önemli bir role sahip olurlar; çünkü vatandaşların siyasi ve ekonomik sistemden faydalanmasına yardımcı olurlar ve bu da demokrasiye olan bağlılığı ve desteği artırır. Sonuç olarak kurumlar çeşitli örgütlerin oluşumunu teşvik ederken, örgütler de dayandığı kurumsal yapıları devam ettirme eğilimindedir (Acemoglu ve Robinson, 2006, s. 29).

1.1.3. Kurumsal Değişim

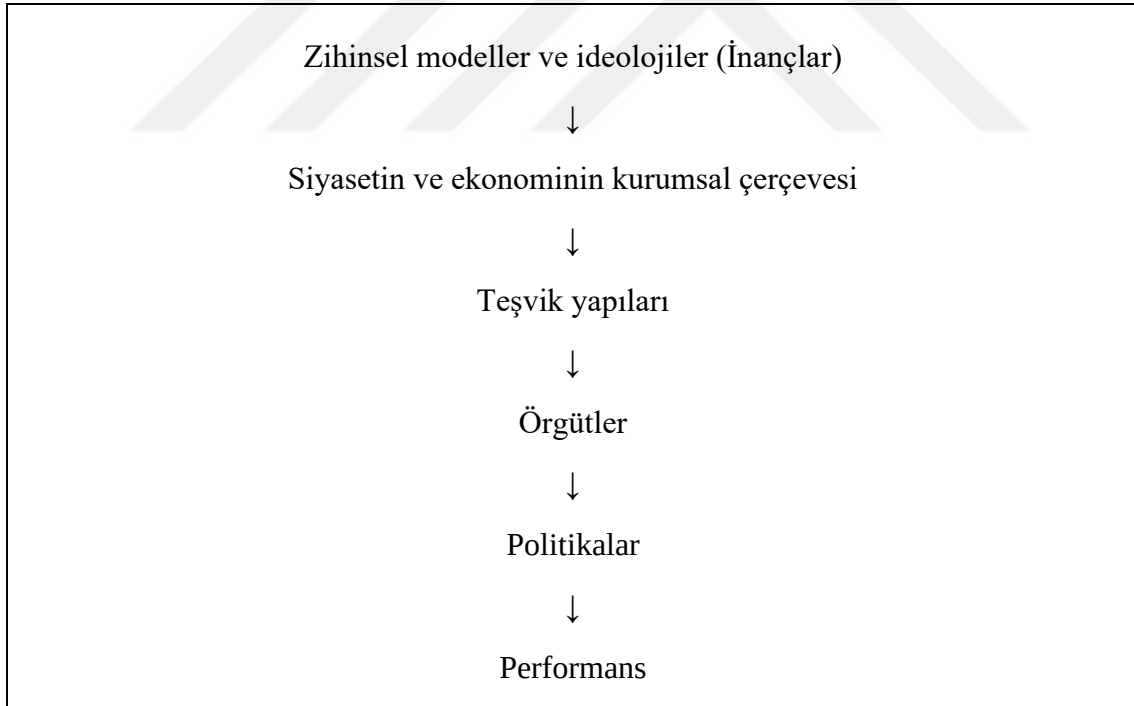
İnsanlar tarafından oluşturulmuş olan kurumların en temel özelliği belirsizliği azaltmalarıdır. Kurumlar insanlar arasındaki etkileşimin çerçevesini oluşturur, sınırlarını çizer ve bunların ihlalinde ortaya çıkacak olan maliyet ve cezayı ortaya koyarak öngörülebilirlik sağlar. Bu bakımdan kurumlar oyunun temelini oluşturan kurallardır. Örgütler ise kurumsal değişimin aktörleridir (agents). Kurumsal yapı ne tür örgütlerin ortaya çıkacağını ve bunların ne şekilde evrileceğini belirler. Buna karşılık olarak örgütler ise kurumsal yapının evrimini şekillendirir. Özet olarak kurumlar ile örgütler arasında bir etkileşim söz konusudur (North, 1990).

Williamson kurumlardaki değişim hızını 4 farklı düzeyde ele alır. *Gömülülük* adını verdiği en üst düzeyde gayri resmi (informal) kurumlar vardır. Bu düzeyde değişim hızı oldukça yavaştır ve 100 yıldan 1000 yıla kadar uzayabilmektedir. *Kurumsal çevre* adını verdiği bir alt düzeyde resmi (formal) kurumlar bulunur. Buradaki değişim hızı 10 yıl ile 100 yıl arasındadır. Üçüncü düzeyde sözleşmeler ve işlem maliyetlerinin ön planda olduğu *yönetişim* (governance) kurumları yer alır. Üçüncü düzeydeki değişim hızı 1-10 yıl arasındadır. En altta ise değişimin anlık ve sürekli olduğu *kaynak dağılımı ve istihdam* düzeyi bulunmaktadır (Williamson, 2000, ss. 596–600).

Kurumlar sürekli olarak evrilir ancak bu tedrici bir değişimdir. Bunun nedeni ise gayri resmi kurallardır. Yasa ve anayasa gibi resmi kurallar bir gecede değişebilirken, davranış normları ve gelenek gibi gayri resmi kurallar toplum içine gömülüdür ve değişime karşı dirençlidir. Bu direnç tarihsel olarak toplumlar arasında görülen uzaklaşmayı (divergence) da açıklamaktadır. Her ne kadar Neoklasik teori toplumlar arasında ticari

ilişkiler geliştikçe ekonomilerin birbirleri ile yakınlaşma (convergence) içine gireceğini ifade etse de, ekonomik farklar günümüzde artmaktadır (North, 1990).

Bireyler ve girişimcilerin yaptıkları günlük seçimler nedeniyle her an her yerde tedrici bir ekonomik değişim söz konusudur. Bu seçimler genelde rutin olsa da bazen bireyler ve örgütler arasındaki sözleşmelerin yenilenmesini gerektirir. Sözleşmelerin yenilenmesi kimi zaman mevcut ekonomik ve siyasi kurallar dahilinde olurken kimi zaman da mevcut kuralların da yenilenmesi gerekebilir. Benzer şekilde mübadeleyi etkileyen davranış normları da zamanla değişebilir veya tamamen ortadan kalkabilir. Her iki durumda da sonuç olarak kurumsal değişim ortaya çıkar. Bireylerin değişen algıları kurumların da değişmesine neden olur. Algıda değişimin kaynağı bazen fiyat değişimleri gibi dışsal olabilir ancak değişimin uzun vadeli temel nedeni bireylerin ve girişimcilerin öğrenme süreçleridir. Değişimin hızı öğrenme miktarı ile alakalıdır ancak değişimin yönü ekonomik getiri beklentisinin bir sonucudur. Bireylerin geliştirdiği zihinsel modeller getirilere yönelik algıları şekillendirir (North, 1994, ss. 361–362).

Şekil 1: North’a Göre Değişim Sürecinin Aşamaları

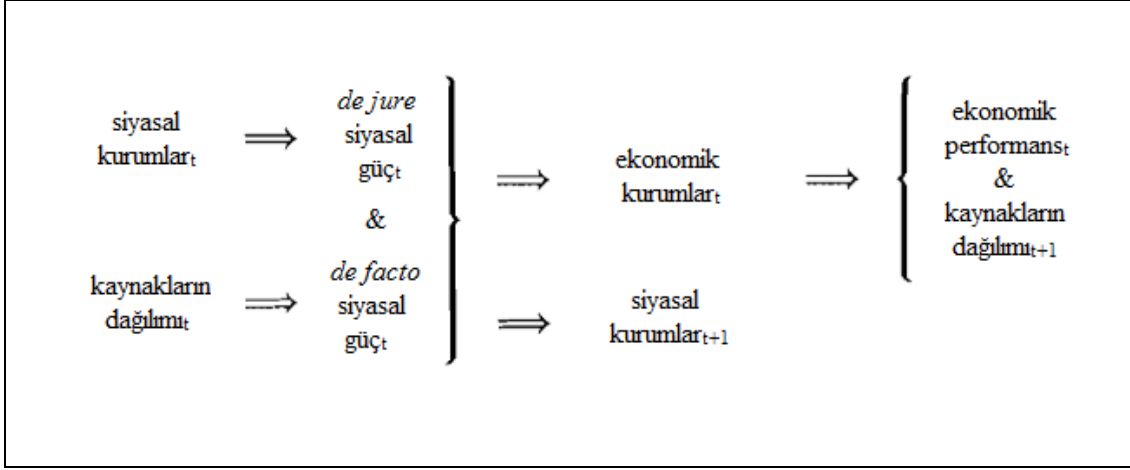
Kaynak: Chavance, 2019, s. 93.

North’a göre zihinsel modeller değişim sürecinin ilk aşamasıdır (Şekil 1). Bireyler çevrelerini saran ekonomi-politik sistemin “gerçekliği” hakkında ayrıntılı inançlar inşa

ederler. Bu inançlar hem sistemin nasıl çalıştığını (pozitif model), hem de nasıl çalışması gerektiğini (normatif model) içerir. İnanç sistemi toplumun çoğu tarafından paylaşılabileceği gibi toplum farklı inançlar arasında bölünmüş de olabilir. Politika yapabilecek konumda olan ekonomik ve politik girişimcilerin baskın gelen inançları zaman içinde ekonomik ve politik performansı belirleyecek olan ayrıntılı bir kurumsal yapı ortaya çıkarır. Kurumsal yapı teşvikleri belirler. Örgütler ise bu teşviklerden faydalanmak için kurulur. Bu süreçte örgütler (ve onların girişimcileri) rakiplerine karşı ekonomik ve politik konumlarını güçlendirmek için politikalar üretir. Sonuç olarak kurumsal yapı değişir. Değişim sürekli, ancak değişimin hızı rekabet düzeyi ile alakalıdır. Değişim sürecinin temelinde oyuncuların kasıtlılığı (intentionality), ve meseleleri nasıl algıladıkları vardır (North, 2005, ss. 2–3).

1.1.3.1. Kurumsal Değişimde Hiyerarşi

Acemoğlu ve diğerleri kurumsal etkileşim ve ekonomik performans ilişkisine *kurumlar hiyerarşisi* kavramı üzerinden bir açıklama getirmişlerdir (Şekil 2). Buna göre ekonomik performansı belirleyen ekonomik kurumlardır. Ülkeler arası büyüme farklılıklarının temel nedeni ekonomik kurumlarda görülen farklılıklardır. Ekonomik kurumlar piyasadaki aktörler için teşvik unsurlarını ve kısıtları ortaya koyar. Ekonomik kurumlar ayrıca, gelecekteki kaynak dağılımını belirlemektedir. Dolayısıyla gelirin toplum içindeki farklı grup ve bireyler arasında nasıl bölüneceği ekonomik kurumlar tarafından belirlenmektedir. Ekonomik kurumlar içseldir. Toplumun müşterek seçimi sonucu ortaya çıkarlar. Ancak bazen tercihler farklılaşmakta, farklı grup ve bireyler arasında bir *çıkar çatışması* yaşanabilmektedir. Bu durumda ekonomik kurumlar siyasal gücü elinde bulunduranların tercihlerine bağlı olarak hayat bulacaktır. Siyasal gücün iki farklı bileşeni vardır: *de jure* siyasal güç ve *de facto* siyasal güç. *De jure* (yasal) siyasal güç, siyasal kurumlar tarafından şekillendirilir. Siyasal kurumlar politika yapıcı aktörler için teşvikler ve kısıtlar sunar. Örneğin demokrasi veya monarşi gibi farklı yönetim biçimlerinin politik aktörlere sağladığı *de jure* siyasal güç farklı olacaktır. *De facto* (fiili) siyasal gücün belirleyicisi ise başlangıçtaki kaynak dağılımıdır. Bazen aktörler siyasal kurumlara dayalı bir güce sahip olmasa da, ekonomik kaynak dağılımına bağlı olarak siyasal kurumları lehine kullanabilmekte veya farklı gruplar üzerinde zor kullanarak isteklerini topluma dayatabilmektedir (Acemoglu, Johnson ve Robinson, 2005).

Şekil 2: Ekonomik ve Siyasal Kurumların Etkileşimi

Kaynak: Acemoglu, Johnson ve Robinson, 2005, s. 392.

Kurumlar hiyerarşisi ekonomik ve siyasal kurumlar arasındaki ilişkiyi ve bu kurumların ekonomik performans üzerindeki etkilerini açıklamaktadır. Siyasal kurumlar *de jure* (yasal) siyasi gücü belirlerken, kaynakların dağılımı *de facto* (fili) siyasi gücü etkiler. Siyasi gücün bu iki türü ekonomik kurumların seçimini ve gelecekteki politik kurumların evrimini şekillendirir. Siyasal kurumlar tarafından şekillendirilen ekonomik kurumlar ise, ekonomik sonuçları, büyüme oranını ve gelecekteki kaynakların dağılımını belirler. Özetle siyasal kurumlar ekonomik kurumları ve dolayısıyla ekonomik performansı belirleyen en üstteki yapı taşlarıdır (Acemoglu ve diğerleri, 2005). Benzer şekilde North'a göre, yönetimler (polities) ekonomik kuralları belirlediği ve uygulanmalarını sağladığı için ekonomik performansı derinden etkilemektedirler. Bu durum, kurumsalcı yaklaşımın dikkate alınması gereken önemli sonuçlarından biridir (North, 1994, s. 366).

Kurumsalcı yaklaşımın diğer bir sonucu ise, ekonomik performansı etkileyen şeyin resmi kurallar, gayrı-resmi normlar ve uygulanma (enforcement) özelliklerinin bir karışımı olduğudur. North'a göre resmi kurallar tek başına bir çözüm sağlamayacaktır. Dolayısıyla bir ekonominin sahip olduğu resmi kuralları alıp başka bir ekonomiye uygulamak farklı sonuç verecektir çünkü gayrı-resmi normlar ve kuralların uygulanma özellikleri farklılık göstermektedir (North, 1994, s. 366).

Gayrı resmi kurumlara ayrı bir paragraf açan Acemoglu ve Robinson'a göre kapsayıcı siyasal kurumların doğuşuna etki eden faktörlerin arka planında sosyal normlar ve gayrı resmi kurumlar vardır. İngiltere'de Endüstri Devrimi devlet ve toplumun birlikte evrildiği

uzun kurumsal değişimin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sömürücü kurumların olduğu sistemde kaybedenler konumunda olanların geniş bir koalisyon etrafında bütünleşmeleri sayesinde kapsayıcı siyasal kurumlar doğabilmektedir (Acemoglu ve Robinson, 2016).

Kapsayıcı siyasal kurumların iki farklı bileşeni olduğunu daha önce belirtmiştik: yeterince merkezileşmiş, şiddet tekeline elinde bulunduran, bürokratik bir yapıya ve mali sisteme sahip, kamu mallarını sağlayacak, toplumu düzenleyecek ve kanunları uygulayacak kapasitede olması; ve siyasal gücün toplumun geniş bir kesimine dağıldığı çoğulcu bir yapıda olması. Acemoglu ve Robinson'a (2013; 2016) göre, kapsayıcı kurumların olduğu toplumlarda bu iki bileşen genellikle aynı anda ve kol kola yükselmiştir. Bunu sağlamak çoğu zaman zor olsa da, sosyal normların ve gayrı resmi kurumların güçlü olduğu bir çekim havzasında (basin of attraction) siyasal merkeziyetçilik ve çoğulculuk birbirini tamamlayabilmektedir. Yazarlar, gayrı resmi kurumların dolaylı etkisini göz ardı etmemekle birlikte, North'dan farklı olarak kurumsal değişimde doğrudan etkisi olan resmi kurumlara odaklanmaktadır. Bu da, Williamson'un bahsettiği *kurumsal çevre ve yönetim kurumları* düzeylerine karşılık gelmektedir.

Kurumlar devamlılık gösterme eğilimindedir ve reformlara karşı dirençlidir. Ancak bu, kurumların değişmez olduğu anlamına gelmemektedir. Sıklıkla önemli kurumsal evrimler yaşanmakta ve hatta çok işlevsiz olanlar bile başarılı bir şekilde dönüşebilmektedir. Örneğin, Botswana bağımsızlık sonrasında işleyen bir demokrasi kurarak dünyadaki en hızlı büyüyen ülkelerden biri haline gelmiştir. Kurumsal değişim iki şekilde ortaya çıkabilmektedir. Birincisi, değişimden yana olan grupların yeterince güçlü hale gelip bunu potansiyel kaybedenlere dayattığı durumlarda gerçekleşir. İkincisi ise, toplumların potansiyel kaybedenlerle pazarlık yaparak değişim sonrası kayıplarının telafi edileceğine veya en olumsuz sonuçlardan korunacağına onları ikna ettiğinde gerçekleşir (Acemoglu, 2003, s. 30).

1.1.4. Kurumların Sınıflandırılması

Kurumların sınıflandırılması ile alakalı yapılan çalışmalara bakıldığında farklı sınıflandırmaların ortaya çıktığı görölmektedir. Bazı sınıflandırmalarda kurumlar resmiyet derecesine göre (North, 1991) ele alınırken, bazılarında ise kurumlar kurumsal değişim hızına (Williamson, 2000) veya konularına göre (Kunčič, 2014) incelenmektedir.

Kiminde ise kurumların kapsayıcı olup olmamasına göre (Acemoğlu ve Robinson, 2013) bir değerlendirme yapılmaktadır.

North, kurumları resmîlik derecesine göre resmî (formal) kurumlar ve gayri resmî (informal) kurumlar olarak iki farklı kategoriye ayırmaktadır. Buna göre anayasa, kanunlar ve mülkiyet hakları resmî kurumlara örnek olarak gösterilebilir. Adet, gelenek ve davranış kuralları ise gayri resmî kurumlar arasında sayılabilir. North'a göre, hem resmî hem de gayri resmî kurumlar ekonomik karar alma süreçlerini ve bireylerin davranışlarını etkiler. Bu da ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde önemli sonuçlar doğurur. Resmî kurumlar hızlı değişime daha fazla açıkken, gayri resmî kurumlar toplumun derin yapısını yansıtır ve değişim için daha dirençlidir. North, ekonomik performansın sadece resmî kurumlar tarafından değil, aynı zamanda toplumun temel değer ve normlarını yansıtan gayri resmî kurumlar tarafından da şekillendirildiğini vurgular. Bu ayrım, ekonomik kalkınma stratejilerinin, sadece resmî politikaları değil, aynı zamanda toplumsal değer ve beklentileri de dikkate alması gerektiğinin altını çizer (North, 1991).

Williamson (2000) daha detaylı bir analiz sunmakta ve kurumları iç içe geçmiş 4 analiz düzeyine ayırmaktadır. Her düzey bir alt düzey üzerine çeşitli kısıtlar (constraints) yüklemektedir. Kurumsal değişimin hızı üst düzeylerden alt düzeylere indikçe artmaktadır. Bu düzeyler yukarıdan aşağıya doğru *gömülü kurumlar*, *kurumsal çevre*, *yönetişim kurumları*, *kaynak dağılımı ve istihdam kurumları* şeklinde sıralanmaktadır. Bunlardan *gömülü kurumlar* daha ziyade gayri resmî kurumları içermektedir. Örf, adet, gelenek, ahlak kuralları, din ve kültür bu düzeydedir. Burası değişimin en yavaş olduğu düzeydir. Çoğu kurumsal iktisatçı bu düzeyi verili (given) kabul eder. Sosyal teori alanıdır. *Kurumsal çevre* düzeyinde resmî kurumlar bulunur. Anayasa ve kanunlar bu düzeyde olup mülkiyet hakları ön plandadır. Pozitif politik teori (mülkiyet hakları iktisadı) alanıdır. *Yönetişim kurumları* düzeyinde yasal kurumlar bulunur. Sözleşmeler ve işlem maliyetleri önceliklidir. Yönetişim çatışmayı yatıştırır ve karşılıklı kazançların farkına varılmasını sağlar. Analiz birimi işlemdir (transaction). İşlem maliyeti iktisadı alanıdır. En alt düzeyde *kaynak dağılımı ve istihdam kurumları* (ekonomik kurumlar) bulunur. Fiyat ve miktar ön plandadır. Değişimin en hızlı (sürekli ve anlık) olduğu düzeydir. Neoklasik iktisat alanıdır. Marjinal analiz kullanılır. Williamson'a göre bahsi

geçen düzeyler arasında *kurumsal çevre ve yönetim kurumları* Yeni Kurumsal İktisadın öncelikle ilgili olduğu düzeylerdir (Williamson, 2000).

Kuncic konularına göre bir kategorilendirmeye gitmekte ve kurumları yasal, siyasal, ekonomik, sosyal ve örgütsel (firma içi) olmak üzere 5 başlıkta değerlendirmektedir. Yasal kurumlar kamu tarafından oluşturulan kurumlardan ve özel (sözleşmeler üzerinden oluşturulan) kurumlardan oluşmaktadır. Yasal kurumlar genel olarak yasal sistemlerin kökenleri ve etkileri, yasamanın uygulanması, mülkiyet hakları gibi geniş konuları kapsamaktadır. Siyasal kurumlar seçmenler, seçim kuralları, siyasal partiler, hükümetler gibi alanları içermektedir. Ekonomik kurumlar ise büyük oranda yasal kurumlar ile kesişir ve piyasaların düzgün bir şekilde işlemesi için gereklidir. Sosyal kurumlar genel olarak norm, inanç, güven, sivil işbirliği gibi gayri resmi kurumlardan oluşur. Son olarak örgütsel kurumlar (veya yönetim modları) mikro-örgütsel türde kurumlardır ve tümüyle işlem maliyetleri kavramına dayalıdır (Kunčič, 2014, s. 137).

Vitola ve Senfelde kurumları ekonomik, siyasal ve değer kurumları olmak üzere 3 gruba ayırmaktadır. Ekonomik kurumlar piyasa mükemmelliği, hukukun üstünlüğü, yolsuzluğun önlenmesi, mülkiyet hakları gibi konuları içermekte olup fiziki ve beşeri sermaye yatırımlarını teşvik edici olmalıdır. Siyasal kurumlar politik istikrar, politik rekabet, bağımsız bürokrasi gibi hususları kapsamakta olup yatırımları cesaretlendirmek için politik istikrarı sağlamalı ve topluma faydalı politik eylemleri teşvik edecek şekilde politik rekabet alanı sunmalıdır. Değer (value) kurumları ise güven, inisiyatif alma, bireycilik ve post-materyalizm gibi konulara odaklanır. Güvenin yüksek olması toplumlarda üretim maliyetlerini azaltır ve inovasyonu teşvik eder. İnisiyatifin yüksek olması ekonomik ve sosyal aktiviteyi artırır. Bireycilik yeniliği ve rasyonel davranışı kolaylaştırır. Post-materyalizm ise politik katılımı cesaretlendirerek siyasal elit üzerindeki baskıyı artırır (Vitola ve Senfelde, 2015, ss. 273–274).

Acemoğlu ve Robinson ise ekonomik ve siyasal kurumlar üzerine odaklanarak kurumları kapsayıcı veya sömürücü olmalarına göre bir ayrıma tabi tutar. Buna göre kapsayıcı siyasal kurumların olduğu toplumlarda siyasal merkezîyetçilik ve çoğulculuk bir arada bulunmakta ve genellikle birbirinin tamamlayıcısı olmaktadır. Aksi durumda sömürücü siyasal kurumların varlığından bahsedilebilir. Kapsayıcı ekonomik kurumlar ise özel mülkiyetin güvence altına alındığı, kamu hizmetlerinin eşit şekilde sunulduğu ve hukuk

sisteminin herkese eşit mesafede ve adil olduğu koşullarda ortaya çıkmaktadır. Bu koşulları sağlamayan ekonomik kurumlar ise sömürücü olarak değerlendirilmektedir (Acemoğlu ve Robinson, 2013).

1.1.5. Kurumların Ölçülmesi

Yeni Kurumsal İktisat kapsamında yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu yukarıda yapılan sınıflandırmanın yasal ve siyasal düzeyine karşılık gelmekte olup genellikle nicel analiz içermekte ve gelişmekte olan ülkelere odaklanmaktadır (Joskow, 2008). Kurumların büyümeye etkisinin olup olmadığı veya bunun yönü (olumlu veya olumsuz) noktasında literatürde bir uzlaşının olmadığı görülmektedir. Bunda ülkelerin farklı kurumsal yapıları, ekonomik gelişmişlik düzeylerine ve demokrasi seviyelerine sahip olmaları önemli bir etkidir. Ayrıca ölçümlerde kullanılan farklı örneklem, veri seti ve tahmin yöntemlerinin etkisi bulunmaktadır.

Kurumların ölçülmesinde genel olarak çeşitli kuruluşların hazırladığı endeksler ve raporlar kullanılmaktadır. Resmi kurumların ölçümünde Dünya Bankası, Heritage Foundation ve Freedom House gibi kuruluşların her yıl düzenli olarak hazırladıkları endekslerden yararlanılmaktadır. Bu endeksler kendi içlerinde ana kategorilere ve alt göstergelere ayrılabilir. Örneğin, Fraser Institute tarafından yayınlanan Dünya Ekonomik Özgürlükler Endeksi, ekonomik özgürlüğü beş ana kategori altında toplam 42 göstergiyi kullanarak ölçmektedir. Heritage Foundation tarafından hazırlanan Ekonomik Özgürlük Endeksi ise, dört ana kategori altında 12 farklı göstergeden oluşmaktadır. Bu endekslerdeki ana kategoriler Hükümetin Büyüklüğü, Hukukun Üstünlüğü, Ticari Serbestlik ve Düzenleyici Çevre gibi başlıkları içermektedir.

Gayri resmi kurumların ölçülmesinde ise World Values Survey (WVS) ve European Social Survey (ESS) gibi araştırmalar kullanılmaktadır. WVS, dünya genelindeki insan değerlerini ve inançlarını ölçen kapsamlı bir sosyal araştırma projesidir. İnsanların ekonomik, kültürel, politik ve sosyal değerlerini anlamak için yapılan bu araştırma, yaklaşık her 5 yılda bir yayınlanmaktadır. 2017-2022 dönemi için elde edilen veriler 64 ülkeyi/bölgeyi kapsamaktadır. ESS ise, Avrupa ülkelerindeki sosyal değişim ve istikrarı ölçmeyi amaçlayan bir anket çalışmasıdır. ESS, sosyal güvenlik, sağlık, eğitim, iş, aile ve sosyal katılım gibi alanlarda veri toplamaktadır. Anket, her iki yılda bir yayınlanmakta ve güncel hali ile 31 Avrupa ülkesini kapsamaktadır.

Mevcut çalışmada, Acemoğlu ve Robinson'un (2013) bahsettiği kapsayıcı ekonomik ve siyasal kurumları temsil etmek üzere, Dünya Bankası'nın hazırlamış olduğu Dünya Yönetişim Göstergelerinden faydalanılmıştır. 2002 yılından itibaren yıllık olarak yayınlanan bu göstergeler, Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu, İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik, Yolsuzluğun Kontrolü, Hükümetin Etkinliği, Düzenlemelerin Kalitesi ve Hukukun Üstünlüğü olmak üzere toplam altı tanedir. Bunlardan ilk üçü siyasal kurumları, son üçü ise ekonomik kurumları temsil etmektedir. Göstergelere dair açıklayıcı bilgiler III. bölümde paylaşılmıştır.

1.1.6. Temel Zorluk ve Sınırlılıklar

Literatürde kurumların tanımlanması, sınıflandırılması, ölçülmesi ve kurumsal değişimin açıklanması noktasında çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar tek bir kurumsalcı bakış açısı geliştirmeyi zorlaştırmaktadır. North'a göre geçmişte ortaya çıkan ekonomik farklılıklara dair ortak bir anlayış geliştirmek uzun bir yoldur ve biz bu yolun henüz başındayız (North, 1994).

Williamson, kurumlar üzerine yapılan çalışmalarda büyük bir aşama kaydedildiğini, ancak kurumlar hakkında hala çok az bilgi sahibi olduğumuzu, bu nedenle birleşik tek bir kuram (a unified theory) beklemek yerine çoğulculuğu kabul etmemiz gerektiğini ortaya koymaktadır. Burada en büyük dezavantaj kurumların oldukça karmaşık bir yapıda olmasıdır. Bu karmaşık yapıyı çalışmanın birçok yolu vardır ve kurumlar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmanın yolu da çoğulculuktan geçmektedir (Williamson, 2000).

Ostrom'a göre kurumları anlamadaki temel problem modern hayatın çeşitliliği ve karmaşıklığı ile sosyal bilimlerde görülen uzmanlaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle de bütün sosyal bilimlerdeki kurumsalcılar, piyasa ve hiyerarşi için evrensel bileşenler arayışında olmalıdır. Hatta farklı koşullar için insan davranış kuramlarının geliştirilmesi gerekmektedir (Ostrom, 2005).

Ostrom'a göre kurumsal analizde karşılaşılan 5 temel zorluk bulunmaktadır. İlk olarak kurumlar görünmezdir. Bireyler tarafından kavramsal olarak paylaşırlar ve bireylerin zihinlerinde var olurlar. Bu nedenle kurumları belirlemek ve ölçmek zordur. İkinci olarak kurum kavramı farklı anlamlarda kullanılabilir. Dolayısıyla farklı birçok tanımlı bulunmaktadır. Üçüncü olarak tutarlı bir kurumsal yapıya ihtiyaç vardır. Disiplinler arası farklı diller dikkate alındığında bu yapı teorik çeşitliliği ifade etmeye ve karşılaştırmalar

yapmaya imkan tanınmalıdır. Dördüncü olarak kurumlar iç içe geçmiştir ve kurumsal çalışmaların farklı analiz düzeylerini kapsaması gerekir. Son olarak etkileşimler birbirine eklemeli olarak değil yapılandırmacı olarak ele alınmalıdır. Sosyal bilimciler çoğu meseleyi daha küçük parçalara ayırmakta, onları birbirinden bağımsız olarak analiz etmekte ve daha sonra tekrar birbirine eklemektedir. Ancak kurumlarda bu durum söz konusu değildir. Bir kuralın teşviklere ve davranışlara etkisi diğer kuralların konfigürasyonundan bağımsız ele alınamaz (Ostrom, 2005).

1.2. Kurumsal İktisat

Liberalizmden Sosyalizme uzanan öğretiler dizisinde farklı bakış açılarının günümüzde Kurumsal İktisat içerisinde kendilerine yer bulması kayda değerdir. Bunlar arasında Yeni Kurumsal İktisat anaakım liberal görüşe daha yakınken, heterodoks kurumsalcılar anaakımın karşısında veya kapitalizmin reformunu savunan taraftadır. Esasında kurumsalcı akımların ortaya çıkışları da ekonomiyi büyük oranda piyasaya indirgeyen ve kurumları dışlayan anaakım (Neoklasik) iktisada karşı tutumları ile alakalıdır. Kurumsalcı akımların aralarındaki farklılık ne olursa olsun sahip oldukları ortak bakış açısı “iktisadın kurumları dikkate alması ve incelemesi gerekliliği” üzerinedir. Bu açıdan bakıldığında “kurumlar önemlidir” (institutions matter) söylemi günümüzde yaygın bir uzlaşa haline gelmiştir (Chavance, 2019).

Anaakım iktisadın ekonomik analizi genel denge üzerine kuruludur. Bireylerin akılcı, hesapçı ve faydacı olduğu varsayımından hareket eder. Ekonomide etkinlik konusunu önemser. İktisadi süreçlerin tarihsel boyutunu dikkate almaz (Chavance, 2019). Anaakım iktisadın temel varsayımlarına karşı kurumsalcı gelenek içinde iki farklı görüş ön plana çıkmaktadır. Bunlardan Asıl (Eski) Kurumsal İktisat anaakım iktisadın temel varsayımlarını reddederken, Yeni Kurumsal İktisat ilgili varsayımları tümünden reddetmeden kurumların iktisadi analizlerdeki önemine vurgu yapar (Beşkaya ve Ursavaş, 2014).

1.2.1. Asıl (Eski) Kurumsal İktisat

Kurumsal İktisat 1900’lü yılların başlarında Amerika’da ortaya çıktığında henüz Eski - Yeni ayrımı bulunmuyordu. İki dünya savaşı arasında kalan dönemde etkili olmuştur. Temelde anaakım iktisadın soyutlayıcı, tündengelimci ve devlet müdahalesini minimize eden görüşüne karşı durmuştur. Bunun yerine somut gerçeklerden yola çıkarak insanın

önemine vurgu yapmakta, toplumsal yapı üzerindeki çatışmaları incelemekte ve devletin ekonomiye müdahalesini kabul etmektedir. Anaakım iktisadın Newtoncu yöntemine karşı Darwinci bir yol izleyerek “evrimsel” yöntemi benimsemektedir (Şenalp, 2007).

Kurumsal iktisadın doğuşunda ve gelişiminde Alman Tarihsel Okulu, Amerikan Kurumsalcılığı gibi anaakım geleneğe karşı çıkan düşünce akımlarının etkisi olmuştur. Anaakım geleneğin dikkate almadığı veya görmezden geldiği kurumsal meseleler ve tarihsel boyut kurumsal iktisat ile ele alınmıştır.

Kurumsal iktisata önemli katkılardan biri Schmoller ile birlikte Alman Tarihsel Okulundan gelir. Schmoller çalışmalarında sadece fiyatlara ve dolaşıma odaklanan bakış açısını eleştirirken “kurumlar ve organlar” üzerinde durmuştur. Schmoller’e göre kurumlar, *“belli amaçlara yönelmiş, kendine özgü bir ortaya çıkışı ve gelişimi olan, yüzlerce veya binlerce yıl boyunca art arda gelen kuşakların hareketleri için bir çerçeve, bir kalıp görevi gören düzenlemelerdir”*. Organlar ise kurumların kişiselleşmiş yönüdür. Örneğin evlilik bir kurum olarak karşımıza çıkarken, aile bir organdır (Chavance, 2019, s. 26).

Schmoller liberalizmin ve sosyalizmin kurumlara olan bakışına bazı eleştiriler getirmiştir. Ona göre liberalizmin hatası devlete karşı bireyin özgürlüğünü öncelikli olarak ele alırken miadı dolmuş devlet kurumlarının reddine gitmek yerine kurumları tamamen yok sayması olmuştur. Sosyalizm ise başlangıçta kurumlara ve organlara gereğinden fazla değer atfederken, sosyal demokrasi anlayışının ortaya çıkışından sonra “devleti ve onun kurumlarını ütöpik bir biçimde reddetmiştir”. Buna karşın Schmoller kurumları “engel değil teşvik edici” bir yapıda görür. Böylelikle kurumlara dair pozitif bir bakış geliştirmiş olur. Schmoller’in üzerinde durduğu tarihsel yaklaşım, kurumsal işleyiş, kurum-örgüt ilişkisi, kurumların oluşumu gibi konular daha sonra Amerikan Kurumsalcılığı tarafından da ele alınacaktır (Chavance, 2019, ss. 28–29).

Alman Tarihsel Okulu ayrıca, her toplumun farklı dinamiklere sahip olduğu fikrinden hareketle iktisadi olay ve olguların tarihsel bağlamıyla ele alınması gerektiği üzerinde durmuştur. Öznel verilere dayanmayan, somut gerçekleri içeren ve zamanı dışlamayan bu yöntem kurumsalcılığın da yapı taşlarından birisi haline gelecektir (Şenalp, 2007, s. 51).

Amerikan pragmatik felsefe geleneği açısından meseleye bakıldığında iktisadi akılcılık üzerinde belirleyici olanın toplum ve kültür olduğu görülür. Doğuştan gelen ve kusursuz olan iktisadi davranış kuralları yoktur. Mevcut kurallar ancak belirli iktisadi toplulukların görüşlerini yansıtır. Amerikan pragmatizmi iktisadi yasaların evrenselliğine karşı çıkarken gelenekler, davranışlar ve kurumları ön plana taşımıştır. Kurumlar burada “iktisadi bireyi kuşatan kişiler arası kurallar” olarak karşımıza çıkar. Aynı çerçeveden bakıldığında iktisadi akılcılık denilen kavram toplumsal ve kültürel etkilerin bir sonucudur (Şenalp, 2007, s. 53).

Anaakım iktisada bir karşı duruş da Amerikan kurumsalcılığından gelir. Amerikan Kurumsalcılığının önde gelen isimlerinden Veblen’e göre klasik gelenek sınıflandırmacıdır, evrimsel değildir. Neoklasik gelenek ise ekonomiyi dengede kabul ettiği için durağan bir görüş içinde kalmıştır. Her ikisi de “kurumların değişimi sonucunda gerçekleşen beşeri faaliyetlerdeki farklılaşma ve birikimli dönüşümü sorgulamazlar”. Oysa Veblen, fizik bilimi temelinde ortaya çıkan denge merkezli bir anlayış yerine, evrimsel bir bilim temelinde iktisadi değişim sürecine odaklanır. Bunu yaparken de kurumları merkeze alır. Toplumu ve iktisat bilimini “evrim geçiren kurumlar bütünü” olarak değerlendirir. Veblen, kurumları *düşünce alışkanlıkları* ve *egemen davranışlar* olarak tanımlar. Geçmişte ortaya çıkmışlardır ve geçmişin izlerini taşırlar. Günlük hayatta bireylerin iktisadi davranışları geçmişten miras kalan kurumları değiştirme etkisi gösterir. Bu açıdan bireyin iktisadi davranışı Veblen’in evrimsel iktisat görüşünün merkezinde yer alır. Bireyi sabit rolleri yerine getiren akılcı ve hazcı bir “ekonomik insan” olarak görmez. Bireyin tercihlerinin değişmez ve dışsal kaynaklı olduğu fikrine karşıdır. Ona göre bireyin iktisadi davranışının bir hedefi vardır ancak bu hedef değişmez değildir. Bireyin iktisadi davranışını birikimsel bir süreç olarak görür. Bireysel deneyim ve davranışlar kurumları ortaya çıkarır, kurumlar da bireyin davranışlarına etki eder. Anlaşılabacağı üzere burada tek yönlü doğrusal bir neden-sonuç ilişkisinden ziyade sonucun tekrar nedene etki ettiği bir yinleme görülür (Chavance, 2019, ss. 31–41).

Amerikan kurumsalcılığının diğer bir önemli ismi John Rogers Commons olmuştur. Çalışmaları birçok noktada Veblen’den ayrılmaktadır. Gunnar Myrdal ve Herbert Simon gibi kendinden sonra gelen birçok önemli ismi etkilemiştir. Williamson, onu yeni kurumsalcılığa yakın bir asıl kurumsalcı olarak tanımlar. Commons özellikle iktisat ile

hukuk arasındaki etkileşime katkı yapan önemli isimlerden biri olarak öne çıkar. Veblen'in aksine Darwinci bir yöntem izlememiştir (Hodgson, 2003).

Commons'un sahip olduğu teorik yaklaşım hem Newtoncu denge yaklaşımına hem de Darwinci süreç yaklaşımına dayanıyordu. Veblen "doğal seçim" üzerinden kurumsal gelişim sürecine aslında eleştirel bir gözle bakarken, Commons "yapay seçim" üzerinden kurumlara pozitif bir gözle bakmış ve onları daha ileriye taşımaya çalışmıştır. Ona göre kurumsal teori kasıtlı yapılan değişimlerle ilgilenmeliydi. Ortaya çıkan denge ise doğal bir denge değil yönetilen yapay bir denge idi. Bu durumu, *aktif örgüt* veya *sürekliliği olan işletme* (going concern) fikri ile açıklamıştır. Örgütleri iktisadi, siyasi ve kültürel olmak üzere üç ana gruba ayırmaktadır. Sonsuz sayıda örgüt/kurum vardır ve birey aynı anda farklı örgütlerin üyesi olabilmektedir. Esas olarak bireyi de "kurumsallaşmış zihniyet" olarak görmektedir. Birey, üyesi olduğu farklı örgütlerin etkisi altında birçok şeyi öğrenir. İlgili örgütlerin kurallarına uyar ve onun bir paydaşı haline gelir. Commons'a göre örgütler arasında en kapsamlı olanı devlettir. Devlet gibi tüm aktif örgütlerin eylem kuralları vardır. Bu kurallar örf ve adet hukuku (common law) yoluyla ortaya çıkarlar. Bu süreçte bazı adetler veya gayriresmi kurallar ilgili örgütlerin meşru liderleri tarafından yapay bir seçimle resmi kural haline getirilirler. İktisadi, siyasi veya kültürel tüm kurumlardaki eylem kuralları benzer bir hukuksal işleyişten geçmektedir. Aralarındaki fark kuralların hayata geçirilmesinde başvuru yapıldığı türüdür. Böylelikle Commons iktisat, hukuk ve etiği bir araya getirerek yeni bir yaklaşım ortaya koymaktadır (Chavance, 2019, ss. 48–53).

Bundan dolayıdır ki, Commons'a göre çıkarları uyumlu hale getiren ve dengeyi sağlayan şey Adam Smith'in savunduğu "görünmez el" değil, örf ve adet hukuku mahkemelerinin "görünür eli" olmuştur. Kurumların doğuşunun temelinde azalan kaynaklar ve artan nüfus vardır. Commons açısından kıtlık konusu önemli bir çıkış noktasıdır. Ancak kıtlığı veri olarak kabul etmez. Kıtlık beraberinde kolektif eylemi gerekli kılmaktadır. Nitekim kurum kavramını "bireysel eylemi genişleten, serbestleştiren ve denetleyen" kolektif eylem olarak görür (Derya, 2017).

Commons ve Veblen arasındaki görüş ayrılıkları dikkate alındığında kurumsalcı geleneğin daha en başından itibaren kendi içinde farklılıklar barındırdığı görülmektedir. İlk olarak, Veblen kurumları kendiliğinden gelişen doğal yapılar olarak görmez.

Commons’a göre ise kurumlar bazen kendiliğinden ortaya çıkabildiği gibi bazen de kolektif tasarlanmış yapılar olarak hayat bulabilmektedir. İkinci olarak, Veblen baskıcı ve sınırlayıcı nitelikte gördüğü kurumlar hakkında negatif bir görüşe sahipken, Commons kurumların geliştirilebilir ve ilerici olduğu yönünde pozitif bir bakış açısı benimser. Üçüncü olarak, Veblen devleti çıkar gruplarının elinde ayrımcı bir vasıta olarak görürken, Commons devleti önemli bir reform aracı olarak ele alır (Özveren, 2007, s. 24).

Anaakım iktisada önemli eleştiriler getirmesine karşın Kurumsal İktisat II. Dünya Savaşı sonrasında etkinliğini kaybetmiştir. Sistematik teorik temellerden ve kapsamlı ampirik analizden yoksun olması en zayıf yönü olmuştur. Genel olarak ülke bazında yapılan çalışmalar üzerine kurulmuş olup, genelleştirmeye dönük çabalar sınırlı düzeyde kalmıştır. Ayrıca, politize olma eğilimi göstermiş ve zaman zaman Marksist iktisat kuramlarıyla özdeşleştirilmiştir. Öte yandan, daha popüler olan Neoklasik iktisat, modern ekonomik analizin merkezine yerleşmiş ve daha geniş bir kabul görmüştür (Joskow, 2008, s. 6).

II. Dünya Savaşı sonrasında etkinliği azalan geleneksel kurumsalcılık varlığını Aynes öncülüğünde “Neokurumsal İktisat” adı altında ikinci kuşak kurumsalcılar ile sürdürmüştür. Günümüzde ise Hodgson öncülüğünde “Asıl” Kurumsal İktisat adıyla (Avrupa Kurumsal İktisadı) yoluna devam etmektedir. Özveren’e göre ekonomiyi “kurumsallaşmış bir süreç” olarak gören herkesi kurumsalcı geleneğe dahil etmek mümkündür. Bu kapsamda adları farklı okullarla anılsa da Polanyi ve Schumpeter gibi isimler de kurumsal iktisat içerisinde sayılabilmektedir. ABD’de ortaya çıkmakla birlikte tarihsel kökenleri Avrupa’ya kadar uzanan bu gelenek buzdağının sadece görünen bir kısmıdır (Özveren, 2007).

Kurumsalcılık 1970’lerden itibaren yeniden güçlenmeye başlayacak ancak bu defa geleneksel kurumsalcılıktan farklı bir çizgide, hatta karşısında konumlanacaktır. Bu yeni akım için ilk defa Williamson “Yeni Kurumsal İktisat” tanımını kullanmıştır. Yeni akımın ortaya çıkışı sonrasında geleneksel kurumsalcılık “eski”, “orijinal” veya “asıl” kurumsal iktisat gibi isimlerle anılmaya devam etmiştir (Şenalp, 2007).

1.2.2. Yeni Kurumsal İktisat

Anaakım iktisatı eleştirmekten öteye geçemeyen ve teorik bir bütünlük sunamayan Asıl Kurumsal İktisata karşın Yeni Kurumsal İktisat literatüre önemli teorik ve metodolojik

katkılarda bulunmuştur. Firma (işletme) kuramı, işlem maliyetleri, sınırlı rasyonalite, mülkiyet hakları, kurumsal değişim, yönetim yapıları gibi kavramlar üzerinde durarak alternatif çözüm önerileri getirmiştir (Beşkaya ve Ursavaş, 2014).

Yeni Kurumsal İktisatın doğuşunda özellikle firma kuramının önemli bir yeri vardır. Neoklasik görüş en büyük eleştiriye ekonomiyi piyasaya indirgemesi nedeniyle almaktaydı. Neoklasikler firmayı birey gibi görüyordu ve bu durum yerleşik iktisat içinde rahatsızlık yaratıyordu. Çünkü ortada bir firma gerçeği bulunuyordu ve firmalar bireylerden farklı bir nitelikte görülüyordu. Yeni Kurumsal İktisat işte bu gerçeklik üzerine doğmuştur (Özveren, 2007, s. 22).

Neoklasik görüşe karşı kapsamlı bir firma tanımı geliştiren ilk isim “*The Nature of the Firm*” (1937) adlı çalışması ile Ronald Coase olmuştur. Neoklasikler ekonomik sistemi kendi kendini devam ettiren bir yapı olarak görmüştür. Buna göre ekonomiyi koordine eden fiyat mekanizmasıdır. Bu nedenle de merkezi kontrole ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu görüşe karşı Coase “fiyat mekanizması yeterli ise firma neden var?” sorusunu sormuştur. Coase’a göre firma oluşumunun temel nedeni fiyat mekanizmasını kullanmanın bir maliyetinin olmasıdır. Üretimi fiyat mekanizması ile organize etmenin en belirgin maliyeti göreceli fiyatların belirlenmesidir. Ayrıca her bir mübadele işleminin müzakeresi ve her biri için ayrı bir sözleşme oluşturulması da dikkate alınmalıdır. Oysa bir örgüt meydana getirmek ve kaynakların yönetimi için bir girişimciyi yetkilendirmek piyasa maliyetlerini önemli oranda azaltacaktır. Dolayısıyla firmanın en belirgin özelliği piyasa maliyetlerini düşürmesi ve fiyat mekanizmasının yerine geçmesidir (Coase, 1937).

Neoklasiklerin “etkin piyasalar” (efficient markets) tezi işlem yapmanın maliyetsiz olduğu varsayımına dayanır. Ancak işlem yapmak maliyetli olduğunda kurumlar önemli hale gelir. İşlem alıcı ve satıcı arasındaki mal ve hizmetlerin değişimini ifade eder. İşlem maliyeti ise değişim veya mübadele süreci içerisinde ortaya çıkan maliyetlerdir (North, 1991). İşlem maliyeti mübadele edilen şeyin ölçüm maliyetini ve anlaşmanın uygulanma (enforcement) maliyetini içerir. İktisadi ve siyasi piyasalarda bu maliyetler değişebilmektedir. İktisadi piyasalarda ölçüm maliyeti mübadeleye konu mal ve hizmetlerin değerli özelliklerinin veya aktörlerin performanslarının belirlenmesidir. Uygulanma maliyeti ise yargı sisteminin sağladığı zorlayıcılıktır. Artan rekabet uygulanma maliyetinin düşmesine yardımcı olur. Siyasi piyasalara gelince, ölçüm

maliyetini belirlemek çok daha zordur. Taraflar (seçmenler ve seçilenler) arasında mübadeleye konu olan şey oy karşılığında verilen sözlerdir. Ancak bir kişinin oyu toplam içinde son derece önemsiz olabilmektedir. Bu nedenle de kişi yeterli bilgi sahibi olmak için çok az teşviğe sahiptir. Ayrıca seçmen yeterli bilgiye sahip olsa da ideolojik önyargılar galip gelebilmekte ve ekonomik performansı belirleyebilmektedir. Siyasi piyasalarda uygulanma maliyetini belirlemek çeşitli zorluklar içerir çünkü rekabet iktisadi piyasalardaki kadar etkili olmaktan uzaktır (North, 1994).

Neoklasikler bireylerin sınırsız rasyonaliteye ve tam bilgiye sahip olduğu yaklaşımına sahiptir. Buna karşın yeni kurumsalcılar bireylerin sınırlı rasyonalite ve sınırlı bilgiye sahip olduğunu kabul etmektedir. Sınırlı rasyonalite ve sınırlı bilgi gelecekteki olaylar ve sonuçları hakkında belirsizlik yaratmaktadır. Belirsizlik ortamında bilgiyi elde etmek ise işlem maliyetlerini doğurmaktadır. Belirsizlikten doğan riski ve işlem maliyetlerini düşürmek için kurumlara ihtiyaç duyulmaktadır (Menard ve Shirley, 2005).

Mübadeleye konu olan ürün hakkında taraflar arasında asimetrik bilgi söz konusudur. Buna bireylerin kendi refahını maksimize etme çabası eklendiğinde işlem maliyetleri konusu mübadele ilişkilerinde ve ekonominin genelinde belirleyici hale gelir (North, 1991). Adam Smith'in vurguladığı uzmanlaşma ancak mübadele (exchange) varsa mümkündür. Mübadele maliyeti (işlem maliyeti) düştükçe uzmanlaşma artacak, uzmanlaşma arttıkça da ekonomik sistemin verimliliği artacaktır. Fakat mübadele maliyeti kurumlara bağlıdır. Yeni Kurumsal İktisatın önemi de buradan gelmektedir (Coase, 1998).

North'a göre Neoklasik teori ekonomik kalkınmayı açıklama konusunda yetersiz kalmaktadır. Neoklasikler piyasa işleyişi ile ilgilenirken, piyasanın nasıl geliştiğini göz ardı ederler. İktisat tarihi ve kalkınma konusunda teknolojik kalkınma ve beşeri sermaye yatırımlarına odaklanırlar. Ancak, kurumların bünyesinde barındırdığı teşvik yapısını (incentive structure) görmezden gelirler. Bu noktada Neoklasik görüşün iki hatalı varsayımı bulunmaktadır: Kurumlar önemsizdir ve tarihsel tecrübe önemsizdir. North, Neoklasiklerin kıtlık ve rekabet varsayımını muhafaza eder; rasyonellik varsayımını modifiye eder ve Neoklasik kurama zaman boyutu ekler (North, 1994). Böylece yeni kurumsal iktisat neoklasik görüşün kullandığı bazı araçları daha etkin hale getirmeye ve kuramsal açıdan özünde gördüğü eksikleri gidermeye çalışmıştır. Eksik yanları düzeltme

noktasında kurumsalcıların en önemli başarısı tam bilgi ve rasyonellik varsayımı yerine sınırlı bilgiyi koyabilmesidir (Derya, 2017).

Neoklasik görüşün rasyonellik varsayımına göre birey neyin kendi çıkarına olduğu bilir ve ona göre hareket eder. Birey çevresine dair başlangıçta hatalı zihinsel modellere sahip olsa da geribildirim süreçleri ile doğru modellere ulaşır. Oysa North'a göre gerçek dünya ile bireyin algısı farklıdır. Birey genel olarak sınırlı bilgi ve öznel olarak geliştirdiği modeller temelinde hareket eder ve bu modeller üzerinden etrafındaki çevreyi yorumlar. Geribildirim süreci ise bu öznel modelleri düzeltmek için yeterli değildir. Bu nedenle bireylerin ve girişimcilerin öğrenme süreci iyi anlaşılmalıdır çünkü öğrenme süreci neticesinde oluşan inançlar kurumlar vasıtası ile toplumsal ve ekonomik yapılara dönüşmektedir. Dolayısıyla öğrenme süreci kurumların nasıl evrileceğini belirlemektedir (North, 1994).

Düşük işlem maliyetlerine imkan tanıyan şartlar otomatik olarak ortaya çıkmaz. Oyun kuramında olduğu gibi oyun tekrar edildiğinde, diğerlerinin geçmiş performansları bilindiğinde ve az sayıda oyuncu olduğunda işbirliği daha olası ve anlamlıdır. Ancak, kurumlar vasıtasıyla işbirliğinin önünü açmak karmaşık bir süreçtir. Bireyin kendi çıkarına olanı bildiğini ve ona göre hareket ettiğini savunan rasyonellik varsayımı yanıltıcı çünkü belirsizlikler vardır. Gerçek dünya ile aktörün algısı farklıdır. Bu nedenle de insanın öğrenme süreci iyi anlaşılmalıdır (North, 1994).

Bu noktada zaman boyutu önemli hale gelir çünkü öğrenme zaman içinde birikimli olarak artar ve kültür tarafından kuşaklar arasında aktarılır. Zaman boyutu, sadece günümüz deneyim ve öğrenme düzeyini değil, geçmiş nesillerin kültür içinde gömülü olan birikimli deneyimlerini de içinde barındırır. Geçmişin günümüz ve gelecek üzerindeki güçlü etkisini açıklayan izlek bağımlılığının (path dependence) anahtarı kültürde saklıdır. Öğrenme kültür tarafından filtrelenmiş aşamalı bir süreçtir. Bu nedenle bir toplumun birikimli öğrenme süreci iyi anlaşılmalıdır (North, 1994).

Ancak, inançların ve zihinsel modellerin zaman içinde gelişimi etkin kurumların ortaya çıkışını garanti etmez. Kabile düzeyinde farklı fiziksel çevrede yetişen insanlar etrafındaki dünyayı açıklamak için farklı dil, deneyim ve zihinsel modeller geliştirmiştir. Buradan doğan gayri resmi kısıtlar kültürel devamlılığın sonucu olarak nesiller arasında aktarılmıştır. Artan uzmanlaşma ve işbölümü neticesinde zamanla ortaya çeşitli

yönetimler ve ekonomiler çıkmıştır. Öğrenme süreçleri ve deneyimlerde görülen çeşitlilik kıtlık sorununa karşı farklı çözümler getiren farklı toplumları doğurmuştur. Çevre daha karmaşık hale geldikçe işbölümü ve uzmanlaşmadan elde edilecek potansiyel kazançlara ulaşmak için daha karmaşık kurumlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada kurumların zaman ve mekandan bağımsız olarak anonim ve kişisel olmayan değişime (impersonal exchange) imkan tanınması gerekir (North, 1994).

Toplumlar geliştikçe daha karmaşık kurumlara ihtiyaç duyulacağı üzerine çalışmalar yapan diğer bir isim Williamson olmuştur. İşlem maliyetlerine, maliyetleri artıran faktörlere ve ihtiyaç duyulan kurumsal yapılara vurgu yapan Williamson’a (2005) göre temel analiz birimi işlemdir. İşlemlerin daha etkin bir şekilde yürütülebilmesi için “yönetişim” kavramı üzerine odaklanır. Yönetişimi düzeni sağlayan bir araç olarak görür. Yönetişim ihtiyacı sözleşmelerin doğasından kaynaklanır.

Anaakım görüşün rasyonel birey varsayımı altında sözleşmelerin tam olduğu ve tarafların gelecekteki olası tüm koşulları bilerek kar-zarar hesabı yaptıkları kabul edilir. Oysa sınırlı rasyonellik gereği, gelecekteki koşulları tam olarak öngörebilmek mümkün değildir. Mümkün olan ancak olasılık hesabı yapmak ve muhtemel riskleri belirlemektir. Az kişinin yaşadığı, tarafların birbirlerini tanıdığı, değişimin anlık olduğu küçük ölçekli pazarlarda sözleşmeler daha sorunsuz uygulanabilmekte, hatta sözlü anlaşmalar yeterli olabilmektedir. Ancak günümüz koşullarında pazar büyüklüğü arttıkça işlem maliyetlerinde de ciddi artışlar yaşanmaktadır. Özellikle değişimin anlık değil de ileriki süreçlerde gerçekleşeceği durumlarda güven sorunu ortaya çıkmaktadır. Alınacak yasal önlemler, ilave yaptırımlar, gerekli kontrol mekanizmalarının tesisi gibi atılabilecek güvenlik adımları işlem maliyetlerini artırmaktadır (Kama, 2011; Şenalp, 2007).

Günümüzde sözleşmeler giderek daha karmaşık hale gelmektedir. Williamson ise tüm karmaşık sözleşmelerin kaçınılmaz olarak “tamamlanmamış” olduğunu kabul etmektedir (Williamson, 2005). Coase açısından işletmenin temel fonksiyonu işlem maliyetlerini en aza indirmektir. Williamson açısından ise işletme bir yönetim yapısıdır (Çetin, 2012, s. 67). Williamson’a göre kapitalizmin temel kurumları piyasa ve hiyerarşidir (işletme). Bunlara taşeronluk gibi melez hiyerarşi biçimleri de eklenir. Son olarak bu yapı kamusal birimler ile tamamlanır. Böylece piyasa, melez yapılar, hiyerarşiler ve kamu birimlerinden oluşan “yönetişim kurumları” ortaya çıkar. Bu kurumların temel hedefi

işlem maliyetlerini azaltmaktır (Chavance, 2019). Bahsi geçen konulara ilave olarak Williamson teknoloji konusuna dikkat çekmektedir. Teknolojik inovasyon üzerinde çok fazla çalışılmaktadır ancak örgütsel inovasyon ihmal edilmektedir. Yeni kurumsal iktisatın bir amacı da bunu düzeltmektir. Williamson teknolojik inovasyonun hayati önemini kabul etmekle birlikte teknolojik ve örgütsel inovasyonun birlikte değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir (Williamson, 2000).

Özetle neoklasik iktisat gerçek dünyada ne olup bittiği ile çok az ilgilenmektedir. Görünmez el kavramına ve fiyat sisteminin işleyişine odaklanırken piyasalarda hangi mal ve hizmetlerin alınıp satıldığını (ve dolayısıyla da fiyatlandırıldığını) belirleyen nedenleri ihmal etmektedir. Teorik açıdan güçlü yanları olsa da gerçekler konusunda zayıf kalmaktadır. Coase bu durumu “vücut olmadan kan dolaşımı üzerine çalışmaya” benzetmektedir. Ona göre anaakım iktisatın sahip olduğu analitik araçlar sadece piyasayı değil, ekonomik sistemi bir bütün olarak incelemek için kullanılmalıdır (Coase, 1998).

Yeni Kurumsal İktisat yukarıda belirtilen eksiklikleri ortaya koymakla birlikte neoklasik görüşü tümünden terketmez. Mesela onun kıtlık ve rekabet varsayımlarını kabul eder. Neoklasiklerden farklı olarak geleneksel sorulara odaklanmak yerine yeni sorulara cevap arar ve onların pek de ilgilenmediği ekonomik değişim sürecini açıklamaya çalışır. Bu amaçla kurumsalcılar bir yandan insanların niyetlerini ve teşviklerini, diğer yandan da insanların hedefleri uğruna oluşturdukları inanç, norm ve kuralları anlamaya çalışır. Yeni sorulara cevap vermek kurumsalcıları yeni metodolojiler oluşturmak zorunda bırakır çünkü bütün kurumlar birbirine etki halindedir (Menard ve Shirley, 2005, s. 2).

Öte yandan, Yeni Kurumsal İktisat (YKİ) ile Asıl Kurumsal İktisat (AKİ) arasında da bazı benzer ve farklı noktalar bulunmaktadır. Temel benzerliklerden ilki, kurum odaklılıktır. Her iki görüş de, kurumların ekonomik davranışları ve sonuçları şekillendirme noktasındaki önemini vurgular. Bu açıdan kuralların, normların ve örgütlerin bireysel ve kolektif eylemleri nasıl etkilediğini anlamak önemlidir. İkincisi, izlek bağımlılığıdır: Her iki yaklaşım da, tarihsel gelişmelerin ve geçmiş kararların mevcut kurumsal düzenlemeleri ve ekonomik sonuçları etkilediğini kabul eder. Üçüncüsü, politik ve ekonomik etkileşimlerdir: AKİ ve YKİ akademisyenleri, toplumları şekillendirmede politik ve ekonomik kurumlar arasındaki etkileşimi araştırır. Çıkar

gruplarının, güç ilişkilerinin ve siyasi elitlerin verimsiz veya sömürücü kurumların sürekliliğini nasıl etkilediğini analiz ederler (Spithoven, 2019).

Yeni kurumsalcıların AKİ ile ayrıştığı noktalara gelince, bunlardan ilki anaakım görüşe karşı tutumlarıdır. AKİ kendisini tamamen anaakım iktisadın karşısında konumlandırmışken, YKİ anaakım görüşün içinde kalmaya özen göstermiştir. İkincisi, AKİ topluma vurgu yapmakta ve bütünlükçü bir yaklaşım ortaya koymaktadır. YKİ ise bireyci bir yöntem izlemektedir. Üçüncüsü, AKİ tam akılcılık fikrine karşı durmaktadır. YKİ ise sınırlı akılcılık ilkesini benimsemektedir. Dördüncüsü, AKİ'ye göre işlem maliyetlerini düşürmeye yönelik davranışlar firmaların gücünü artırma çabasıdır. YKİ'ye göre ise iktisadi faaliyetlerin her aşamasında firmaların rolü işlem maliyetlerini düşürmektir (Şenalp, 2007, ss. 84–86).

Bunların haricinde AKİ ve YKİ arasında göze çarpan başka farklılıklar da bulunmaktadır. Bunlardan ilki, metodolojidir. YKİ genellikle ekonomik olguları analiz etmek için tımdengelimci yöntemler ve formel modelleme kullanır. Oyun kuramı gibi matematiksel modellere ve regresyon analizi gibi istatistiksel yöntemlere başvurur. AKİ ise genellikle sosyal olguların deneysel ve eleştirel olarak araştırılmasına odaklanırken, bütüncül (holistik) bir yaklaşım sergiler. İkincisi, normatif veya pozitif bakış açısidir. YKİ akademisyenleri, AKİ akademisyenlerine kıyasla daha pozitif bir duruşa sahip olabilmektedir. YKİ genellikle verimlilik, mülkiyet hakları ve piyasa mekanizmaları üzerinden kurumların nasıl işlediğine odaklanırken, AKİ akademisyenleri genellikle sosyal reforma ve sosyal değerlere öncelik tanıyan daha normatif ve insancıl bir yaklaşım benimser. Üçüncüsü, değişime karşı yaklaşımlarıdır. YKİ akademisyenleri genellikle ekonomik büyümeyi teşvik eden teknolojik değişim ve yaratıcı yıkımı vurgularken, AKİ akademisyenleri ekonomik ve sosyal davranışları şekillendirmede kültürü önemli bir faktör olarak görmektedir. Dördüncüsü, birey ve topluluk analizidir. YKİ genellikle metodolojik bireycilik ve marjinal analize vurgu yapar, kurumsal çerçeveler içinde bireylerin rasyonel karar verme sürecine odaklanır. Oysa AKİ daha bütünsel bir yaklaşım benimsemekte, kuruluşları sadece kolektif aktörler olarak değil kurumlar olarak da ele almaktadır. Beşincisi, disiplinlerarası odaktır. AKİ akademisyenleri daha disiplinlerarası bir yaklaşım benimseyerek ekonomik davranışları ve kurumları tarihsel ve sosyolojik bağlamda analiz eder. YKİ ise farkı disiplinlerden faydalanmakla birlikte ekonomik ortodoksi ve rasyonel seçim teorisine daha fazla vurgu yapmaktadır (Spithoven, 2019).

1.3. Ekonomik Büyüme

Ekonomik büyüme, genellikle bir ülkenin belirli bir dönemde ürettiği mal ve hizmetlerin toplam değerinde (GSYH) meydana gelen artış olarak tanımlanır. GSYH artış oranı, nüfus artış oranından fazla olduğunda kişi başı gelir yükselir. Büyüme gelir artışını ifade ederken, onunla yakın anlamda kullanılan kalkınma, genel refah düzeyinde ve yaşam kalitesinde meydana gelen artışa odaklanarak, özellikle az gelişmiş ülkeler için önemli bir kavram haline gelir (Seyidoğlu, 2003, s. 97).

Ekonomik büyüme üzerine yapılan çalışmalar Adam Smith'e kadar uzanmaktadır. Klasik düşünürlere göre ekonomik büyüme üzerinde sermaye birikimi, makineleşme ve iş bölümü belirleyicidir. Büyük Buhran (1929) sonrasında Keynes durgunluğun aşılması ve büyümenin sağlanması noktasında para ve maliye politikalarının önemine dikkat çekmiştir. 1940'lerde ön plana çıkan Harrod-Domar modeline göre ise, büyümenin artırılması için tasarrufların veya sermaye verimliliğinin artırılması gerekir. Buna göre ekonomik büyüme sermaye birikimi ile doğrudan ilişkili olup, yatırımlar ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir (Özel, 2012, ss. 64–65).

Harrod-Domar modelinde ekonomide daha fazla tasarruf edilmesi ve bu tasarrufların yatırıma dönüştürülmesi halinde ekonomi büyümektedir. Buna göre büyüme, tasarrufların üretimde ne kadar verimli kullanıldığıyla (yani sermayenin çıktıya dönüşüm oranıyla) doğrudan ilişkilidir. Model, tasarrufun ve yatırımın sürdürülebilir büyüme için tek başına yeterli olduğunu ima ederken tasarrufun rolünü aşırı vurgular. Teknolojik gelişmeyi ve üretkenlikteki değişiklikleri (iş gücü veya sermayenin birim başına üretimdeki etkinliğindeki artış veya azalışları) dikkate almadığı için, zaman içinde gerçek dünya koşullarını yansıtmada yetersiz kalmıştır. Yine de model, daha sonraki büyüme teorileri için bir temel olmuştur. Modeldeki bazı zayıflıklar Solow tarafından geliştirilecek ve model, ekonomi alanındaki en etkili büyüme modellerinden biri haline gelecektir (Perkins, Radelet, Lindauer ve Block, 2013, ss. 127–128).

Günümüzde ekonomik büyümeyi açıklayan teoriler genellikle 1950'lerde ortaya çıkan Neoklasik (Dışsal) Büyüme Teorisi ile 1980'lerin sonunda şekillenmeye başlayan İçsel Büyüme Teorisi başlıkları altında toplanmaktadır. Her iki yaklaşım da ekonomik büyüme sürecini anlamaya yönelik önemli öngörüler sunsa da, temel varsayımları ve odak

noktaları açısından farklılıklar bulunmakta, ekonomik büyümenin nedenleri ve büyümenin sürekliliği farklı şekillerde ele alınmaktadır.

1.3.1. Neoklasik (Dışsal) Büyüme Teorisi

Dışsal büyüme teorileri, ekonomik büyümenin temel itici gücünün ekonominin dışından geldiğini savunur. Buna göre, ekonomik büyüme esas olarak dışsal faktörlerle, özellikle teknolojik ilerlemeyle tetiklenir. Teknolojik ilerleme, ekonominin kontrolü dışında bir gelişme olarak kabul edilir ve ekonomik büyümeyi dışarıdan destekleyen bir faktördür. Temel dışsal büyüme teorisi olan Solow-Swan modeli, bu yaklaşımın en iyi örneklerinden biridir.

Klasik ekonomistler, ekonomik büyümenin belirleyicileri olarak yatırımları ve üretim kapasitesinin iyileştirilmesini görüyordu. Yirminci yüzyılın ilk yarısında ise ekonomik büyümenin üç faktörü olarak toprak, sermaye ve işgücü tanımlanmıştı. Bunlar, kapitalist ülkelerdeki ekonomik büyümenin nedenlerini açıklamak için yeterli görülüyordu. Bu faktörler ne kadar çok kullanılırsa, ekonomik büyümenin o kadar büyük olması bekleniyordu. Ancak, Robert M. Solow, Amerika Birleşik Devletleri'nin ekonomik büyümesinde toprak, sermaye ve işgücünün payının önemsiz olduğunu savundu. Solow'a göre ABD ekonomisindeki büyümenin asıl kaynağı teknolojik gelişmede yatıyordu (Piçtak, 2014, ss. 46–47).

Trevor Swan ise hemen hemen aynı dönemde olmakla birlikte Solow'dan bağımsız olarak benzer bir model geliştirmiştir. Solow sermaye-emek oranına odaklanırken, Swan çıktı-sermaye oranına ve büyüme oranlarına odaklanmıştır. Swan, toprak gibi faktörlerin sabit arzı nedeniyle azalan getirileri dikkate alarak teknolojik gelişmenin bu sınırlılıkları aşmada nasıl bir rol oynayabileceğini inceler. Daha yüksek bir tasarruf oranı (ve daha hızlı bir sermaye birikimi) ile büyüme arttırılabilir olsa da bu durum geçicidir. Bu bakış açısına göre ekonomik büyümeyi uzun vadede şekillendiren asıl etken, teknolojik gelişme ve nüfus artış hızıdır (Dimand ve Spencer, 2009). Teknolojik yenilikler, toprak gibi sabit faktörlerin daha etkili kullanılmasını sağlayabilir ve üretim süreçlerini iyileştirebilir. Bu sayede, teknolojik ilerleme, azalan getirilerin yarattığı sınırlamaları aşabilir ve sürekli ekonomik büyümeyi mümkün kılabilir.

Dışsal büyüme modelinde ekonomik büyüme; üretim faktörlerinin miktarının artması, teknolojik ilerleme veya her ikisinin birlikte gerçekleşmesiyle sağlanır. Bu modelde,

ekonomi durağan duruma ulaştığında, bir başka ifade ile ekonominin artık kendiliğinden yeni bir büyüme ivmesi kazanmadığı, değişkenlerin sabit kaldığı ve ekonominin uzun dönemde denge durumuna geldiği noktada, nüfus artış hızı ve teknolojik gelişmeler ekonomik büyümenin ana belirleyicileri haline gelir. Uzun vadede teknolojik gelişmelerin ekonomik büyümeyi yönlendirdiği ve bu sayede ülkeler arası gelir seviyelerinin birbirine yaklaşacağı, yani *yakınsama* (convergence) hipotezi öne sürülür (Özel, 2012, ss. 66–67).

Özetle neoklasik büyüme modelinde, fakir ülkelerin hızlı büyüme potansiyeline sahip olduğuna, gelirler arttıkça büyüme oranlarının yavaşlayacağına, önemli ortak özelliklere sahip ülkeler arasında fakir ülkelerin gelirlerinin zengin ülkelere yaklaşabileceğine ve yeni teknolojilere sahip olmanın ekonomik büyümeyi hızlandırabileceğine dair güçlü çıkarımlar bulunmaktadır. Tasarrufları ve teknolojiyi dışsal değişkenler olarak ele alan dışsal büyüme teorisi 20. yüzyılın büyük bir bölümünde ekonomi alanındaki baskın teori olarak kabul edilmiştir. Ancak, teknoloji ve tasarrufu dışsal faktörler olarak kabul etmesi ve ekonomik büyümeyi etkileyebilecek diğer önemli unsurları modele dahil etmemesi sebebiyle zamanla eleştirilmiştir. Eleştirilerin odak noktası, modelin uluslararası büyüme oranlarındaki farklılıkları tatmin edici bir şekilde açıklayamaması olmuştur. Bazı fakir ülkeler hızlı büyüme gerçekleştirip gelirlerini zengin ülkelere yaklaştırmıştır, ancak birçok ülke bunu başaramamış ve gelirleri daha da geriye düşmüştür. Bu nedenle, ülkeler arasında koşulsuz bir yakınsama öngörülemez, ancak belirli özellikler paylaşan ülkelerin *koşullu yakınsama* yoluyla zengin ülkelere yetişebileceğine dair kanıtlar bulunmaktadır (Aşık, 2011, s. 420; Perkins ve diğerleri, 2013, s. 128).

1.3.2. İçsel Büyüme Teorisi

1990'lar boyunca, ekonomik büyüme üzerine yeni teoriler ön plana çıkmıştır. Bu yeni yaklaşımlar, neoklasik modelin eksik bıraktığı alanları tamamlamayı hedefliyordu. Özellikle Solow'un uzun vadeli büyümenin anahtarı olarak gördüğü fakat kendi modelinde dışsal faktör olarak ele aldığı teknolojik ilerlemeyi açıklamaya çalıştılar. Bu sebepten ötürü, bu yaklaşımlar içsel büyüme teorileri adını almıştır (Perkins ve diğerleri, 2013, s. 128).

İçsel büyüme teorileri, ekonomik büyümenin ana itici güçlerinin ekonominin içinden geldiğini savunur. Bu teorilere göre, sürdürülebilir ekonomik büyüme, ekonominin kendi

iç dinamikleriyle, özellikle beşeri sermaye, yenilik (inovasyon), bilgi birikimi ve teknolojik gelişme gibi faktörlerle sağlanabilir. Bu faktörler içseldir ve süreç ekonomik modelin bir parçası olarak görülür. Paul Romer ve Robert Lucas gibi ekonomistler tarafından geliştirilen modeller, içsel büyüme teorilerinin öncüleri arasındadır.

Romer'ın 1980'lerin sonlarında geliştirdiği model, bilgi birikiminin ve teknolojik yeniliklerin ekonomik büyüme üzerindeki doğrudan etkisine odaklanır. Bu modelde, bilgi, hem üretim faktörü hem de üretimin bir sonucu olarak görülür. Böylece ekonomik büyüme süreci içselleştirilmiş olur. Romer'e göre ekonomik büyümenin temelinde teknolojik değişim yer almaktadır. Teknolojik değişim sermaye birikimini teşvik eder, işgücü verimini artırır ve daha kaliteli ürünlerin üretilmesini sağlar. Lucas tarafından geliştirilen model ise, beşeri sermayenin ve eğitimin ekonomik büyümeye olan katkısına vurgu yapar. Bu model, beşeri sermaye birikiminin, ekonomik büyümeyi sürdürebilir kılan bir içsel faktör olduğunu savunur. Lucas'a göre, eğitim yoluyla geliştirilen beşeri sermaye, hem yeni teknolojilerin üretilmesini hem de mevcut teknolojilerin daha etkin bir şekilde benimsenip kullanılmasını sağlayan kritik bir faktördür. Bu yaklaşım, insanların bilgi, beceri ve yeteneklerinin, ekonomik faaliyetleri ve teknolojik yenilikleri doğrudan etkilediğini ve bu yolla ekonomik büyümeyi hızlandırdığını öne sürer. Bu açıdan beşeri sermaye, fiziksel sermayeden daha önemlidir (Aksu, 2014, ss. 377–379).

Dışsal büyüme teorisine göre büyüme ekonomik politikalarla doğrudan ilişkilendirilemez. Buna karşın, içsel büyüme teorisi, ekonomik büyümenin kaynaklarını ekonominin iç dinamiklerine ve politik müdahalelere bağlar. İçsel büyüme modelleri, ekonomik gelişim sürecinde hükümetlerin maliye, teknoloji, eğitim ve sağlık politikalarının önemli rolünü vurgularken, uzun dönemli büyümeyi belirleyen faktörler arasında tarihsel, kültürel ve sosyolojik unsurlara yer verir (Kibritcioglu ve Dibooglu, 2001, ss. 61–62).

Geleneksel *yakınsama* hipotezini savunan dışsal büyüme teorileri, eğer tüm ülkeler benzer teknolojilere erişebiliyorsa ve sermayenin marjinal getirileri azalıyorsa, daha düşük gelirli ülkelerin daha hızlı büyüyerek zengin ülkelerle zamanla gelir seviyeleri açısından yakınsayacağını öne sürer. Buna karşın, içsel büyüme teorileri, yakınsama sürecinin otomatik olarak gerçekleşmeyeceğini, çünkü bazı ülkelerin eğitim, araştırma-geliştirme (Ar-Ge) ve inovasyon gibi alanlarda sürekli avantajlar yaratabilecek politikalar

uygulayabileceğini belirtir. Bu avantajlar, büyüme oranlarında sürekli farklılıklara yol açabilir ve bu da bazı ülkelerin sürekli fakir kalmasını açıklayabilir. Özellikle beşeri sermaye, teknolojik yenilik ve bilgi birikimi gibi içsel faktörler nedeniyle ülkelerin büyüme oranları sürekli olarak farklı kalabilmektedir (Aksu, 2014, s. 375).

Romer ve Lucas'ın çalışmaları, ekonomik büyümenin sadece fiziksel sermaye birikimiyle değil, aynı zamanda insanların bilgi ve becerilerinin geliştirilmesiyle de sağlanabileceğini savunur. Fiziksel sermayenin aksine, bilgi birikimi veya beşeri sermaye, azalan getirilerle sınırlı değildir. Yani, bilgiye yapılan yatırımların getirisi zamanla azalmaz. Tam tersine, bilgi birikimi ve yayılımı, ekonomik büyümeyi sürekli olarak destekleyebilir. Bu teoriye göre, teknolojik ilerleme ve yenilikler, ekonomik büyümenin motorlarıdır. Bu alandaki ilerlemeler, bilgi ve becerilerin sürekli gelişmesiyle gerçekleşir. Özellikle eğitim ve Ar-Ge faaliyetlerine yapılan yatırımlar, ekonomik büyümeyi sürdürmek için kritik öneme sahiptir. Buna göre, teknolojik ilerleme, karlarını maksimize etmeye çalışan bireylerin daha yeni ve daha iyi ürünler araması sonucunda meydana gelir. Ayrıca, yeni keşiflerin veya teknolojilerin ortaya çıkardığı inovasyonlar genel bir kamu yararı taşımaktadır. Bu yenilikler, başka bireyler veya kurumlar tarafından kullanılarak daha fazla inovasyona ilham kaynağı olabilmekte, bilginin yayılması tüm toplumu etkileyen genel bir üretkenlik artışına yol açabilmektedir (Kibritcioglu ve Dibooglu, 2001, s. 68).

Bu modelin eleştiri aldığı yön ise, büyüme sürecinde firmaların piyasadan çıkışını veya sektördeki dönüşümü, yani “yaratıcı yıkım” kavramını yeterince ele almamasıdır. Modele göre firmaların veya girdilerin piyasadan çıkışı negatif bir etki olarak görülür çünkü bu durum girdi uzmanlaşmasını azaltır ve büyümeyi olumsuz etkiler. Buna karşın, Schumpeter'in ortaya koyduğu “yaratıcı yıkım” kavramı, eski ve verimsiz firmaların piyasadan çekilerek yerlerini daha yenilikçi ve verimli firmalara bırakma sürecini ifade ederken, bu sürecin ekonomik büyüme için hayati olduğunu savunur. Yani, verimsiz firmaların piyasadan çekilmesi ve kaynakların daha verimli kullanımlara yönlendirilmesi, genel ekonomik üretkenliği artırabilir. Dolayısıyla, Schumpeterci gelenekten beslenen bazı içsel büyüme modelleri, büyüme sürecinde yaratıcı yıkımın ve dönüşümün önemli rol oynadığını ve bu faktörlerin büyüme modellerinde dikkate alınması gerektiğini savunur (Aghion ve Howitt, 2012, ss. 80–81).

1.4. Ekonomik Büyümeyi Açıklayan Hipotezler

90'ların sonunda, benzer özelliklere sahip bazı ülkelerin diğerlerine kıyasla daha iyi ekonomik gelişim göstermesi, mevcut ekonomik analizlerin bu farklılıkları açıklamada yetersiz kalmaya başladığını ortaya koymuştur. Bu durum, ülkeler arası görülen gelir farklılıklarının nedenlerine dair literatürde çeşitli hipotezlerin doğmasını sağlamıştır. Böylece ülkelerin tarihsel geçmişi, siyasal yapısı ve kurumsal gelişimi gibi yönlerinin de çalışmalara dahil edilmesi fikri öne çıkmıştır. Son dönemde, büyümeye neden olan faktörler arasında kurumlar hipotezi ile birlikte coğrafya, uluslararası entegrasyon, cehalet ve kültür gibi hipotezler ön plana çıkmakta ve yeni çalışmaların çoğu bu alanları kapsamaktadır (Doğanay ve Değer, 2020, ss. 77–78).

1.4.1. Coğrafya Hipotezi

Coğrafya hipotezi, ekonomik büyüme ve kalkınma üzerine etkisi olan önemli teorilerden biridir. Bu hipoteze göre, bir ülkenin coğrafi konumu, iklimi, doğal kaynakları ve erişilebilirliği gibi coğrafi özellikleri, o ülkenin ekonomik büyüme potansiyelini ve kalkınma seviyesini doğrudan etkiler. Coğrafya hipotezini destekleyen çalışmalar, genellikle coğrafi faktörlerin tarihsel süreç içerisindeki ekonomik aktiviteler üzerindeki etkilerini inceler.

Örneğin, Jared Diamond dünya genelindeki toplumların neden farklı hızlarda geliştiğini ve bu süreçte neden bazı toplumların diğerlerine göre daha dominant hale geldiğini incelediği çalışmasında, tarihsel gelişimde coğrafyanın ve çevrenin oynadığı rolü merkeze alır ve insan topluluklarının gelişimindeki farklılıkların büyük ölçüde coğrafi faktörlere dayandığını savunur. Buna göre bazı toplumlar, coğrafi konumları itibarıyla tarıma uygun arazilere, evcil hale getirilebilecek bitki ve hayvan türlerine ve stratejik avantajlara sahip oldukları için daha hızlı gelişmişlerdir. Tarımın ve hayvancılığın başlaması, nüfus artışına, sosyal ve politik yapıların karmaşıklaşmasına, teknoloji ve askeri gücün gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu da, bazı toplumların diğerlerine karşı teknolojik ve askeri üstünlük kurmasını sağlamıştır. Coğrafi olarak birbirine yakın ve benzer iklim koşullarına sahip bölgeler arasında teknoloji ve fikirlerin yayılması daha kolay olmuştur. Bu durum, doğu-batı ekseninde genişlemeyi kolaylaştırmış, kuzey-güney ekseninde ise daha fazla zorluk yaratmıştır (Diamond, 1997).

Jeffrey Sachs ve diğerkleri ise zorlu iklim koşulları, sınırlı doğal kaynaklar ve ulaşım zorlukları gibi özelliklere sahip coğrafi konumların ülkelerin ekonomik gelişimini zorlaştırdığını belirtir. Örneğin tropikal iklimler, sıtma ve diğerk bulaşıcı hastalıkların yayılması için elverişli ortamlar sunar. Bu hastalıklar, iş gücü verimliliğini düşürerek ekonomik gelişimi engeller. Tropikal bölgelerdeki topraklar genellikle daha az verimli olup, tarımsal üretim için ek zorluklar yaratır. Ayrıca, ulaşım ve altyapının gelişimi coğrafi engeller nedeniyle bazı bölgelerde daha zordur. Ulaşım altyapısının gelişmemiş olması, bu bölgelerin iç ve dış ticaretini sınırlar. Dolayısıyla coğrafi faktörler, ülkelerin küresel ticaret sistemine entegrasyon derecesini etkiler. Denize kıyısı olmayan ülkeler ve uzak bölgeler, ticaretten elde edilen faydalardan daha az yararlanır (Sachs, Mellinger ve Gallup, 2001).

1.4.2. Uluslararası Entegrasyon Hipotezi

Uluslararası Entegrasyon hipotezi, bir ülkenin dünya ekonomisine entegrasyonunun, ekonomik büyümeyi teşvik eden önemli bir faktör olduğunu savunur. Bu hipoteze göre, uluslararası ticaret, doğrudan yabancı yatırımlar, teknoloji transferi ve küresel finansal piyasalara erişim gibi unsurlar, ülkelerin ekonomik performanslarını iyileştirebilir. Uluslararası entegrasyon, rekabeti artırır, verimliliği teşvik eder, yenilikçiliği destekler ve kaynakların daha etkin kullanımını sağlar. Bu süreç, aynı zamanda, ülkelerin teknolojik ve bilimsel gelişmelerden daha hızlı faydalanmalarına olanak tanır.

Dollar ve Kraay, küreselleşmenin gelişmekte olan ekonomilerde eşitsizlik ve yoksulluk üzerindeki etkilerini inceleyerek, ticaret, büyüme ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi tanımlarlar. Yazarlara göre uluslararası ticaret ekonomik büyümeyi hızlandırmakta ve yoksulluğu azaltmaktadır. Araştırmaları, uluslararası ticaret sistemine dahil olan gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkeler ile olan açığı giderek kapattığını, sisteme dahil olmayan ülkelerin ise giderek geride kaldığını göstermektedir. Bu nedenle, gelişmekte olan ülkelere açık ticaret rejimlerinin büyümeye olumlu etkileri olduğu kabul edilmiştir (Dollar ve Kraay, 2004, s. F47).

Frankel ve Romer ise ticaret ile gelir arasındaki ilişkiyi anlamak için coğrafi özellikleri araç değişken olarak kullanmışlardır. Sonuç olarak, ticaretin gelir artışı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Bu etki hem fiziki sermaye, hem de beşeri sermaye birikimini teşvik ederek gerçekleşmektedir (Frankel ve Romer, 1999, s. 394). Buna göre

ticaret, ülkeler arasındaki mal ve hizmet alışverişini artırarak ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Bu durum, daha fazla yatırım yapılmasını teşvik ederek fiziki sermayenin artmasına yardımcı olur. Aynı zamanda, ticaret sayesinde işgücü verimliliği artar ve beşeri sermaye gelişir. Ayrıca ticaret, ülkelerin kendi alanlarında uzmanlaşmalarını ve daha verimli üretim yapmalarını sağlar.

1.4.3. Cehalet Hipotezi

Cehalet hipotezine göre, ekonomik kalkınma süreçlerinde ve politika yapımında karşılaşılan sorunlar büyük ölçüde doğru bilgiye erişim eksikliğinden veya mevcut bilgilerin yanlış yorumlanmasından kaynaklanır. Buna göre fakir ülkelerdeki politik karar alıcılar ve yöneticiler piyasa başarısızlıkları karşısında doğru çözümleri bilmedikleri veya doğru tavsiyeleri almadıkları için ülkeleri geri kalmıştır. Bu bakış açısı, ekonomik büyüme stratejilerinin ve politikaların geliştirilmesinde bilgi ve eğitimin önemli bir rol oynaması gerektiğini savunur. Bu çalışmalar, politika yapıcıların ve toplumların daha bilinçli kararlar almasını sağlayacak bilgi ve eğitime olan ihtiyacı vurgular.

Banerjee ve Duflo'ya göre cehalet, ideoloji ve atalet politika yapımında sıkça karşılaşılan üç temel sorundur. Yazarlar, politika yapımında bu üç sorunun politika başarısızlıklarına ve kaynak israfına yol açabileceğini vurgulamaktadır. Örneğin, iyi niyetli bürokratların, yerel koşulları ve ihtiyaçları yeterince dikkate almadan, kendi ideolojik görüşlerine göre kurallar ve sistemler tasarlaması sonucunda böyle bir durum ortaya çıkabilir. Hindistan'daki sağlık hizmetleri sistemi ve eğitim reformları gibi örneklerde tasarlanan sistemler genellikle gerçek dünyada uygulanabilirlikten uzaktır ve mevcut durumu iyileştirmek yerine engeller yaratır. İnsanların ne istediğinden ve yereldeki sürecin nasıl işlediğinden habersiz olarak tasarlanması bu tür girişimlerin etkinliğini baltalar (Banerjee ve Duflo, 2011, ss. 258–259).

Stiglitz, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomi politikalarının oluşturulmasında bilgi eksikliğinin ve yanlış politika kararlarının yarattığı sorunlara dikkat çeker. Ekonomi politikalarında yanlış kararlar alınması, ekonomik istikrarsızlığa, gelir eşitsizliğine ve toplumsal huzursuzluğa yol açabilir. Bu tür kararlar, işsizlik oranlarının artmasına, enflasyonun yükselmesine ve ekonomik büyümenin yavaşlamasına neden olabilir. Ayrıca, politika yapıcıların bilgi eksikliği ve yanlış kararları, ulusal borç yükünün artmasına, dış ticaret dengesizliklerine ve finansal krizlere zemin hazırlayabilir. Örneğin,

IMF'nin Doğu Asya krizine müdahalesi ve önerdiği sıkı mali politikalar krizi daha da kötüleştirmiş, Endonezya'da bankaların batmasına yol açmıştır. Benzer şekilde Arjantin'in 2002 yılında yaşadığı krizde IMF'nin önerdiği daraltıcı mali politikalar ülkedeki ekonomik durgunluğu derinleştirmiştir (Stiglitz, 2002, ss. 230–231).

1.4.4. Kültür Hipotezi

Kültür hipotezi, bir toplumun ekonomik büyümesi ve kalkınması üzerinde kültürel faktörlerin, değerlerin, inançların ve tutumların önemli bir etkisi olduğunu savunur. Bu yaklaşım, çalışma ahlakı, tasarruf eğilimleri, yeniliğe açıklık, risk alma davranışı ve sosyal sermaye gibi kültürel unsurların ekonomik performans üzerinde doğrudan veya dolaylı bir etkisi olduğunu öne sürer. Kültürel değerler, bireylerin ve toplumların ekonomik kararlarını ve girişimcilik faaliyetlerini etkileyebilir.

Max Weber “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” adlı eserinde Protestan ahlakının ve çalışma etiğinin kapitalist ekonomik büyümeyi nasıl teşvik ettiğini inceler. Weber'e göre, Protestan ahlakının getirdiği iç disiplin ve dünyevi başarıya verdiği önem, kapitalizmin gelişimi için zemin hazırlamıştır. Protestan ahlakı ve çalışma etiği, kapitalist ekonomik büyümeyi teşvik etmede önemli bir rol oynamıştır. Çalışma etiği, bireylerin dünyevi işlerinde disiplinli, sorumlu ve azimli olmalarını teşvik etmiştir. Protestan ahlakına göre çalışmak kutsal bir görevdir. Bireyler, Tanrı'ya hizmet etmek ve topluma faydalı olmak amacıyla çalışmaya odaklanmışlardır. Bu da, bireylerin işlerine daha fazla özen göstermelerini, verimliliklerini artırmalarını ve başarıya ulaşmalarını sağlamıştır. Ayrıca, Protestan ahlakı bireylere tasarruf yapma, yatırım yapma ve sermaye biriktirme alışkanlığı kazandırmıştır. Bu durum, sermaye birikimini teşvik ederek ekonomik büyümeyi desteklemiştir. Weber'e göre kapitalizmin ruhundaki zenginlik maddi ödüller için değil, yaşamın nihai amacı olan birikim arzusundan kaynaklanır. Weber, bu ruhun, Calvinizm gibi Püriten mezheplerin öğretileriyle şekillendiğini iddia eder. Bu da, kapitalist girişimci için ahlaki bir enerji kaynağı sağlar ve iş disiplinini geliştiren ahlaki bir temel oluşturur (Weber, 2001, ss. xi–xiii).

Tabellini, kültür ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir ilişki olduğunu belirtmektedir. Avrupa'nın siyasi ve sosyal tarihine dayanan araştırması, kültürün ekonomik gelişmeyi etkilediğini ve günümüzdeki bölgesel ekonomik gelişme ile güçlü bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. Tabellini'ye göre, kültür ekonomik büyümeyi etkileyebilir çünkü kültürel

farklılıklar, bireylerin değerlerini, inançlarını ve sosyal normları şekillendirir. Kültürel özellikler, bireylerin ekonomik kararlarını, işbirliğini ve kurumsal yapıları etkileyebilir. Kültürün ekonomik büyümeyi etkileme mekanizması, geçmiş kurumların günümüz kurumlarının işleyişine etki etmesi ve kültürel farklılıkların bu işleyişi şekillendirmesi ile açıklanmaktadır. Bu nedenle, kültür bireylerin değerleri ve inançları aracılığıyla kurumsal yapıları ve ekonomik kararları etkilemekte ve ekonomik büyümeyi şekillendirmektedir (Tabellini, 2010).

1.4.5. Kurumlar Hipotezi

Acemoglu ve diğerleri (2001) ekonometrik analizlerinde koloni geçmişine sahip ülkelerde kurumlar ve ekonomik performans arasında güçlü bir korelasyon bulmuştur ve aralarındaki nedensellik ilişkisini göstermek amacı ile ekonomik performansa doğrudan etkisi olmayan yerleşimci ölüm oranlarını kullanmışlardır. Buna göre kolonilere yerleşen Avrupalı yerleşimcilerin ölüm oranları ile yerleşim yeri tercihleri arasında; yerleşim yeri tercihleri ile ilk dönem oluşturulan kurumlar arasında; ve ilk dönem kurumlar ile günümüz kurumları arasında yüksek bir korelasyon bulunmaktadır. Sonuç olarak kurumların kişi başı gelire büyük etkisi vardır ve bu ilişki aykırı değer (outliers) kaynaklı değildir. Kolonileşme tercihlerindeki farklılıklar kurumlardaki dışsal farklılıkların nedeni olmuştur. Buna göre koloniciler yerleşimci oldukları bölgelere kendi kurumlarını da götürüp inşa ederken, yerleşimci olmadıkları kolonilerde ise mülkiyet hakları gibi kurumlara daha az yatırım yapmıştır.

Bir ülkenin uzun vadeli ekonomik performansını etkileyen temel faktör ülkenin sosyal altyapısını oluşturan kurumlar ve hükümet politikalarıdır. 127 ülke üzerinde yapılan ampirik analize göre ülkeler arası sosyal altyapı farklılıkları beşeri sermaye, fiziki sermaye ve işçi verimliliği noktasında büyük farklılıklara yol açmakta, bu da ülkeler arasında büyük gelir farklarına neden olmaktadır. Dolayısıyla, bir ülkenin uzun vadeli ekonomik performansı, esas olarak bireylerin ve firmaların yatırım yaptığı, fikirler üretip birbirlerine aktardığı ve mal ve hizmet ürettiği ekonomik çevreyi oluşturan kurumlar ve hükümet politikaları tarafından belirlenir (Hall ve Jones, 1999, s. 114).

Rodrik ve diğerleri (2004) ülkeler arası gelir farklılıklarını açıklamak için kullanılan 3 temel faktörden (coğrafya; uluslararası ticaret; kurumlar) hangisinin daha belirleyici olduğunu incelemiştir. Aslında basit gibi görünse de buna ampirik olarak cevap vermek

kolay değildir. Bu durum kaliteli ampirik göstergelere sahip olmadığımızdan değildir. Asıl zorluk bu faktörleri işin içine dahil eden karmaşık nedensellik ağını çözümlemektir. İçsellik ve ters nedensellik problemleri her araştırmacının başını ağrıtmaktadır. Coğrafya dışsal bir faktör olduğu için nedenselliği ortaya koymak nispeten daha kolaydır. Ticaret ve kurumlar için ise (ters nedensellik nedeniyle) daha zordur. Kurumlar kontrol edildiğinde, coğrafyanın gelire doğrudan etkisinin zayıf olduğu; ticaretin etkisinin ise önemsiz olduğu görülmüştür.

Easterly ve Levine'nin eski sömürge ülkeleri üzerinde yaptığı ekonometrik analize göre doğal kaynaklar, tropik iklimler, tarımsal ürünler veya hastalıklar gibi ülkeye özgü özelliklerin ülkeler arası gelir farklılıklarını açıklamada doğrudan bir etkisi bulunmamaktadır. Bu faktörler, kurumlar üzerinden ancak dolaylı bir etki kapasitesine sahiptir. Bulgular kurumlar hipotezi ile tutarlı olup coğrafya hipotezini desteklememektedir. Buna göre kurumlar ilgili faktörlerin ekonomik büyümeye katkısına aracılık etmektedir. Araştırma ayrıca, kurumsal kalitenin, ekonomik gelişimi açıklamada yeterli bir istatistik olarak hizmet ettiğini, yani kurumlar hesaba katıldığında, ülkesel özelliklerin etkilerinin azaldığını göstermektedir. Bu da, ülkelerin sahip oldukları özellikleri ve avantajları sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ve kalkınmaya çevirme noktasında güçlü kurumların önemini vurgulamaktadır. Kurumların kalitesi, mülkiyet haklarının korunması, hukukun üstünlüğü, yolsuzluğun olmaması ve hükümet etkinliği gibi faktörler, bir ülkenin ekonomik yolculuğunu belirlemede önemli bir rol oynamaktadır (Easterly ve Levine, 2003).

Çoğu fakir ülke tropikal kuşakta, çoğu zengin ülke ise ılıman kuşakta yer almaktadır. Bu durum coğrafya hipotezine bir çekicilik sağlasa da, ülkeler arası gelir farklılıklarının temel nedeni bulundukları iklim kuşağı değildir. Örneğin, Kuzey Kore ile Güney Kore arasındaki veya Berlin duvarı yıkılmadan önce Doğu ve Batı Almanya arasındaki gelir farkının nedeni coğrafi farklılıklar değil siyasi sınırlar ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kurumsal farklılıklardır (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 52–53). Ayrıca, coğrafya ile zenginlik arasında korelasyon olması nedensellik olduğu anlamına gelmemektedir. Bu durum ters nedensellikten veya ihmal edilen faktörlerden (omitted factors) kaynaklanabilmektedir. Coğrafyanın veya kurumların zenginlik üzerine rolünü anlamak için dışsal değişkene ihtiyaç vardır. Eğer zenginliğin temel nedeni coğrafya olsaydı,

Avrupalılardan önce zengin olan yerlerin kolonileşme sonrası ve hatta günümüzde de zengin olması gerekirdi (Acemoglu, 2003).

1.5. Kurumlar - Büyüme İlişkisi ve Ortadoğu

Etkili kurumlar işbirlikçi çözümler üreterek işlem maliyetlerini azaltırlar. Ancak kurumlar verili (given) olarak gelmezler. Tarihte ve günümüzde ülkeler arasında görülen ekonomik büyüme farklılıklarını anlamak için üretkenlik artışını sağlayacak siyasal ve ekonomik kurumların evrimini anlamak gerekir. North, insanlar arasındaki etkileşimi oyun kuramı kapsamında açıklamaktadır. Buna göre oyun tekrar edildiğinde, oyuncuların geçmiş deneyimleri hakkında tam bilgiye sahip olunduğunda ve oyuncu sayısı az olduğunda bireyler işbirliği yapmaya daha açıktır. Aksi durumlarda ise işbirliği zordur. Bu noktada kurumlar bir düzen sağlarken belirsizliği azaltarak işbirliğinin önünü açmaktadır (North, 1991, s. 97).

1.5.1. Ticari İlişkilerin Gelişiminde Kurumların Rolü

Tarih boyunca ortaya çıkan mübadele ilişkilerinin gelişimini 4 aşamada ele almak mümkündür. Bu aşamalar sırasıyla yerel, bölgesel, uzun mesafeli ve dünya ölçeğinde (ulusal veya uluslararası) ticari ilişkileri yansıtır. Her yeni aşamaya geçişte artan bir uzmanlaşma ve işbölümü söz konusudur. Her yeni aşamada daha verimli teknolojiler ortaya çıkmaktadır. İşlem maliyetleri de buna paralel olarak artarken, her yeni aşamada daha karmaşık hale gelen ticari ilişkileri yönetmek için farklı kurumsal yapılara ihtiyaç duyulmaktadır. Köy veya kabile yaşantısının olduğu birinci aşamada, yerel düzeyde mübadele ilişkilerini düzenleyen kurumsal yapı, sıkı bir sosyal ağa dayalı gayri resmi kısıtlardan oluşmaktadır. Bölgesel düzeydeki ikinci aşamada ticari ilişkiler, geleneksel olarak kurulan *suk* gibi pazar yerleri üzerinden yürümektedir. Burada, ticari sözleşmelerin veya anlaşmaların uygulanmasını sağlayacak bir devlet yapısı olmadığında, uyulması gereken davranış normları genellikle dini kurallardan belirlenmektedir (North, 1991).

Kervanlar veya ticari filolar üzerinden uzun mesafeli ticari ilişkilerin yürütüldüğü üçüncü aşamaya geçildiğinde vekil sorunu (problem of agency) ortaya çıkmıştır. Tüccarlar ve onların vekilleri arasındaki ilişkileri düzenleyen kurumsal yapı genellikle akrabalık veya kan bağı üzerinden şekillenmiştir. Uzun mesafeli ticaret ile ortaya çıkan diğer bir sorun ise gidilen yabancı yerlerde sözleşme ilkelerine bağlı kalınması ve sözleşmeye konu mal

ve hizmetlerin güvenliğini (korsanlara, eşkıyalara vb. karşı) sağlanmasıdır. Buna getirilen kurumsal çözümler kervan ve filoların silahlı gruplarca korunması veya güvenli geçiş için yerel gruplara geçiş ücreti ödenmesi olmuştur. Yaşanan gelişmeler ağırlık, ölçü ve hesap birimlerinin standart hale getirilmesini gerekli kılmıştır. Konsolosların, noterlerin ve ticaret hukuku mahkemelerinin faaliyet göstermeye başlaması uzun mesafeli ticari işlemlerin yürütülmesine olanak tanımıştır. Buraya kadar görülen ilk üç aşamada ticari sözleşmelerin ve mübadelenin yürütüldüğü kurumsal yapı ağırlıklı olarak kişisel bağlara, gönüllülük kısıtlarına ve toplumdan dışlanma gibi yarı-zorlayıcı adımlara dayanmaktadır (North, 1991).

Örneğin, asimetrik bilgi sorunu altında ve yasal sözleşmelerin uygulanabilirliğinin sınırlı olduğu 11. yüzyıl şartlarındaki karmaşık ticareti kolaylaştırmak için yararlanılan ekonomik kurumu inceleyen bir çalışmada, Abbasi Halifeliği'ndeki Yahudi tüccarlar ile onların vekili konumundaki satış temsilcileri arasındaki ilişki ele alınmıştır. Buna göre satış temsilcisi, geçmişteki davranışlar ve gelecekte elde edeceği fayda arasında bir bağ kurarak, güvenilir bir şöhrete sahip olduğunda kendini sözleşmeye sadık kalmaya adayabilmektedir. Çünkü hile yaparak elde edeceği kısa vadeli kazanç, dürüst bir vekil olarak kalmanın getireceği uzun vadeli faydadan düşüktür. Dolayısıyla, Mağripli tüccarlar arasındaki ticaret sisteminde, vekil dürüstlüğü ile şöhret kazandığında tüccar ona güvenle malını teslim edebilmekteydi. Bu ilişki ağı herhangi bir yasal sisteme değil, karşılıklı güvene dayalıydı (Greif, 1989). Modern ticaret öncesinde tüccarların, mallarını yönetmek için ticaret merkezleri arasında seyahat etmek yerine denizasıırı vekillerini işe alması, zaman ve riskten tasarruf sağlasa da, destekleyici kurumlar olmadan, vekillerin fırsatçı davranıp malları zimmetlerine geçirme riski bulunurdu. Şöhret ve itibara dayalı kurumsal yapı buradaki taahhüt sorununu (commitment problem) aşmada önemli bir rol oynamış ve aktörlerin örtülü sözleşmelere sadık kalmalarını sağlamıştır. Buradaki örnek, ekonomik ve sosyal kurumlar arasındaki etkileşimi ve kurumsal evrimin doğasını ortaya koymaktadır (Greif, 1993).

Modern ticaretin ortaya çıktığı dördüncü ve son aşamada ise, piyasaların gelişmesi ve ölçek ekonomilerinin doğuşu ile birlikte gelen hiyerarşik üretim yapıları, tam zamanlı çalışan işçiler ve şehirleşme gibi nedenlerle ticaret daha karmaşık hale geldikçe kişisel olmayan sözleşme yaptırımına (impersonal contract enforcement) ihtiyaç duyulmuştur. Örneğin, sermaye piyasalarının gelişimi için mülkiyet haklarının güvence altına alınmış

olması gerekir. Ancak, hükümdarların keyfi olarak varlıklara el koyabildiği durumlarda sermaye piyasası gelişemeyecektir. Oyun kuramı açısından bakılacak olursa, kişisel olmayan yaptırımlar mevcut olmadığında, taraflar için sözleşme yükümlülüklerinden caymanın getirisi artacak ve daha karmaşık mübadele düzeyine (4. aşamaya) ulaşamayacaktır (North, 1991).

Dünya çapında piyasaların ortaya çıkmasıyla uzmanlaşma en üst düzeye yükselmiş, istihdam imalat sektöründen hizmet sektörüne doğru kaymıştır. Uzmanlaşma arttıkça toplum kaynakları da artan oranda işlem sektörüne kaymış; ticaret, finans, bankacılık, sigortacılık gibi alanlarda istihdam artmıştır. İşlem maliyetlerindeki artış daha ileri düzey kurum ve örgütleri gerekli kılmıştır. Benzer şekilde uluslararası uzmanlaşma ve işbölümü de mülkiyet haklarını uluslararası düzeyde güvence altına alacak kurum ve örgütlere gereksinim doğurmuştur. Sonuç olarak kurumsal evrim mülkiyet haklarını güvence altına alacak bir devlet oluşumunu ve devletin ekonomik faaliyetler üzerindeki keyfi uygulamalarını dizginleyecek kişisel olmayan bir kurallar sistemini gerekli kılmıştır (North, 1991).

Örneğin, 12. yüzyılda gelişmeye başlayan Ceneviz ticareti, Mağrip ticaret sisteminden farklı olarak, ayrı şehirlere, dinlere, kültürlere ve özellikle de ayrı yerel yasalara mensup tüccarlar arasında gerçekleşiyordu. Bu çeşitlilik, sözleşmelerin uygulanması için resmi kuralların ve yöntemlerin kullanılmasını zorunlu kılmış, bu da tarafların birbirlerinin mülkiyet haklarına saygı duymasını sağlamıştır. Mağrip'in kişisel ilişkilere dayalı sistemi güvenilirlik sağlıyordu, ancak teknolojik, demografik ve ticari gelişmeler karşısında yetersiz kalmış ve ticaretin büyümesiyle etkinliğini yitirmiştir. Öte yandan, Cenevizlilerin kullandığı kişisel olmayan düzenlemeler, farklı inanç ve tutumlara sahip kişilere daha kolay uygulanabilmiştir. Bu nedenle, Ceneviz sistemi, zamanla Mağrip sisteminden daha verimli ve başarılı hale gelmiştir (Joskow, 2008, s. 73).

Dolayısıyla, işlemlerin çoğunun anonim şekilde gerçekleştiği modern ekonomilerdeki piyasalar için kişisel olmayan sözleşme yaptırımı hayati öneme sahiptir. Bu sayede piyasa katılımcıları, birbirlerini tanımadıkları veya birbirlerine doğrudan güvenmedikleri durumlarda dahi, sözleşme şartlarının yerine getirileceğine inanmaktadır. Bu sistem, hukukun üstünlüğü, mülkiyet haklarının korunması ve etkili yargı sistemleri gibi kurumsal yapıların varlığına dayanır. Etkili bir hukuk sistemi, alıcı veya satıcının

sözleşme şartlarını ihlal etmesi durumunda, diğer tarafın mahkemeye başvurarak zararının telafi edilmesini sağlayabilir. Bu kurumlar, sözleşme ihlalleri veya anlaşmazlık durumunda tarafsız ve adil bir çözüm sunarak, tüm piyasa katılımcılarının haklarını korur.

Kurumsal yaklaşım iktisadi geçmişe yönelik anlayışımızın gelişmesine çeşitli yollardan katkı sağlar. İlk olarak, geçmişte ortaya çıkan farklı ekonomik performansları anlamlı hale getirir. Kişisel olmayan piyasalarda düşük işlem maliyetlerine olanak tanıyan şartlar otomatik olarak ortaya çıkmaz. İşbirliği, oyun kuramında olduğu gibi, oyun tekrar edildiğinde, diğerlerinin geçmiş performansları bilindiğinde ve az sayıda oyuncu olduğunda daha olasıdır. Kurumlar vasıtasıyla işbirliğinin önünü açmak karmaşık bir süreçtir çünkü hem ekonomik kurumların oluşumunu hem de bunların siyasal kurumlar tarafından desteklenmesini gerektirir. İkinci olarak, kurumsal analiz ekonomilerin bir kez büyüme veya durgunluk rotasına girdiklerinde neden bunu sürdürme eğiliminde olduklarına izlek bağımlılığı üzerinden bir açıklama getirir. Neoklasiklerin rasyonellik varsayımına göre durgunluk yaşayan ekonomilerde politika yapıcılar sadece kuralları değiştirerek ekonomik gidişatın yönünü tayin edebilirler. Oysa ekonomileri tersine çevirmenin zorluğu siyasi piyasalarda ve onun temelini oluşturan aktörlerin inanç sistemlerinde gizlidir. Son olarak, kurumsal yaklaşım kurumlar, teknoloji ve demografi arasındaki karmaşık etkileşimi anlamamıza katkıda bulunur (North, 1994)

1.5.2. Kurumsal Değişimin Farklı Hikayeleri

Kurumların varlıklarını devam ettirebilmeleri için ille de etkin veya başarılı olmaları gerekmemektedir. İki farklı kurumsal değişim hikayesinden bahseden North'a göre, 19. yüzyıl ABD ekonomisi başarılı bir kurumsal değişimi yansıtmaktadır. Dönemin kurumsal çerçevesinin belirlediği teşvik unsurları üretken ekonomik ve siyasi örgütlerin gelişimini desteklemiş, buna paralel olarak izlenen eğitim yatırımları büyümeye katkı sağlamıştır. Örgütlerin gelişimi kurumsal çerçeveyi değiştirmiş, kurumsal değişimle birlikte davranış normları ve diğer gayri resmi kısıtlar da değişmiştir. Günümüz üçüncü dünya ülkelerindeki genel kurumsal yapı ise teşvikleri sınırlandıran; üretim, rekabet ve fırsatları kısıtlayarak büyümeye engel teşkil eden niteliktedir (North, 1990, ss. 8–9). Sonuç olarak kurumlar üretkenlik artışına da azalışına da neden olabilecek unsurlarla doludur. Kurumsal değişim her iki yönde de fırsatlar sunar.

1.5.2.1. Kapsayıcı Kurumlara Dayalı Büyüme

Avustralya'da kapsayıcı kurumlar birbirini takip eden bir dizi gelişme sonrasında ortaya çıkmıştır. Britanya'da suçlular ve hükümlüler uzak kolonilere gönderiliyordu. Bu kapsamda Avustralya'ya ilk filo 1788 yılında geldi. Kolonide özgürlük ve haklar zamanla genişlemiş, gönderilen suçlular yeni bir toplum kurmuş ve bu süreçte hukuki ve ekonomik sistemler oluşmuştur. Öncelikle, ülkede geniş bir coğrafyaya dağılmış olan yerel nüfus işgücü olarak sömürülmeye elverişli değildi. Hükümlülere ise çalışmaları karşılığında yalnızca erzak veriliyordu. Daha fazla çalışmak için motivasyonları yoktu. Ağır cezalar ve sürgünler işe yaramıyordu. Bu nedenle hükümlülere çeşitli işgücü teşvikleri verildi. Hükümlüler görevleri dışında kalan vakitte kendileri için çalışıp ürettiklerini satabilecekti. Avustralya'da iş yapacak başka kimse olmaması nedeniyle Avrupalı yerleşimcilerden oluşan elit kesim hükümlülere çalışmaları karşılığında ücret ödemek, iş kurabilmelerine izin vermek, diğer hükümlülere istihdam edebilmek gibi teşvikler sundu. Bu teşvikler, üretimi artırdı ve ekonomik büyümeyi hızlandırdı. Hükümlülerden cezalarını tamamlayanlar toprak sahibi olabilir ve yasal haklara kavuşabilirdi. Elit kesimin sunduğu teşvikler ve oluşturduğu kapsayıcı ekonomik kurumlar kendi çıkarları gereği idi. Kolonide *“istismar edilecek yoğun bir yerli nüfus, kolayca elde edilebilecek altın ya da gümüş gibi değerli madenler ya da köle plantasyonlarını ekonomik bakımdan kendi ayakları üzerinde durabilir hale getirecek toprak ve tahıllar yoktu.”* Verilen teşvikler sonucunda hükümlüler ve onların varisleri zamanla daha fazla hak talep etmeye başladı. Eşitlik, oy hakkı, siyasal temsil ve meclis kurulması gibi taleplere ne İngiliz hükümeti ne de yerleşik elitler dayanabildi. 1850'ye gelindiğinde beyaz erkeklere oy hakkı tanındı ve seçimlerde dünyada ilk kez gizli oylama yapıldı. Bu süreç, Avustralya'daki kapsayıcı kurumların gelişimini destekledi. Verilen haklar, toplumda daha fazla bireyin ekonomik ve siyasal süreçlere katılımını sağladı. Avustralya'nın kapsayıcı kurumları, suçluların ve özgür yerleşimcilerin birlikte yaşadığı ve çalıştığı benzersiz koşullardan doğmuş ve gelişmiştir (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 269–276).

1.5.2.2. Sömürücü Kurumlara Dayalı Büyüme

Sömürücü siyasal kurumlara dayalı büyüme iki ana yolla gerçekleşebilir. Bunlardan ilkinde ekonomik kurumlar da sömürücü niteliktedir ancak elitler kaynakları kendi kontrolleri altında bulunan yüksek verimlilikteki faaliyetlere yönlendirerek belirli

sektörlerde hızlı bir büyüme sağlayabilirler. Örneğin, 16. ve 18. yüzyıl arasında Karayip Adaları, sömürücü ekonomik kurumlara dayalı büyümenin klasik bir örneğidir. Bu dönemde adalar, şeker plantasyonları üzerine kurulu bir ekonomiye sahipti. Şeker üretimi, köle emeği üzerine kurulmuştu ve yüksek karlar elde ediliyordu. Elitler, kaynakları bu yüksek getirili şeker üretimine yönlendirerek büyük ölçüde zenginleştiler. Benzer bir yapı 1930 - 1970'ler arasında Sovyetler Birliği'nde görülmektedir. Sovyetler Birliği, devletin gücünü kullanarak sermaye ve kaynakları zorla tarımdan sanayiye aktarmış ve belirli bir dönem için hızlı bir sanayileşme yakalamıştır. Sovyetler Birliği, özellikle silah ve ağır sanayi gibi stratejik sektörler için ağırlık vermiş ve bu alanlarda büyümeyi teşvik etmiştir. Bu durum, ekonomik büyümeyi sağlamış olsa da, diğer sektörlerin geri planda kalmasına ve ekonomik çeşitliliğin azalmasına neden olmuştur. Sovyetler Birliği'nin sömürücü kurumlara dayalı büyüme modeli, teknolojik değişimi ve inovasyonu desteklemiyordu. Bu durum, uzun vadede sürdürülebilir bir büyüme modeli oluşturamamış ve ekonomik kalkınmayı sınırlandırmıştır (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s. 91).

Sömürücü siyasal kurumlara dayalı ikinci tip büyüme, bu kurumların belli ölçülerde kapsayıcı ekonomik kurumların gelişimine izin vermesi durumunda gerçekleşir. Bu tür büyüme, toplumdan topluma farklılık gösterir ve elitin gücüne bağlı olarak şekillenir. Yönetici elitin konumu yeterince güvence altındaysa ve siyasal gücünü tehdit etmeyecekse, kapsayıcı ekonomik kurumların gelişimi belli ölçülerde mümkün olabilmektedir. Örneğin, 1960'larda General Park'ın otoriter yönetimi altında Güney Kore, ekonomik büyümeyi teşvik ederek kapsayıcı ekonomik kurumlara doğru bazı hamleler yapmıştır. Park rejimi, Birleşik Devletler'in desteğiyle hızlı bir sanayileşme ve ekonomik büyüme gerçekleştirdi. 1970'lere gelindiğinde, Güney Kore'de ekonomik kurumlar kapsayıcı bir yapıya bürünmüştü, bu da ekonomik elitin ve ordunun siyaset üzerindeki hakimiyetinden artık çok az çıkar sağlayabileceği anlamına geliyordu. Ülkedeki görece gelir eşitliği, elit kesimin çoğulculuk ve demokrasiye karşı çıkma sebeplerini azalttı. Güney Kore, 1980'li yıllarda sömürücü siyasal kurumlardan kapsayıcı siyasal kurumlara başarılı bir geçiş yaparak Sovyetler Birliği gibi pek çok ülkeden ayrıştı (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s. 92).

1.5.3. Ortadoğu'da Kurumların Büyümeye Etkisi

Ortadoğu'daki kurumların evrimi, bölgenin ekonomik ve sosyal kaderini şekillendiren

kritik bir faktör olmuştur. Klasik dönemden başlayarak, reform dönemine ve ulusal ekonomiler dönemine kadar uzanan geniş bir zaman diliminde bölgenin kurumsal yapısı ve bu yapının ekonomik büyümeye etkileri özellikle önem arz etmektedir. Klasik dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun adalet ve istikrarı ön planda tutan politikalarından, reform döneminde gerçekleştirilen yapısal düzenlemelere ve son olarak ulusal ekonomiler döneminde ortaya çıkan farklı yönetim yapılarına kadar Ortadoğu'da kurumların oynadığı rol, bölgenin tarihinde derin izler bırakmıştır.

1.5.3.1. Klasik Dönem

Osmanlı'da toplum, hükümdarın otoritesini temsil edenler (yöneticiler, askerler, din adamları) ile üretici ve vergi mükellefi olan sıradan tabiiler (reaya) arasında iki ana gruba ayrılmıştı. Reaya ise, sıkı bir sınıf hiyerarşisi içerisinde kalmak üzere, toprağı işleyenler, tüccarlar ve zanaatkârlardan oluşuyordu. Toplumun tüm sınıfları ve servet kaynakları, hükümdarın gücünü desteklemek ve korumakla yükümlü görülüyordu. Ekonomik faaliyetler üzerinde sıkı düzenlemeler ve kontroller içeren bir sistem aracılığıyla bireylerin kendi sınıflarında kalması sağlanmıştı. Devlet, bireylerin sınıflar arası hareketini kontrol ederek ve ekonomik faaliyetleri belirlenen sınırlar içinde tutarak, toplumsal kargaşayı önlemeyi ve sosyo-politik istikrarı sürdürmeyi amaçlamıştır (İnalçık, 1969, s. 97).

Ekonomik açıdan Osmanlı, kuruluş yıllarından itibaren hızlı bir ekonomik kalkınma yerine “adalet” ve “istikrar” gibi kavramları ön planda tutmuştur. Özellikle şehirli nüfusun ihtiyaçlarının karşılanmasına ayrı bir önem vermiş, temel tüketim maddeleri ve temel gıda ürünlerinin eksikliği üzerinden kentlerde oluşabilecek huzursuzluklara karşı önlemler almıştır. İlk kapitülasyonların ortaya çıkışı biraz da bu nedenle olmuş, Akdeniz ticaretinin geliştirilmesi arzulanmıştır. İlk uygulamalarda Venedik ve Cenevizli tüccarlara ayrıcalıklar veren Osmanlı, toprakları üzerinde piyasasını canlı tutmaya ve dışarıdan mal akışında süreklilik sağlamaya çalışmıştır. Bu nedenle de ithalata kısıtlayıcı engeller getirilmemiştir. Ancak, 1700'lere gelindiğinde, yenilenen kapitülasyonlar üzerinden Avrupalı tüccarlara ekonomik haklar ve hukuki ayrıcalıklar tanınması, Osmanlı'yı yüksek gümrük tarifeleri belirlemekten alı koymuştur. Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkmaya başladığı bu yıllarda Osmanlı'da ise merkeziyetçiliğin zayıfladığı; yerel liderlerin, toprak ağalarının ve ulemanın gücünün arttığı; yeniçeri ocağının bozulmaya ve bürokrasinin yozlaşmaya başladığı; imparatorluğun toprak

kayıplarının arttığı; gelirlerin azaldığı ve yerli sanayinin gerilediği görülmektedir (Ünay, 2013, ss. 126–128).

Özellikle yeniçeriler, artık devlete tehdit oluşturan, disiplinsiz ve savaşa isteksiz bir ordu haline gelmişti. Askeri hizmet yükümlülüklerinden kaçınarak ticarete ve sivil hayata yönelmişlerdi. Eğitim ve sivil hayata yönelik düzenlemelere karşı çıkarak sık sık ayaklanmışlardı. Derebeyleri ve ayanlar ise, merkezi otoritenin zayıflığı altında Anadolu'da ve diğer eyaletlerde giderek artan bir özerklik kazandılar. Devleti devirme amacı taşıyorlardı ancak merkezden bağımsız hareket etmek, kendi vergilerini toplamak ve özerkliklerini gelecek nesillere aktarmak istiyorlardı. Ayrıca, savaşlara silahlı asker sağlama görevlerini ihmal ediyorlardı. Avrupalı devletlerin askeri ve ekonomik baskısı ve ordunun etkisizliği altında, Osmanlı'nın toprak kayıpları artmıştır. Yeniçerilerin, derebeylerinin, bürokratların ve ulemanın kendi çıkarlarını koruma eğilimleri, devletin savaş alanında başarılı olmasını engellemiştir (Cleveland, 2008, ss. 67–68).

18. yüzyılda Osmanlı ekonomi-politiğinin 3 temel prensibi öne çıkmaktadır. İlk olarak, toplumsal huzursuzlukların önlenmesi ve siyasal alanda istikrarın korunması adına şehirlerin ikmal ve iâşe ihtiyacına öncelik verilmiştir. İkincisi, ekonomik alanda kamunun mali çıkarlarını her türlü özel ekonomik çıkarın üzerinde tutan maliyecilik prensibi benimsenmiştir. Son olarak, sosyal adalet ve istikrarın sağlanması adına devletin bekası ön plana çıkarılarak devletin kurum ve değerlerinin her koşul ve zorlukta korunmasını içeren gelenekselcilik fikri hakim olmuştur. Özet olarak klasik dönemde görülen bozulma ve olumsuzluklar öze dönüş tedbirleri ile aşılmaya çalışılmıştır (Ünay, 2013, ss. 128–130).

Osmanlı'nın varlığını uzun süre devam ettirebilmesinde devletin pragmatizm, esneklik ve müzakere yeteneği gibi özellikleri etkili olmuştur. Devlet ve toplum değişen şartlar karşısında “sıkı kurallara, adet ve geleneklere, dine, geçmişteki davranış kalıplarına ve düşmanlıklara bağlı kalmadan” kendini yeniden örgütleyebilmiştir (Pamuk, 2004, s. 228). Merkeze yakın yerlerde İslam'ın daha esnek ve geniş yorumu söz konusu olmuştur. Para vakıfları örneği göstermektedir ki faiz konusunda Osmanlılar diğer İslam toplumlarına oranla daha esnek davranmıştır. Uzak vilayetlerde ise kurumsal değişim daha sınırlı kalmış, Osmanlı buralarda kendi kurum ve uygulamalarını topluma dayatmak yerine

yereldeki mevcut kurum ve uygulamaların pek çoğunu kabul etmiştir. Ancak bu esneklik ve pragmatizm geleneksel bir düzeni korumak adına yapılmış olup, modern ekonomik yapılar ortaya çıkarmamıştır.

Osmanlı'nın uzak vilayetlerde hakimiyetinin zayıf olması Ortadoğu'da bazı yönetsel zafiyetlere sebebiyet verdi. Bölgede kalıcı bir düzen oluşturmak ve vergileri düzenli bir şekilde toplamak konusunda başarı sağlanamadı. Vergi toplama işinin bireylere devredilmesi yerelde mültezimlerin güç kazanmasına yol açtı. Yüksek vergiler nedeniyle köylü gelirlerinin büyük bir bölümünü mültezimlere gidiyordu. Bu durum, mülkiyet haklarının korunamaması, hukuksuzluk ve eşkıyalığın artması gibi sorunlara yol açtı. Kimi köylüler güvenlik nedeniyle topraklarını terk ederek dağlık bölgelere göç etmek durumunda kaldı. Şehirlerdeki ticari işleyiş de benzer şekilde sömürücü ekonomik kurumların etkisi altındaydı. Devletin ticaret üzerindeki katı kontrolü ve mesleklerin tabi olduğu sıkı lonca düzenlemeleri Sanayi Devrimi esnasında Ortadoğu ekonomisinin durgunlaşmasına yol açtı (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 116–117).

Avrupa üretim, teknoloji ve rekabetçilik anlamında gelişirken Osmanlı yönetimi, sermayenin ve finansal kaynakların belli kişi veya gruplarda yoğunlaşmasını önlemeye yönelik politikalar izlemiştir. Böylece devlete karşı potansiyel bir tehdit oluşturacak alternatif güç merkezlerinin ortaya çıkması engellenmeye çalışılmıştır. Merkezi otorite ekonomik gücün ve refahın belli bir elitin kontrolünde olmasından ziyade gücün merkezde toplanmasını ve yine merkezden dağılmasını öngörüyordu. Bu amaçla, gerektiğinde müsadere yöntemi ile gelirlere el koyuldu. Osmanlı'da esnaf ve zanaatkarları bir araya getiren mesleki ve sosyal bir örgütlenme olan ahilik teşkilatı, üyelerine mesleki standartlar ve etik kurallar konusunda rehberlik ederken, üyelerinin zenginleşip bir burjuva sınıfı oluşturmasını engelleyecek mekanizmalara da sahipti. Geleneksel düzeni koruma kaygısı devletin loncalara ve özel sermayeye bakışını etkilemiş, ekonomik kurumların 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar büyük ölçüde değişmeden kalmasına sebebiyet vermiştir (P. Özdemir, 2015, s. 140). Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik kaynakların dağılımını kontrol altında tutma ve toplumsal sınıflar arasında büyük farklılıkların oluşmasını önleme çabasını yansıtıyordu. Ancak, merkezi otoritenin mutlak gücünü koruma ve sosyal düzeni sürdürme çabası, ekonomik gelişmeyi ve sınıfsal hareketliliği sınırlayan önemli bir faktör olmuştur.

Ortadoğu'da 1700'lerdeki ticari uygulamalara bakıldığında 10. yüzyıldan çok farklı olmadığı görülmüyordu. Bölgedeki mevcut kurumlar ortaya çıktıkları ilk dönemlerde ekonomik olarak bir dezavantaja sebebiyet vermemişti. Ancak Batı'da modern ekonomik kurumlar gelişirken Ortadoğu'da kurumların uzun süreler boyunca değişmeden varlığını devam ettirmesi bazı handikaplara neden oldu. Buna göre Ortadoğu'daki geri kalmışlığın nedenlerini belirli kurumlarında aramak gerekmektedir. İlk olarak, İslam miras hukukunun, Ortadoğu'da sermaye birikimini engelleyerek ekonomik gelişmeyi kısıtlayıcı etkileri olmuştur. İslam hukukuna göre, bir kişinin ölümü durumunda mal varlığı belirli kurallara göre mirasçıları arasında dağıtılmaktadır. Mirasçı sayısının artması durumunda mal varlığının bölüşülmesi karmaşık hale gelebilmektedir. Vefat sonrası ticari ortaklığın feshi gerektiğinde ise yeni iş ortaklıklarının kurulması zorlaşmaktadır. Buna karşın Batı'da, mirasın ölen kişinin en büyük oğluna bırakılması gibi iş dünyasında devamlılığı ve büyümeyi destekleyecek uygulamalar bulunuyordu. İkincisi, İslam sözleşme hukukunun bireyciliği ve modern anlamda şirket yapılarına dair belirgin kuralların eksikliği, örgütsel gelişmeyi engellemiştir. Klasik İslam hukuku genellikle bireylerin haklarına odaklanıyor, tüzel bir kişiliğe sahip ticari işletmelere ise yer vermiyordu. Ticari ortaklıklar gelişmediği için de modern örgütsel yapılar ve ona uygun hukuki yapılar ortaya çıkmamıştır. Batı'da ise şirketlerin kurumsal yapıları ve yönetim mekanizmaları daha erken dönemlerde ortaya çıkmış, bu da iş dünyasında örgütsel gelişimi teşvik etmiştir. Ayrıca sınırlı hükümet, sınırlı vergi ve özel mülkiyetin korunması geleneği Batı'da kısmen bu sayede gelişmiştir. Üçüncü olarak, vakıflar zaman içerisinde işlevsiz hale gelmiştir. Vakıflar keyfi vergiler ve kamulaştırmalara karşı bireylerin kişisel varlıklarını koruma işlevi görüyor ve bir nevi dokunulmazlık sağlıyordu. Buna karşılık sosyal hizmetlerin büyük bir bölümü devlet yerine vakıflar tarafından karşılanıyordu. 18. ve 19. yüzyıllarda bu alanda yeni gelişme ve fırsatlara uyum sağlayacak düzenlemeler yapılamadı. Buradaki hantallık nedeniyle yolsuzluklar yaygınlık kazandı ve vakıflar işlevlerini yitirdi. Batı'da ise belediyeler ve diğer hükümet kuruluşları kamu hizmetlerinde daha başarılıydı. Seçmenleri vergilendirme, kendi bütçelerini oluşturma ve yeni yönetmelikler uygulama yetkileri bulunuyordu (Kuran, 2004, ss. 71–72).

Diğer yandan, bazı teknolojik gelişmelerde Avrupa'nın gerisinde kalınmıştır. Örneğin, 1727 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaanın kullanımına izin verilmedi. Daha sonra İbrahim Müteferrika'ya matbaa kurma izni verilmişse de, basılan her eser

kadıllardan oluşan bir heyet tarafından denetleniyordu. Neticede, Mütferrika'nın faaliyetleri sınırlı bir düzeyde kaldı ve 1729-1743 yılları arasında yalnızca 17 kitap basıldı. Bu durum, Avrupa'ya kıyasla Osmanlı'da okuryazarlık oranının oldukça düşük kalmasına yol açtı. İngiltere gibi Avrupa ülkeleri ticareti, sanayileşmeyi ve girişimciliği teşvik ederek hızla büyürken, Osmanlı ve benzeri mutlakiyetçi rejimler geride kaldı (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 200–202).

Ortadoğu'nun birçok açıdan Avrupa'nın gerisinde kalmasına karşın, bölgedeki gayrimüslim toplulukların sağladığı kayda değer ekonomik gelişme ise sahip oldukları yasal hak ve ayrıcalıklar sayesinde daha rekabetçi konumda olmaları ile ilişkilidir. Gayrimüslimlerin tabi olmak istedikleri hukuk sistemini seçme hakları vardı. Bu sayede yeri geldiğinde İslami ekonomik kurumların sunduğu avantajlardan yararlandılar, yeri geldiğinde ise bu kurumların getirdiği sınırlamalardan kaçabildiler. Özellikle bankacılık ve sigortacılık gibi yeni sektörlerde seçme hakkı bulunmayan Müslümanlardan daha rekabetçi hale geldiler (Kuran, 2004, ss. 84–86).

Klasik dönemde Osmanlı'nın ekonomik faaliyetler üzerindeki sıkı düzenlemeleri ve bireyleri belirlenen sınıflarda tutma politikaları, YKİ'nin öne çıkardığı verimlilik, mülkiyet hakları ve piyasa mekanizmalarıyla uyumsuzluk göstermektedir. YKİ, ekonomik büyümeyi teşvik eden yenilikleri ve teknolojik değişimi önemserken, Osmanlı ekonomik verimlilik ve büyümeden ziyade adalet ve istikrarı ön planda tutmuş, ekonomik faaliyetleri toplumsal huzuru korumak amacıyla sıkı bir şekilde düzenlemiştir. Sosyal adaleti önceleyen kurumsal yapısı imparatorluğun uzun süre ayakta kalmasını sağlasa da, Sanayi Devrimi buna önemli bir meydan okuma olmuştur.

1.5.3.2. Reform Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi otoritenin zayıflaması başta olmak üzere imparatorluğun içinde ve dışında karşılaşılan sorunlar bir dizi reform hareketinin başlatılmasını zorunlu kılmıştır. Askeri ve idari alanlarda uygulanan reformlar ile merkeziyetçiliğin tekrar sağlanması hedeflenmiştir. Avrupa'nın kurumsal ve teknolojik açıdan üstünlüğü kabul edilirken özellikle eğitim ve askeri alanlarda yapılan reformlarda bu etki açıkça ortaya çıkmıştır. III. Selimin kurduğu Nizamı Cedit ordusu ve II. Mahmud'un yeniçeri-ulema-derebeyleri üzerine daha etkin gitmesi bu kapsamda

değerlendirilmiştir. Yönetim ile halk arasındaki aracılığı kaldırmayı amaçlayan uygulamalar güç unsurları haline gelen geleneksel aktörler ile çatışmalar yaşanmasına sebebiyet vermiştir. II. Mahmud öncelikle yeniçerileri kullanarak derebeylerinin gücünü kırmış, ardından da yeniçeriliği kaldırmıştır. Orduyu Avrupa modeline uygun şekilde yeniden yapılandırmış, askeri eğitim kurumları kurmuş ve yeni subayları Avrupa'ya eğitime göndermiştir. Bürokrasiyi modernleştirmek amacıyla Avrupa tipi nezaretler kurmuş, rüşveti önlemek için maaşları arttırmış ve yüksek bürokrasi eğitimi için kurumlar oluşturmuştur. Ulemanın gücünü kısıtlamaya yönelik ise, şeyhülislamlık makamını devlet bürokrasisinin bir parçası haline getirmiş ve vakıf gelirlerini devletin kontrolü altına almayı amaçlayan Evkaf Nezareti'ni kurmuştur. Bu adımlar, Osmanlının geleneksel düzenine zarar vermiş ve askeri alanın ötesine geçen geniş çaplı bir değişim sürecinin başlamasına yol açmıştır (Cleveland, 2008, ss. 72, 89–91).

Bu kapsamda, Tanzimat Fermanı (1839) mülkiyet hakkı ve kanun önünde eşitliği getirmiş, Islahat Fermanı (1856) din ve mezhep özgürlüğü sağlamış, Vatandaşlık Yasası (1869) ortak yurttaşlık bağına vurgulamış, Kanuni Esasi (1876) halkın ilk defa yönetime katılmasının önü açmıştır. Yapılan reformlarda Osmanlılık fikri ön plana çıkmıştır. Milliyetçilik akımlarına karşı devletin bütünlüğünü korumak amaçlanmış, Osmanlı yurttaşlığı altında tüm vatandaşlar eşit kabul edilmiştir. Ancak ekonomik açıdan reformların maliyeti ağır olmuştur. İdari ve askeri yapıyı modernleştirmeye yönelik çabalar maliye üzerine büyük bir yük getirmiştir. Bütçe açıklarına karşı Avrupa'dan ilk borç 1854'te alınmıştır. Sonrasında alınan ilave borçlar ve zaman içinde borçların katlanmasıyla 1876'da hükümet borcu ödeyemez hale gelmiştir. Osmanlının ekonomik açıdan iflası anlamına gelen bu durum sonucunda Avrupa'nın baskısıyla Borçlar İdaresi (Düyun-u Umumiye) kurulmuş, Osmanlı maliyesi Avrupa denetimi altına girmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında uluslararası ekonomik sisteme yarı-çevre konumunda ve dezavantajlı şekilde entegre olunması toplumsal denge ve değerleri kökünden sarsan temel faktörlerden biri olmuştur (Cleveland, 2008; Ünay, 2013).

Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen finansal reformlar büyük ölçüde İngiliz ve Fransız etkisiyle gerçekleşmiştir. İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Serbest Ticaret Anlaşması²

² 16 Ağustos 1838'de Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanmıştır. Bu anlaşmadan önce yabancı ve yerli tüccarlardan ithalat ve ihracat için %3 oranında vergi alınmaktaydı. Anlaşma sonrasında yeni tarifeler ithalat için %5, ihracat için %12 oranında belirlenmiştir. İngilizlerle yapılan bu anlaşmanın çok geçmeden

(1838), Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası ekonomiye entegre olmasını ve uluslararası işbölümüne katılmasını sağlamıştır. Ancak bu entegrasyon imparatorluğu rekabetçi uluslararası pazarlarla karşı karşıya getirerek geleneksel yerli imalat sanayinin gerilemesine neden olmuştur. Ayrıca, Para Reformu (1844), Toprak Kanunu (1858), Osmanlı Bankası'nın yeniden düzenlenmesi (1863) ve Borçlar İdaresi'nin oluşturulması (1881) gibi Avrupa'nın taleplerine karşılık çıkarılan kanunlar, Osmanlı toplumunda kapitalist sosyal ilişkileri kurumsallaştırmıştır. Bu reformlar genellikle yabancı sermayedarların çıkarlarıyla uyumlu olmuştur. Yerelde ise reform sürecinden genellikle, ihracata yönelik faaliyet gösteren tüccarlar, büyük toprak sahipleri ve yerel finansör aktörler gibi belirli gruplar fayda sağlamıştır. Tanzimat dönemindeki reformlar vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğu daha modern bir bürokratik yapılanmaya doğru kaymıştır. Ancak, İmparatorluğun kapitalist dünya ekonomisine uyum sağlaması, dış kaynaklara ve Avrupa yasa ve normlarına giderek daha fazla bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Genel olarak, kuralların, kurumların, tutumların ve prosedürlerin benimsenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal evrimini şekillendirerek, yabancı güçlerle etkileşimini, küresel ekonomiye entegrasyonunu ve toplum içinde kapitalist uygulamaların kurumsallaşmasını beraberinde getirmiştir (Conte, 2022, ss. 49–50).

Osmanlı'nın dağılma döneminde Ortadoğu'nun dünya sistemi ile bütünleşmesini ve ortaya çıkan kurumsal yapıları inceleyen kimi çalışmalar (Owen, 1993; Pamuk, 2006), dağılma döneminde dahi Osmanlı topraklarında ekonomik olarak bir gerileme olmadığını ileri sürmektedir. 1800-1914 arası dönemde Ortadoğu topraklarının dünya ile entegrasyonunu üç aşamada ele alan Owen (1993) Ortadoğu'da hatırı sayılır derecede ekonomik kalkınmadan bahseder. Buna göre ilk aşamada (1800-1850) dünya piyasaları ile ticari entegrasyon sağlanmış, özellikle Avrupa ile yapılan ticaret hacmi gelişmiştir. İkinci aşamada (1850-1880) reform hareketlerine ağırlık veren merkezi yönetimin kaynak ihtiyacı nedeniyle Avrupa'dan borç para alması finansal entegrasyonu beraberinde getirmiştir. Buna bağlı olarak, Avrupa'dan yapılan kredi ve sermaye yatırımlarında artış yaşanmıştır. Üçüncü aşamada ise (1880-1914) artan borçların ödenemez hale gelmesi ve

diğer Batılı ülkelere tanınması ile Osmanlı coğrafyasındaki yerli üreticiler bu ülkelerle rekabette dezavantajlı bir konumda kalmıştır. Neticede, Osmanlı ekonomisi Avrupa için cazip bir pazar haline gelmiştir (Çeştepe ve Güven, 2016; Gündoğan ve Özşarac, 2022).

ekonomik iflas neticesinde İngiltere ve Fransa başta olmak üzere bölgeye dışarıdan yapılan müdahaleler siyasi entegrasyon sürecine neden olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun her şeye rağmen uzun süreli bir hayat sürmesi kurumsal yapısı ile mümkün olmuştur. Devletin ekonomiye kapsamlı ve daimi değil seçici müdahaleciliği olmuştur. Tanzimat öncesinde ortaya çıkan çeşitli sorun ve tehlikelere karşı esneklik, pragmatizm, müzakerecilik ve uzlaşma ön plana çıkmıştır. Özellikle merkezden uzak bölgelerde yerel düzenin devamına müsaade edecek şekilde kurumsal değişim sınırlı tutulmuştur. Örneğin, devlet için büyük öneme haiz tımar sistemi Mısır'da uygulanmamıştır (Pamuk, 2004). Tanzimat döneminde ise hukuk, mülkiyet hakları ve ticaret politikalarında ciddi kurumsal değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Ticaret ve yabancı yatırımlardaki artışla gelen ekonomik büyüme bölge içinde eşit dağılmazken, dünya ticaretine doğu Akdeniz'deki limanlar üzerinden bağlanan bölgeler Körfez ve Kızıl Denize oranla büyümeden daha fazla pay almıştır (Pamuk, 2006).

Her ne kadar bölge 19. yüzyılın sonundaki ilk küreselleşme dalgasından olumlu etkilenmişse de, artan kamu borcu ve dış borçlanma nedeniyle ekonomi yabancıların mali denetimi altına girmiş ve dış müdahalelere açık hale gelmiştir. Savaşlar ve dış baskılar, Batılı reformların yapılmasını gerektirirken bu durum Osmanlı'nın siyasi olarak dağılma sürecini hızlandırmıştır.

Reformlardan en çok fayda sağlayanlar büyük toprak sahipleri ve yabancı topluluklar olmuştur. Bu durum eşitsiz bir toplum yapısına sebebiyet vermiş, toplumun ana gövdesini oluşturan Müslüman-Türk yapılarda memnuniyetsizlik oluşturmuştur. Özellikle gayrimüslimlerin artan refah ve ayrıcalıklarına karşı toplumun geniş bir kesiminde oluşan tepkiler ilerleyen süreçte gelişen ideolojik akımları, siyasal tercihleri ve kalkınma süreçlerini şekillendirmiştir (Ünay, 2013, ss. 142–143).

Osmanlı'nın zayıflığını açığa çıkaran en önemli gelişme 1877 Rusya savaşı olmuştur. Savaşın ve ardından imzalanan Berlin Antlaşması'nın (1878) etkisiyle bir yeniden yapılanma sürecine gidilmiştir. Ortaya çıkan dış tehditler askeri ve sivil bürokrasinin yeniden düzenlenmesi, meslek okullarının yaygınlaştırılması ve ideolojik gelişmelerin önünün açılması noktasında bir katalizör görevi görmüştür. Bu durum, entelektüel bir uyanışa ve bürokraside profesyonelleşme ve uzmanlaşmaya yol açmıştır. Ayrıca, imparatorluğu modernize etme çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan Türkçülük

ideolojisi, Osmanlı Devleti'nin dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır. Ordu subayları, şehirli seçkinler ve onların eğitilmiş çocuklarının önderlik ettiği 1908 Jön Türk Devrimi, sosyal, ekonomik ve siyasi alanda köklü değişimler getirmiştir. Osmanlı'nın içine girdiği politik modernizasyon evresi 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte Türk milliyetçiliği ve taşıdığı seküler özellikler, Arap entelektüellerini Osmanlı'ya bağlılıklarını terk etmeye ve kendi ulus devletlerini kurmaya itmiştir (Karpas, 1972, ss. 279–281).

Acemoğlu ve Robinson, günümüzde Ortadoğu'nun fakir kalmasının nedenini Osmanlı İmparatorluğu'nun bıraktığı kurumsal mirasa bağlamaktadır (2013, s. 59). Her ne kadar Osmanlı merkezden uzak vilayetlerde kurduğu esnek yapılar ile hayatta kalma süresini uzatabilmişse de merkezde sağladığı güçlü hakimiyeti çevre eyaletlere taşıyamamış, buralarda kalıcı bir düzen tesis edememiş, mülkiyet haklarını güvence altına alamamıştır. Tanzimat Fermanı ile kurumlarda reform yapmaya ve bölgede kontrolü artırmaya çalışan Osmanlı, “yaratıcı yıkım” korkusu nedeniyle bunda başarılı olamamıştır. Sanayi Devrimi sonrasında bölgedeki ekonomik kurumların sömürücü nitelikte kalması da bu korkuya bağlanmıştır. Örneğin, arazi mülkiyeti ve kullanımı üzerinde daha fazla özgürlük ve hak tanıyan reformların uygulanması gündeme gelmişse de, devletin siyasal kontrolünü zayıflatabileceği ve vergi gelirlerini olumsuz etkileyebileceği gibi endişeler mevcut statükonun devam etmesine yol açmıştır. Bu nedenle reform girişimleri I. Dünya Savaşı'na dek süren mutlakiyetçiliğin gölgesinde kalmıştır. Savaş sonrasında ise bölgedeki kurumsal gelişime en büyük engel Avrupa sömürgeciliği olmuştur (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 116–117).

Kurumların reformu ve dönüşümü, hem Osmanlı'nın modernleşme sürecini hem de bölgenin küresel ekonomi ile bütünleşme şeklini belirleyen temel faktör olmuştur. Batının kendi çıkarına göre dayattığı reformlar ve içerideki yaratıcı yıkım korkusu sınırlı bir kurumsal değişime imkan tanırken, reformlardan sadece belirli gruplar fayda sağlamıştır. Bu sürecin beraberinde getirdiği eşitsizlikler toplumun genelinde büyük bir memnuniyetsizlik yaratmıştır. Neticede, geleneksel Osmanlı sisteminin dayandığı sosyo-politik istikrar bozulmuştur.

1.5.3.3. Ulusal Ekonomiler Dönemi

I. Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ile birlikte

Ortadoğu'nun önemli bir bölümünde İngiliz ve Fransız manda yönetimleri kurulurken, yaşanan siyasal değişimin iki önemli iktisadi sonucu olmuştur. İlk olarak, ulusal ekonomiler ortaya çıkmıştır. Çizilen yeni sınırlar ve oluşturulan gümrük tarifeleri bölge içi mal ve işgücü dolaşımına engeller getirmiş, alınan korumacı önlemler bölge içi ticaret ve üretime ciddi oranda zarar vermiştir. İkinci olarak, sömürge ekonomisine benzer iktisadi yapılar ortaya çıkmıştır. Buna göre manda yönetimleri kendilerine ait ödemelerden sorumlu tutulmuş, sömürgeci ülkenin para birimine bağımlı hale getirilmiş ve piyasaları sadece sömürgeci ülkeye açık kalacak şekilde tekelleştirilmiştir (Owen ve Pamuk, 2002).

Sömürgecilik mirası bölge ülkelerinin savaş sonrası ekonomik kalkınmasında önemli etkilere sahip olmuştur. İlk olarak, sömürgeci güçler bölgede kapsamlı bir modernleşmeyi teşvik etmek yerine doğal kaynakları ve ticaret yollarını kontrol etmeye odaklanmıştır. Bu da sürdürülebilir büyüme için gerekli kurumsal ve ekonomik yapıların gelişimini sınırlandırmıştır. İkinci olarak, sömürgeci güçlerin politik ve ekonomik manipülasyonları, bölge ülkelerini küresel sistemde çevre konumunda bırakmış, bu durum bölgenin küresel piyasalara tam olarak entegre olmasını ve ekonomik fırsatlardan yararlanmasını engellemiştir. Son olarak, sömürge deneyimi yaşayan diğer bölgelerle karşılaştırıldığında, Ortadoğu ülkelerinin modernleşmesine yönelik kurumsal ve örgütsel yapıların dönüşümüne sömürgeci güçlerin katkısı nispeten marjinal düzeyde kalmıştır. Toplumsal temellere dayanan kapsamlı kalkınma projelerinin eksikliği ekonomik gelişmeyi engellemiştir (Ünay, 2011, ss. 177–178).

II. Dünya Savaşı ise manda rejimlerine kıyasla farklı bir siyasal dönüşümü beraberinde getirmiştir. Mısır'ın da aralarında bulunduğu merkezi Arap ülkelerinde krallıklar yıkılarak devrimci rejimlerin başa geldiği cumhuriyetler kurulmuştur. Manda döneminde yönetimde bulunan seçkin elitler genel olarak bölge eşrafından oluşmaktaydı. Bunlar arasında toplumun üst sınıfından, şehirli, zengin ve varlıklı ailelerden gelen, Batı tarzı eğitime sahip, politikacı veya bürokraside yüksek konumda bulunan ve yaşça büyük kişiler bulunmaktaydı. Devrimci rejimlerin yeni yöneticileri ise genel olarak kırsal kesimden, alt sınıfın fakir ve dar gelirli ailelerinden ve ordu içerisinde yükselmekte olan genç subaylardan meydana gelmiştir. Devrimci rejimler izledikleri politikalar ile Batı'dan kopuşu temsil etmiştir (Cleveland, 2008).

Örneğin, Nasır'ın sömürgecilik mirasından kurtulma arzusu ülkede aşırı korumacılığa, yabancı iş çevreleriyle ilişkilerin bozulmasına ve neticesinde kar yerine rant dayalı bir düzenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nasır döneminde Mısır Arap Sosyalizmi ile öne çıkmıştır. Ekonomi politikalarında ağırlıklı olarak merkezi planlama ve kamu mülkiyetine yer verilmiş, çeşitli alanlarda millileştirmeler yaşanmıştır. Genişleyen devlet sektörü rejim taraftarlarının ödüllendirildiği bir alan halini almıştır. Ayrıca, yeni anayasa ve toprak reformu gibi uygulamalarla sosyal adalet sağlanmaya çalışılmıştır (Owen ve Pamuk, 2002).

Devrimci rejimler, Nasır'ın Mısır'da ya da Baasçıların Suriye ve Irak'ta uyguladıkları siyasi, ekonomik ve sosyal politikalara öncülük ederek Orta Doğu'daki diğer devletler için bir model haline gelmiştir. Askeri darbeler yaşamamış devletler dahi bu politikaların birçok özelliğini benimsemiştir. Ayrıca, devrimci rejimlerin ortaya çıkardığı merkezîyetçi ve meydan okumalara kapalı devlet yapısı, söz konusu politikaların bölgedeki diğer liderler gözünde çekiciliğini artırmıştır (Gelvin, 2011, s. 252). Ancak 1967 Arap-İsrail Savaşı ile gelen ağır yenilgi Nasır'ın ve devrimci rejimlerin popülerliğini sarsmıştır.

Bu kapsamda, II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ekonomik yapıyı genel olarak üç döneme ayırmak mümkündür: İlk olarak ithal ikameci sanayileşme adıyla tanınan, sosyal adalet ve siyasal istikrarın ön plana çıkarıldığı, yerel üretimin desteklenmesi politikasına dayalı daha kapalı bir sisteme yönelen ve sonunda da ciddi boyutlu ödemeler dengesi bunalımlarına, bütçe açıklarına, iç pazarda dev boyutta çarpıklıklara, verimsiz ve kalitesiz üretime sebebiyet veren 1950 ve 60'lar dönemi; ikinci olarak petrol krizi sonrasında petrol fiyat artışlarından yararlanmayı ve yabancı yatırımları çekmeyi amaçlayan sınırlı liberalleşme ve sınırlı dışa açılım politikalarının olduğu 70'ler dönemi; ve son olarak petrol fiyatlarındaki düşüşe bağlı olarak gelirlerdeki azalmanın ve dış borç ihtiyacının zamanla ülkeleri IMF ve Dünya Bankası tarafından model olarak sunulan yapısal uyum programlarını takip etmeye zorladığı 1980'lerin ikinci yarısından itibaren hız kazanan liberalleşme dönemi (Owen ve Pamuk, 2002).

Bölge ülkelerini petrol kaynaklarına ve işgücü arzındaki farklılıklara göre üç ana gruba ayırmak mümkündür. Bu farklılıklar ülkelerin sosyal, ekonomik ve politik yapılarını önemli ölçüde etkilemektedir. Kaynakça Zengin İşgücü Fakiri (RRLP) ülkelerden oluşan ilk grup, kişi başına yüksek petrol gelirine sahiptir. Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) üyesi

lkeler bu grupta yer alır ve hepsi monarşidir. Bu grubun sınırında yer alan Libya'nın kişi başına petrol retimi, KİK ülkelerinden daha düşüktür. Bu grup, genellikle zenginliği nüfusa dağıtmaya odaklanmıştır. İkinci grup, Kaynakça Zengin İşgücü Bol (RRLA) lkelerden oluşur. Kişi başına petrol geliri 250 dolar ile 10,000 dolar arasında değişir. Cezayir, İran, Irak, Sudan, Suriye ve Yemen bu kategoriye girer ve hepsi cumhuriyettir. Bu ülkelerde, petrol gelirleri genellikle elitler arasında paylaşılır. Gelirlerin büyük bir bölümünü genelde baskıcı bir yönetim mekanizması kurmak için kullanılmıştır. nc grupta ise, Kaynakça Fakir İşgücü Bol (RPLA) lkeler bulunur. Bu grupta kişi başına petrol geliri 250 doların altındadır veya petrol üretimi hiç yoktur. Mısır, Ürdün, Lübnan, Fas, Filistin ve Tunus bu kategoriye dahildir. RPLA ekonomilerinde petrolün göreceli önemi diğer iki gruba göre çok daha azdır (Cammatt ve diğerleri, 2018, ss. 25–26). RPLA lkeleri özellikle 80'lerden sonra yapısal uyum programları aracılığıyla yönetimlerini sağlamlaştırıp ekonomik büyümeyi hedeflemiştir ancak bu programlar yeterli büyüme sağlayamamıştır. Reformlar daha ziyade ahabap-avuş ilişkilerine ve yozlaşmaya neden olmuştur. RRLA lkelerinde ise çok az yapısal uyum gerçekleştirilmiştir. RRLA yönetimleri ekonomik aktörlere daha fazla özgürlük tanımak yerine, petrol gelirlerini kullanarak hükümetlerini sürdürmeyi ve muhalefeti bastırmayı tercih etmişlerdir (Cammatt ve diğerleri, 2018, s. 274).

Bölgede özellikle 70'lerden sonra doğal kaynak ihracı, işçi dövizleri ve uluslararası yardımlar gibi dış gelir kaynaklarına dayalı "rantiyeci devlet" yapıları ön plana çıkmıştır. Rantiyeci ekonomiler vatandaşlardan vergi toplamaya daha az bağımlı olmaları nedeniyle üretim ekonomilerinden ayrılmaktadır. Üretim ekonomilerinde katma değer toplumun geniş kesimlerince oluşturulmakta ve kamu gelirleri toplumun vergilendirilmesi üzerinden sağlanmaktadır. Bunun karşılığında ise şaffaflık ve hesap verilebilirlik temelinde bir siyasal temsil ortaya çıkmakta ve bu durum devletin meşruiyet kaynağı haline gelmektedir. Batı'da bu süreç genellikle "temsil olmadan vergilendirme olmaz" kavramı ile ifade edilmektedir. Rantiyeci ekonomilerde ise vergilendirmeye dayalı bir gelir sistemi olmadığı gibi hazır rant gelirlerinin siyasal meşruiyet karşılığında toplumun belirli kesimlerine sosyal refah olarak dağıtılması söz konusu olmuştur. Bunun sonucunda ise "vergilendirme yoksa temsile de gerek yoktur" anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu anlayış Ortadoğu'da girişimcilik, rekabetçilik, sanayileşme ve onun beraberinde getireceği demokratikleşmeyi engellemiştir. Rejimler toplumdan gelen talep, istek ve baskıları kimi

zaman sübvansiyonlar gibi yollarla, kimi zaman da sert yöntemler kullanarak önlemiştir. Otoriterliğin devamına yönelik bir araç haline gelen rant gelirleri sistemik dönüşümü geciktirmiştir. Rant gelirlerinin azaldığı ve ekonomik gelişimin duraksadığı dönemlerde ise Arap Baharı gibi gelişmeler mevcut yapıları dönüşüm için zorlamıştır (Ünay, 2013, ss. 318–322).

Arap Baharı ayaklanmaları, her ne kadar farklı sosyal, siyasi, tarihi ve ekonomik koşullardan kaynaklanmış olsa da, hepsinin merkezinde benzer bir dinamik yatmaktadır. O da, 1970'lerden itibaren yaklaşık 40 yıl süren, yönetimdeki seçkin bir çekirdek grubunun kapalı yönetim anlayışını ve geniş toplumsal kesimlerin baskı altına alınarak temel haklarından mahrum bırakılmasını içeren otoriter yönetim biçimidir (Heiss, 2012, s. 168).

Sonuç olarak, Ortadoğu'da kurumların evrimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, tarihsel ve yapısal birçok faktörle şekillenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde adalet ve istikrar önceliği ekonomik büyümenin önüne geçmiştir. Reform döneminde Batı'nın baskısıyla yapılan değişiklikler, belirli grupların faydalandığı sınırlı bir modernleşmeyi beraberinde getirmiştir. Osmanlı'nın çöküşü ve sonrasında sömürgeci güçlerin müdahalesi, bölgenin ekonomik gelişimini daha da olumsuz etkilemiştir. Sömürgecilik mirası, ulusal ekonomilerin gelişimini engellemiş ve bölgeyi küresel ekonomiye dezavantajlı bir şekilde entegre etmiştir. Sömürgeci politikalar, yerel ekonomilerin büyüme potansiyelini sınırlamış, ekonomik bağımlılığı ve eşitsizlikleri artırmıştır. Bu süreç, Ortadoğu'da kalıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin önündeki en büyük engellerden biri olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında devrimci rejimlerin sömürgeci etkilerden kurtulma çabaları, otoriter yönetim yapılarına, aşırı korumacılığa ve rant ekonomilerine yol açmıştır. Bu durum, girişimciliği, sanayileşmeyi ve demokratikleşme süreçlerini sekteye uğratmıştır. Reformlar, genellikle yolsuzluk ve ahabap-çavuş ilişkilerine yol açmış, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kurumsal dönüşüm sağlanamamıştır.

BÖLÜM 2: MISIR'DA KURUMSAL GELİŞİM-BÜYÜME İLİŞKİSİ

Bu bölümde, Mısır'ın cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemlerinde gerçekleşen kurumsal gelişim ve büyüme süreçleri, tarihsel bir perspektiften incelenmektedir. İlk kısımda, 1800'ler öncesinde yaşanan siyasal mücadeleler ve merkezileşme çabaları, Kavalalılar Dönemi'nde modern kurumların inşası ve İngiliz İşgali altındaki kurumsal duraklama detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. İkinci kısımda ise, Nasır ve Sedat dönemlerinde yaşanan kurumsal değişimler ve uygulanan ekonomik büyüme modelleri incelenirken, Mübarek Dönemi'nde kurumsal rekabetin bozulması ve bunun ekonomi üzerindeki etkileri analiz edilmektedir. Bölüm boyunca, kurumsal yapıların siyasi ve ekonomik gelişmeler üzerindeki etkileri ve bu süreçlerin Mısır'ın genel tarihsel gelişimine nasıl yön verdiği irdelenmektedir.

2.1. Cumhuriyet Öncesi Kurumsal Gelişim ve Büyüme

Mısır tarihsel olarak çeşitli devletlerin yönetimi altında kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında ülkenin en göze çarpan özelliği yüzyıllar boyunca Mısırlı olmayanlar tarafından yönetilmiş olmasıdır. MÖ 332 yılında Büyük İskender'in Mısır'ı fethi ile başlayan bu süreç, 1952 Hür Subaylar Darbesine kadar devam etmiştir. İlgili dönemde Mısır, Roma İmparatorluğu, Bizans, Fatımiler, Eyyübiler, Memlükler ve Osmanlı gibi devletlerin yönetimi altında kalmıştır. Cumhuriyet öncesi son dönemde ise Fransız ve İngiliz işgalleri nedeniyle ülke Batı'nın etkisi altına girmiştir.

Dönem incelendiğinde merkeziyetçi ve çoğulcu siyasal yapıların bir arada bulunduğu kapsayıcı siyasal kurumlardan bahsedilemez. Cumhuriyet öncesi süreçte öne çıkan unsur merkezileşme çabaları olmuştur. Mehmed Ali Paşa yönetimi gibi merkezileşmenin sağlandığı belirli dönemlerde büyüme ve istikrar öne çıkmıştır. Ancak çoğulcu siyasal yapılarla desteklenmediği ve sömürücü nitelikte kaldığı için yakalanan ekonomik büyüme geçici olmuştur.

2.1.1. 1800'lere Kadarki Siyasal Mücadele: Merkezileşme Çabasındaki Sömürücü Kurumlar

Tarihsel olarak Mısır'da farklı dini ve etnik grupların yönetimde kalması kültürel ve dini farklılıkları da beraberinde getirmiştir. Mısırlılar Hristiyanlıkla tanışan ilk insanlar arasındaydı. 4. yüzyıla gelindiğinde ülke ağırlıklı olarak Hristiyan'dı. Yedinci yüzyılda ise İslamiyet'in ilk dönem fetihlerinden etkilenerek Müslüman Arapların yönetimine

girdi (Goldschmidt, 2004). Bu dönemde merkeze bağılı valiler üzerinden yönetim sağlanmaya çalışıldı. Merkezden bağımsız hareket etmeye çalışan Amr b. As gibi valiler ya da merkezin beklediği vergi gelirlerini karşılayamayan valiler görevden alınarak yerlerine yenileri atandı. Sadece Harun Reşid döneminde (786-809) dahi yirminin üstünde vali tayin edilmiştir. Gerek Emeviler, gerekse Abbasiler döneminde valilerin çok sık değiştirilmesi çeşitli isyanları da beraberinde getirmiştir (Tomar, 2004). Bu durum düzen ve istikrarın sağlanmasını zorlaştırmıştır.

Abbasilerin gücü 9. yüzyılda zayıflarken yönetimde ve orduda İslam'a geçen Türk askerlerin etkisi artıyordu. Zamanla buradan gelen Türklerin Mısır'a vali olarak atandığı bir sürece girildi. Bunlar arasından Ahmed b. Tolun 868 tarihinde Tolunoğulları adıyla otonom bir devlet kurmayı başardı ve yaklaşık 40 yıl boyunca ülkeyi bağımsız olarak yönetti. Mısır'da bağımsız devletlerin kurulma süreci böylece başlamış oldu. Abbasiler kısa bir süreliğine Mısır'da yönetimi tekrar ele geçirse de gücünü koruyamamış ve yerini 935 tarihinde İhşidiler'e bırakmıştır (Goldschmidt, 2004).

Kapsayıcı siyasal kurumların önemli bir özelliği yeterince merkezi ve güçlü bir yapıya sahip olmalarıdır. Tolunoğulları kısa bir süreliğine de olsa gücün merkezileştirilmesi açısından Mısır tarihindeki ilk örneklerden biri olmuştur. İlgili döneme kadar Mısırın merkezi konumundaki İskenderiye önemli bir liman ve ticaret şehri olmasına karşın Roma İmparatorluğu döneminde Roma'nın arka planında, Bizans döneminde ise İstanbul'un gerisinde kalmıştır. İmparatorluklar döneminde bölge tarımsal üretim yönünden öne çıkmakta ve bir tahıl ambarı olarak görülmekteydi. Valilerin temel görevi tarımsal ürünlerin gemilerle güvenli bir şekilde merkeze taşınmasını sağlamaktı. İskenderiye ayrıca tarihi İpek Yolu ticaretinin önemli bir durak noktasıydı. Kızıl Deniz yoluyla gelen ticaret malları buradan Batı'ya taşınırdı (Avcı, 2004). Önemli coğrafi özelliklerine karşın gerek siyasi gerekse dini çekişmeler nedeniyle Mısır'da otonom yönetimler uzunca bir süre hayat bulamamıştır.

Kapsayıcı siyasal kurumların diğer bir özelliği de çoğulcu olmalarıdır. Bu, farklı sosyal grupların, etnik kökenlerin, dinlerin ve sınıfların temsil edildiği bir sistemdir. Çoğulculuk, farklı bakış açılarını içermek ve toplumdaki çeşitliliği yansıtmak için politik katılımın teşvik edildiği bir ortamı işaret eder. Mısırdaki çoğulculuğun erken dönem izlerine Fatımiler döneminde rastlanılır.

Şii halifeliğinin ilk temsilcisi olan Fatımiler, çeşitli etnik ve dini grupları içeren geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Bu çeşitlilik yönetim kademelerine de yansımış, farklı etnik ve inançtan kişiler devlete katkıda bulunmuştur. Özellikle Ermeniler, halifeden sonra en yüksek yönetim pozisyonu olan vezirlik rolünü üstlenmiş, 60 yıldan fazla bir süre boyunca devlet işlerinde etkili olmuşlardır. Devletin siyasi, askeri, hukuki, ekonomik ve idari yapısında kritik görevler almışlardır. Başarılı yönetimleri sayesinde Fatımileri yıkılmaktan kurtarmış ve devletin ömrünü uzatmışlardır. Ermeni vezirlerin yönetime katılmasıyla başlayan bu dönem, “Vezirler Asrı” olarak adlandırılmıştır. Fatımiler döneminde yedi Ermeni vezir görev yapmıştır. Bunların altısı Şii, biri ise Hristiyan’dır. Fatımi Devleti’nde bir Hristiyan’ın yüksek bir mevkiye getirilmesi, döneminin öncü ve önemli bir adımı olup, dini çeşitliliğe ve hoşgörüye dair önemli bir örnek teşkil etmiştir (Ertaş, 2017). Fatımilerin Mısır’ı ele geçirmesi ülkenin ekonomik ve kültürel tarihi açısından da önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde Kahire şehri inşa edilmiş ve Ezher Üniversitesi kurulmuştur. Fatımilerin hoşgörülü yönetimi ülkeyi ticari ve entelektüel bir merkez haline getirmiştir (Goldschmidt, 2004).

Bu açıdan bakıldığında Fatımilerin başa gelmesi basit bir yönetim değişikliğinden ibaret değildir. Mısır üzerinde derin etkileri olmuştur. Fatımiler döneminde Mısır valilerle yönetilen uzak bir eyalet veya otonom hareket etmeye çalışan bir devlet görünümünden kurtularak büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür. Kahire başkent yapılarak hilafet açısından Bağdat gibi önemli bir merkez haline gelmiştir. Şehirde önemli imar düzenlemeleri yapılmıştır. Para birimi ıslah edilerek eski paralar kaldırılmıştır. Ülke Aziz-Billah dönemine (976-996) en parlak günlerini yaşamıştır. Ancak halifeler, vezirler ve ordu komutanları arasında bitmek bilmeyen mücadelelere Haçlı seferlerinin eklenmesi Fatımilerin sonunu getirmiştir (Tomar, 2004).

Kahire’de 1171’deki son Fatımi halifesinden kontrolü ele alan Selahaddin Eyyubi Sunni İslam’ı restore etmiş ve Mısır o zamandan beri Sünni kalmıştır. Selahaddin ve halefleri (Eyyubiler) Haçlılara karşı önemli başarılar elde etmiştir. 1187’de Haçlıları yenmiş ve Kudüs’ü geri almıştır. Haçlıların durdurulmasında Eyyubilerin Türk asıllı askerleri olan Memlükler önemli rol oynamıştır (Goldschmidt, 2004). Eyyubilerin getirdiği köklü değişiklikler arasında ikta sisteminin kurulması ve ülke topraklarının hizmet karşılığında

askerlere dağıtılması yer almaktadır. Ayrıca Mısır'ı tekrar bir ilim merkezi haline getirmek için Sünni medreseler ve diğer eğitim kurumları tesis edilmiştir. İmar faaliyetleriyle Kahire Kalesi'nin inşası, ekonomik mücadele ve baharat ticaretinin kontrolü gibi Eyyubiler dönemine özgü gelişmeler, Mısır'ın siyasi ve kültürel evrimine önemli katkılarda bulunmuştur (Tomar, 2004).

Memlükler genel olarak Orta Asya Türklerinden ve Kafkas kökenli Hristiyan gruplardan oluşuyordu. İslam'ı benimseyerek zamanla ordu içinde ve yönetimde önemli konumlara kadar yükseldiler ve nihayet Mısır'da 1250'den 1517'ye kadar sürecek olan Memlük Devletini kurdular. Memlükler kontrolü soya dayalı değil de zor kullanarak sağladığı için bir hanedanlık sisteminden söz edilemez (Goldschmidt, 2004, s. 10). Memlük devleti genelde Bahri ve Burci olmak üzere iki döneme ayrılır. Bahri Memlüklerin hüküm sürdüğü ilk döneme Türk kökenli yöneticiler damga vurmuştur. Devletin esas kurucusu olarak görülen I. Baybars, ülke topraklarını iktâ bölgelerine ayırarak Memlük emirlerine dağıtmış ve imar projeleri gerçekleştirerek halkın yaşamını iyileştirmiştir. Memlük Devleti, Haçlılar'a ve Moğollara karşı mücadelede başarılı olmuştur. Moğollardan kaçan Abbasi halifesinin Mısır'a sığınmasıyla Kahire, İslam dünyasının dini ve siyasi merkezi haline gelmiştir. el-Melikü'n-Nasır Muhammed döneminde ekonomik genişleme ve halka yönelik tedbirlerle Memlük Devleti'nin en müreffeh günleri yaşanmıştır (Tomar, 2004). Burci Memlükler (1382) döneminde ise yöneticiler değişik Kafkas halklarından gelmekte olup yaygın ve yanlış bir genelleme ile Çerkez kabul edilmişlerdir (Solak, 2012). Siyasi istikrarsızlık, ekonomik ve sosyal problemler, Akdeniz ile Kızıldeniz arasında azalan ticaretin etkisi, veba salgınları, Osmanlı'nın ve Avrupalı devletlerin baskısı gibi nedenlerle Burci Memlükler sonraki yıllarda istikrarsız bir süreç yaşamıştır (Goldschmidt, 2004; Tomar, 2004).

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi (1517) Memlük devletini ortadan kaldırarak Mısır'ı bir Osmanlı Beylerbeyliği haline getirmiştir. Memlük döneminde İslam dünyasının ticari ve kültürel merkezi konumuna yükselen Kahire Osmanlı yönetimi ile durgunluğa girmiş, çoğu sanatkar ve alim Osmanlı sultanlarının himayesini aramak için İstanbul'a akın etmiştir. Portekiz gemilerinin Ümit Burnu'nu dolaşan başarılı seferlerinin ardından Avrupa-Asya ticaret yolunun Akdeniz'den Atlantik Okyanusu'na kayması ile bölge ekonomik açıdan önemli bir gelir kaybına uğramıştır. 18. Yüzyılda Avrupa ile ticarete

baharat ve tekstil ihracatına karşılık Avrupa'dan yünlü kumaş ve ateşli silahların ithalatı artmaya başladıkça ticaret açığı ortaya çıkmıştır (Goldschmidt, 2004).

Memlüklerin ve ulemanın vergi toplama hakkı için Osmanlıya ödeme yaptığı iltizam sistemi nedeniyle köylü ve zanaatkarlar kendi mülklerine yatırım yapacak motivasyondan yoksundu. Ayrıca Memlük grupları aralarındaki çatışmalar nedeniyle ihtiyaç duydukları silah ve asker gücünü vergi ödeyen köylü, zanaatkar ve tüccar üzerinden karşılıyordu. 18. yüzyıl sonunda Mısır, üç yüzyıl öncesine göre daha yoksul, daha az nüfuslu ve hem Avrupa'dan hem de doğudaki topraklardan daha izole hale gelmişti. Mısır bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihmal edilmiş bir eyaleti olarak gösterilse de, aslında rakip Memluk grupların mücadeleleri ve kötü yönetimi nedeniyle gerileme göstermiştir (Goldschmidt, 2004, s. 12).

Osmanlı'nın Mısır'daki öncelikli politikası mevcut idari yapıyı kısmen muhafaza ederek Memlük ileri gelenlerinden ve Memlük emirlerinden faydalanmak olmuştur. Ancak, Osmanlı düzenine geçişin bu yolla sağlanamayacağı anlaşılınca eski idari yapının ıslahına gidilmiştir. İlk aşamada, Memlük beyinin yanına güvenilir Osmanlı beyleri verilmiş, geçiş sürecinde Osmanlı hakimiyetinin tanıtılması amaçlanmıştır. Sonraki aşamada ise Mısır'a doğrudan merkezden Osmanlı beylerbeyleri atanmıştır. Yapılan düzenleme ve ıslahatlar ise Memlük kökenli emirlerin başkaldırmasına sebep olmuştur (Es-Seyyid, 2004).

Siyasi istikrarsızlığın diğer bir sebebi, Ahmet Paşa gibi merkezden gelen bazı beylerbeyinin saltanat hayaline kapılarak bağımsız hareket etme arzusu olmuştur. Mısır'a bir süreliğine de olsa istikrar ve düzeni Veziriazam Makbul İbrahim Paşa getirmiştir. İbrahim Paşa öncelikle Mısır'ın bütün bölgelerinden mağdur ve şikayetçi kim varsa hepsini Kahire'ye davet etmiş, şikayetlerin genel olarak mali konularda olduğunu görmüştür. Bunun üzerine İbrahim Paşa yürürlükteki ve Osmanlı'dan önceki kanun ve uygulamaları inceleyerek mevcut sorunları dikkate alan kapsamlı bir Mısır Kanunnamesi (1525) hazırlamıştır. Kurduğu Osmanlı nizamı 1700'lerin sonuna kadar değişmeden kalma başarısı göstermiştir. Bu başarı başka eyaletlere de örnek olmuştur (Demir, 2014, ss. 106–107).

Yürürlüğe giren kanunname Memlük döneminden bir kopuş olarak değerlendirilmemektedir. Nitekim kanunname birçok Memlük dönemi uygulamasını

Osmanlı hukuk sistemi içine entegre etmiş ve yerel grupların ayrıcalıklarını kabul etmiştir (Atçıl, 2017). Ancak bu durum ilerleyen yıllarda farklı sorunlara yol açmıştır. Özellikle 17. yüzyılda Memlûk grupları, çeşitli yöntemlerle eyaletin askeri birimlerine katılmış ve sayıları giderek artmıştır. Kendilerine verilen askeri ve idari görevler aracılığıyla etkili hale gelen Memlûk grupları zaman içinde Mısır beylerbeyine karşı rekabetçi bir güce ulaşmıştır. Osmanlı merkezi yönetimi, hem güç dengesini sağlamak, hem de düzenli gelir elde etmek amacıyla bu yerel grupların varlığını kabul etmek durumunda kalmıştır. Bu grupların Mısır'da üstünlük sağlamak için kendi aralarındaki rekabeti ise 18. yüzyıl ortalarına kadar bütün eyaleti etkileyen çatışmalara sebebiyet vermiştir (Es-Seyyid, 2004).

Dönemin idari yapısına bakıldığında yerel grupların rolleri daha iyi anlaşılmaktadır. Eyaletin başında bulunan beylerbeyi sadece Mısır'ın değil bölgenin en üst idarecisi konumundaydı. Eyaletin mali işlerini yürütmek üzere yanında bir defterdar; adalet ve hukuk sistemini yürütmek üzere ise bir kadı bulunurdu. Bu yapının altında ise sancakbeyleri, kaşifler ve şeyhülaraplar yer alırdı. Mısır eyaletinde özellikle iç ve dış güvenliği sağlamanın hassas olduğu belirli vilayetlere sancakbeyleri görevlendirilmişti. Bunların dışında kalan vilayetlere ise Mısır Kanunnamesi uyarınca Memlûk kaşifleri ve şeyhülaraplar tayin edilirdi. Kaşifler, genellikle Memlûk kökenli olurdu. Şeyhülaraplar ise kendi bölgelerinde liyakatli olan şeyhler arasından seçilirdi. Kaşifler ve şeyhülarapların benzer görevleri bulunmakta olup bunların başında emniyet ve asayişin sağlanması ile yükümlü oldukları iltizamın yerine getirilmesi gelirdi (Es-Seyyid, 2004).

Memlûk grupları başlangıçta bu düzene bağlı kaldılar. Ancak zamanla sancak beyliği gibi görevlere yükseldikçe idari ve askeri yönetime kendi adamlarını yerleştirerek güç kazandılar. 17. ve 18. yüzyıllarda, beylerbeyilik ve kadılık dışında Mısır'daki birçok idari görevin Memlûk liderlerin kontrolüne geçmesi, Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki otoritesini sarsmıştır (Es-Seyyid, 2004).

Kimi kaynaklar Fransız işgalini bir dönüm noktası olarak gösterse de modern Mısır'ın doğuşunda bazı Memlûk grupların önemine dikkat çekenler de bulunmaktadır. Özellikle 18. yy ikinci yarısında öne çıkan Ali Bey el-Kebir gibi Memlûk emirleri askeri ve siyasi gücün merkezileştirilebileceğini ve Mısır'ın kaynaklarının harekete geçirilebileceğini

kanıtlamış, Mısır'ın bağımsız yönetimini güçlendirmişlerdir (Goldschmidt, 2004, ss. 12–15).

Ali Bey, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın erken bir örneğidir. Hicaz ve Suriye'yi kısa süreliğine de olsa ele geçirmesi, kendi adına para bastırması, Mekke'de Sultanın adıyla birlikte kendi adını hutbede okutması, Şam valisi ile girdiği mücadele, yerel güçlerle ittifak çabaları gibi gelişmeler onun yarı özerk Mısır hayalini ortaya koymaktadır. Osmanlı-Rus Savaşı ona gerekli adımları atabilmesi için uygun bir zemin hazırlamıştır. 1769 yılında Osmanlı'ya karşı olan sorumluluklarını sonlandırmıştır. Bu bir anlamda 1517'de kaybedilen Memlûk iktidarının geri alınma çabasıdır. Takip eden 4 yıl boyunca Ali Bey ülkenin tüm kaynaklarını kendi gücünü artırmak, ordusunu genişletmek ve ticari zenginlik sağlamak için kullanmıştır. İktidarını korumak ve gelirleri kendi hazinesine yönlendirmek için tüccarlar üzerinde denetim kurmuş, zanaat ve ticareti kontrol altına almıştır. Ne var ki, köle olarak katıldığı Memlûk grubu olan Kazdağlı Ailesinde başlayan onun bu yolculuğu, “köle olarak hanesine aldığı, büyüttüğü, bir asker gibi eğittiği memlûğu Ebuzzeheb Muhammed Bey'in ihaneti” ile son bulmuştur (Güner, 2013, s. 176).

Sömürücü kurumlara dayalı olarak gerçekleşen büyüme doğası gereği kırılgandır. Çünkü sömürücü kurumlar gücü ve zenginliği küçük bir grubun elinde toplar. Bu durum rakip grupları harekete geçiren bir teşvik mekanizmasına dönüşür. Eğer başka bir grup bu elit tabakayı devirerek iktidarı ele geçirirse, güç ve servetin yeni sahibi olacaktır. Bu nedenle sömürücü kurumlara dayalı büyüme genellikle gruplar arası mücadele, çatışma ve savaşlar ile son bulmaktadır (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s. 94). Mısır'daki Memlûk grupları arasında da benzer bir süreç yaşanmıştır. Birbirine güven duymayan ve sürekli rekabet halinde olan Memlûk gruplarının mücadelesi gücün ve iktidarın bir grubun elinden başka bir grubun eline geçmesi şeklinde devam etmiştir. Bu gruplar başlangıçta belirli bir merkezileşme sağlamışsa da bu durum uzun süreli olmamıştır.

Mısır tarihinin 19. yüzyıla kadar olan bölümünde genel olarak farklı yönetimlerin merkezileşme çabaları ön planda olmuştur. Halkın yönetime katılması anlamında bir siyasal çoğulculuktan bahsetmek için henüz erkendir. Ancak, Fatımiler örneğinde olduğu gibi, yönetim kademesi düzeyinde farklı etnik ve dini temsile imkan tanıyan uygulamalar görülebilmektedir. Dönem itibarıyla de merkeziyetçilik ve çoğulculuk genellikle birbirine

karşıt iki farklı kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Güner'e göre Mısır'daki durum imparatorluk paradoksunun bir yansımasıdır. İmparatorluk paradoksunda, merkezi yönetim taşraya sıkı bir denetim uygulamaya çalıştığında meşruiyet sorunları, huzursuzluk ve isyanlarla karşılaşabilmektedir. Diğer yandan, çok fazla özerklik tanınması, imparatorluğun bütünlüğünü ve otoritesini zayıflatabilmektedir (Güner, 2013).

Sonuç olarak 1800'lere kadarki süreçte Mısır'daki kurumsal geçmişin genel olarak sömürücü nitelikte olduğu görülmektedir. Tarih boyunca farklı yönetimler altında kalan ülkede görülen siyasal istikrarsızlık ve çekişmeler siyasal ve ekonomik düzeni bozmuştur. Merkezîyetçi, güçlü ve aynı zamanda da çoğulcu siyasal kurumlar ortaya çıkamamıştır. Kurulan otonom devletlerin etkisi ancak kısa süreli olmuştur. Veziriazam Makbul İbrahim Paşa döneminde olduğu gibi toplumun geniş kesimlerinin görüşlerini dikkate alan çoğulcu yönetimler taşradaki isyan ve huzursuzlukların önüne geçebilmektedir. Ancak bu durum merkezîyetçiliği sağlamayı zorlaştırmaktadır. Nitekim 17. ve 18. yüzyılda giderek güçlenen Memlûk gruplarının kendi aralarındaki mücadelesi Mısır'daki idari yapıyı sarsmıştır.

2.1.2. Kavalalılar Dönemi: Modern Kurumların İnşası

18. yüzyılda Osmanlı beylerbeyinin otoritesi zayıflarken, eyalet yönetimi idari ve mali açıdan Memlûk beylerinin eline geçmişti. Her biri kendi çıkarı için çalışan, vergi toplayan, asker besleyen, birbirine rakip Memlûk aileleri istikrarsız ve baskıcı bir rejim ortaya çıkarmışken, Napolyon'un 1798'deki Mısır işgali bu durumu daha da karmaşık bir hale getirmiştir.

Fransa'nın başlattığı askeri hareket, üç yıl süren bir işgal dönemine yol açmıştır. Bu dönem boyunca, Fransız bilim insanları Mısır'ın zenginliklerini keşfetmiş ve bu zenginliklerden yararlanma yollarını araştırmışlardır. Fransızların Mısır'dan çekilmesinin ardından ise, ülkede bir süre istikrar sağlanamamış ve Osmanlı yönetimi ile Memlûk beyleri arasındaki mücadele devam etmiştir (Görgün, 2004). Bütün bunları değiştirecek ve Mısır'da istikrarlı bir merkezi otorite kuracak kişi Kavalalı Mehmed Ali Paşa olmuştur.

Napolyon'un Mısır'ı işgali Fransa ile İngiltere arasındaki deniz aşırı rekabetin bir uzantısı olarak gerçekleşmiştir. Fransızların öncelikli amacı, İngiltere'nin Hindistan yollarını

kesmek ve Mısır'ı Fransa için güvenilir bir tahıl kaynağına dönüştürmekti. Fransızlar 1801'de İngiliz ve Osmanlı kuvvetlerince Mısır'dan çıkarılırken Mehmed Ali Osmanlı ordusunun Arnavut birliğinin ikinci komutanı olarak hizmet ediyordu (Cleveland, 2008).

Napolyon'un Mısır seferi Fransa lehine bir etki doğurmadığı gibi İngiltere de beklediğini bulamamıştır. Nizamı Cedid sürecindeki Osmanlının yönetime daha fazla doğrudan müdahale çabası da sonuç vermemiştir. Fransız işgali, Ali Bey döneminde başlayan siyasi ve sosyal değişimleri hızlandırmış, Mısır geri dönüşü olmayan bir yola girmiştir (Goldschmidt, 2004).

2.1.2.1. Mehmed Ali Paşa Dönemi

Mehmed Ali Paşa, iktidara gelişi ile birlikte, modernleşme ve merkezileştirme politikalarına odaklanarak Mısır'ı yönetmiştir. Yenilikçi ve etkin yönetimiyle silahlı kuvvetleri yeniden inşa etmiştir. İdari yapıda değişikliklere gitmiş ve merkezi bürokrasiyi güçlendirmiştir. Torak mülkiyeti ve tarımsal üretim sistemlerini modernize etmiştir. Ekonomiye canlandırmış ve Mısır'ı bölgesel bir güç haline getirmiştir. Onun döneminde yapılan reformlar ve yapısal değişiklikler, uzun süre etkili olmuş ve modern Mısır devletinin temelleri atılmıştır. Sonuç olarak, “Ortadoğu'da ordunun ve onu destekleyen kurumların devlet himayesinde Avrupalılaştırılmasının ilk sürekli programı” ortaya çıkmıştır (Cleveland, 2008, s. 76).

Kurumlar açısından değerlendirildiğinde Mehmed Ali Mısır'ın modernleşmesine katkıda bulunmuş ve ülkenin ekonomik yapısını değiştirmiştir. Yapılan reformlar siyasi ve ekonomik gücü merkezileştirmiştir. Mehmed Ali'nin gerçekleştirdiği reformlar, devletin bürokratik yapısını, askeri gücünü ve vergilendirme sistemini modernize ederek ülkenin ekonomik gelişimine katkıda bulunmuştur. Ancak yakalanan ekonomik büyüme deneyimi sömürücü kurumlara dayalı olmuş, toplumun geniş kesimleri dışlanmıştır. Nihayetinde büyüme süreci süreklilik kazanmamış, Mehmed Ali sonrasında son bulmuştur (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s. 64).

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliği sırasında uyguladığı ekonomi politikası, tarım, ticaret ve sanayi sektörlerini kapsayan bir tekel sistemine dayanıyordu. Bu sistem, tarım ve sanayi ürünlerinin yetiştirilmesi ve üretilmesi üzerindeki kontrolü ve aynı zamanda ithalat üzerine yüksek vergiler koyarak ilgili ürünlerin iç piyasayı ele

geçirmesini içeriyordu. Mehmed Ali 1820'li ve 1830'lu yıllarda Mısır'ın gelirlerini önemli ölçüde arttırmış, modern eğitilmiş bir kara ordusuna ve donanmaya sahip olmuş, çeşitli seferlerin maliyetini karşılayabilmiş, Osmanlı Devleti'nin müdahalelerine karşı koyarak iktidarını koruyabilmiştir. Böylece ülkenin bütün sosyal, idari ve mali yapısını kontrol altında tutabilmiştir (Çevik, 2022).

Mehmed Ali iktidarını güvence altına alacak merkezileşme adımlarını hızlı ve etkili bir şekilde atmıştır. Öncelikle, Fransız işgalinin hüküm sürdüğü karışıklıkta rakiplerini birbirine karşı kullanarak Hüsrev, Tahir, Ali ve Hurşid Paşa gibi isimleri saf dışı bırakmıştır. İşgal yıllarında ortaya çıkan iktidar boşluğunu iyi dolduran Mehmed Ali ulema, eşraf ve halkın desteği ile 1805'te Mısır'ın Osmanlı valisi olarak atanmıştır (Goldschmidt, 2004; Görgün, 2004). Nitekim toplum istikrarsız ve baskıcı bir yapıya sahip olan Memlûk sisteminden hoşnut değildi. Merkezi bir hükümet yapısından yoksun olan bu sistem, her biri kendi bölgesinde vergi toplayıp asker yetiştiren, yerel tüccarlar ve Avrupalı acentelerle ticaret yapan Memlûk ailelerince ayakta duruyordu. Memlûk grupları arasındaki bölünmüşlük ve iç savaş istikrarlı bir merkezi yapının oluşumuna engel teşkil ediyordu (Cleveland, 2008).

Dolayısıyla Mehmed Ali Paşa'nın valilik döneminin başlarındaki önceliği kendi iktidarını pekiştirmek, çeşitli grupları kontrol altına almak ve kendine bağlı bir merkezi bürokrasi oluşturmak olmuştur. Tarım alanında ve ticarete uyguladığı radikal kararlarını ise iktidarını tam anlamıyla güçlendirdikten ve merkeziyetçiliği sağladıktan sonra hayata geçirmiştir. Paşa, mevcut arazi sahipliği sisteminin gelir elde etme konusunda yetersiz olduğunun farkındaydı. İktidarını yalnızca düzenli ve güçlü bir mali yapı ile ayakta tutabileceğini biliyordu. Bu nedenle, yerel düzeyde büyük bir etkiye sahip olan Memlûkleri ve ulemayı hedef almıştır. Geleneksel iltizam sistemini ilk aşamada kaldırmayan Mehmed Ali, 1806'da iltizam sisteminden elde edilen karın yarısının Mısır hazinesine bırakılmasını emretmiştir. Sonraki yıl, vergiden muaf olan ulemanın topraklarından da vergi alınacağını duyurmuştur. 1808'de bazı mültezimlerin iltizam haklarını iptal etmiş, 1809'da ise Mısır'da yeni bir vergi sistemi oluşturmuştur. Bu adımlar Mehmed Ali Paşa'nın mali kontrolünü artırmış ve yönetimdeki etkinliğini güçlendirmiştir (Çevik, 2022, s. 250).

Nihai hedefi Osmanlı'dan bağımsızlık kazanarak kendi hanedanlığını kurmak olan Mehmed Ali Avrupa tarzında güçlü ve modern bir ordu kurmak istiyordu. Önündeki en büyük engel Memlûklerin direnci idi. 1811 yılında Kahire Kalesinde düzenlediği büyük bir davette Memlûk beylerinin önemli bir bölümünü öldürmüştür. Böylece Mısırda uzun vadeli ve köklü reformların önü açılmıştır (Çevik, 2022; Cleveland, 2008; Görgün, 2004).

Kendisine karşı en güçlü muhalefeti ortadan kaldıran Mehmed Ali, 1812'de Yukarı Mısır'da ve 1814'te Aşağı Mısır'da tüm iltizamları devletleştirmiş ve vergi gelirlerini doğrudan Kahire Hazinesi'ne aktarmıştır. Benzer bir politika tarım vakıflarına da uygulanmış ve bu toprakların büyük bir kısmına devlet tarafından el konulmuştur (Owen, 1993, s. 65).

Merkezi otoritenin kurumsallaşması amacıyla 1824 yılında Mısır Divanı Avrupa tarzında yeniden yapılandırılmıştır. Yeni düzenlenen divanda yönetim kararları tartışılmış ve yasalar çıkmadan önce divan üyelerince değerlendirilmiştir. Ayrıca, bu divanda yedi farklı bakanlık yer almıştır. Kurulan divan yapısı, 1837'de çıkarılan Siyasetname ile değiştirilmiştir. Yeni düzenlemeyle divanların görev ve işlevlerinde önemli değişiklikler yapılmıştır (Bay, 2023).

Mehmed Ali Paşa'nın en kalıcı başarılarından biri merkezi bir hükümet yapısı oluşturmaları olmuştur. Mısır on eyalete bölünerek her biri merkezden atanan valiler tarafından yönetilmiştir. Oğullarını kritik görevlere getiren Mehmed Ali'nin yönetimi altında Mısır, büyük bir aile gibi idare edilmiş, önemli kararlar kendisi tarafından alınmıştır. Bakanlıkların altında nitelikli memurlardan oluşan yeni bir yapı oluşmaya başlamış, hükümetin bürokratik yapısı gelişmiştir. Özellikle askeri seçkinlerin oluşumunda Türk ve Gürcü gibi yerel olmayan unsurlara öncelik verilmiştir. Ancak, açılan eğitim kurumları sayesinde, yerel Mısırlılardan oluşan yeni bir seçkin sınıfı bürokraside önemli mevkilere gelmeye başlayacak ve zamanla Arapça, idari dil olarak Osmanlı Türkçesi'nin yerini alacaktır (Cleveland, 2008, ss. 81–82).

Merkezileşmenin yanında modern bir ordu inşasına yönelik olarak birçok yenilik ve reform yapılmıştır. Eğitim alanında Asuan'da bir subay okulu açılmış ve Avrupa'ya askeri okullara öğrenciler gönderilmiştir. Ordunun destek hizmetleri için tıp, veteriner, mühendislik, kimya gibi alanlarda okullar açılmıştır. Batılı eğitime uygun ders kitaplarına ve müfredatı Arapçaya aktaracak çevirmen ihtiyacına yönelik olarak Yabancı Diller

Okulu kurulmuştur. Mısırlı seçkinlerin Batılı fikirlere daha kolay ulaşması için matbaanın kabulü gerçekleşmiştir. Düzenli orduya geçiş kapsamında Mısır köylüleri (fellahlar) askere alınarak 130 bin kişilik bir ordu kurulmuştur (Cleveland, 2008, ss. 77–79). 1817'de modern sanayileşme adımları atılmış, Malta'dan gelen uzmanlarla tekstil fabrikaları açılmıştır. Tekstil endüstrisi askeri reformlar sonucu büyüyen ordunun önemli ihtiyaçlarını karşılamıştır. Askeri sanayi için silah fabrikaları, dökümhaneler ve tersaneler inşa edilmiştir. Mehmed Ali'nin uyguladığı askeri modernizasyon ve genişleme stratejileri ağır sanayinin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır (Çevik, 2022).

Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliği döneminde yapılan reformlar, modern kurumların inşası ve ekonomik kalkınma açısından önemli adımlar içermektedir. Merkezi otoritenin güçlendirilmesi, tarım ve sanayi sektörlerinde yapılan yenilikler ile eğitimde ve askeri alanda gerçekleştirilen reformlar kapsayıcı kurumsal gelişmeler olarak öne çıkmıştır. Bu gelişmeler kısa vadede verimlilik artışını ve ekonomik büyümeyi beraberinde getirmiştir. Buna karşın, kapsayıcı kurumlara geçişin tam olarak sağlanamaması nedeniyle, uzun vadede sürdürülebilir bir ekonomik büyümeye ulaşılamamıştır.

Sömürücü siyasal kurumlar altında büyüme iki temel yolla mümkündür. Bunlardan ilkinde, ekonomik büyüme temposu yavaş gerçekleşmesine rağmen, sömürücü ekonomik kurumlara dayalı olarak belirli bir büyüme ortaya çıkar. İkinci tür büyüme ise, sömürücü siyasal kurumların kısmen de olsa kapsayıcı ekonomik kurumlara imkan tanınmasıyla oluşur. Siyasal merkezileşme, sömürücü siyasal kurumlar altında ortaya çıkan büyümenin her iki türü için de kritik bir öneme sahiptir (Acemoglu ve Robinson, 2012, ss. 91–94).

Mehmed Ali döneminde Mısır'da kaydedilen büyüme genel olarak burada anlatılan büyüme modellerinden ilkinde karşılık gelecek şekilde ve hızlı bir merkezileşme altında gerçekleşmiştir. Bu modelde ülke elitleri, kaynakları kendi kontrollerindeki ve ekonomik değeri yüksek verimli faaliyetlere yönlendirmektedir. Örneğin, 17. ve 18. yüzyıllarda şeker plantasyonlarının yaygın olduğu Küba ve Haiti gibi ülkelerde, plantasyon sahibi elit sınıflar, tüm siyasal gücü ve zenginliği elinde bulunduruyordu. Bu elitler, köleler başta olmak üzere toplumun önemli bir kısmını sömürürken, kendi malları ve mülkleri iyi korunuyordu. Bu ada ülkeleri, sömürücü ekonomik kurumlara rağmen, şeker üretimi ve dünya pazarlarına satışı sayesinde zenginleşmiş ve dünyanın en varlıklı yerleri arasına girmiştir. Küba ve Haiti'deki plantasyon elitinin etkinliği, bir dereceye kadar da siyasal

merkezileşmeye bağlıdır. Bu elitler, yeterli merkezileşme olmadan kendi mallarını ve mülklerini koruyamaz, kanun ve düzeni sağlayamazlardı. Merkezileşme, elitlerin gücünü koruma ve yönetme stratejilerinin temel bir parçasıdır (Acemoglu ve Robinson, 2012, ss. 91–94).

Küba ve Haiti örneklerinde şeker üretimi ve dünya pazarlarına satışı ile elde edilen sömürücü ekonomik kurumlara dayalı büyüme Mehmed Ali döneminde pamuk ile sağlanmıştır. 1812'de yerel düzeyde tekelleşmeye gidilerek tahıl ticareti kontrol edilmiştir. Pirinç, tekel altına alınan ilk ürün olmuştur. Fellahlar ürünlerini hükümete sabit bir fiyattan satmak zorunda kalmışlardır. Böylece tarımsal ürünler yüksek fiyatlarla ihraç edilerek gelir artışı sağlanmıştır. 1816'da devlet tekeli tam anlamıyla kurulmuş ve pamuk, şeker, keten gibi ürünler de tekel sistemine dahil edilmiştir. Pamuk, bu dönemin en önemli gelir kaynağı haline gelmiş ve sulama kanallarının geliştirilmesiyle ekim alanları genişlemiştir. Özellikle Louis Jumel'in Mısır'a getirdiği uzun lifli pamuk türü, Mısır ekonomisinde devrim yaratmıştır. Bu pamuk türü, Avrupa'da büyük ilgi görmüş, Fransa ve İtalya gibi büyük pazarlara ihraç edilmeye başlanmıştır. Pamuk temelli ihracat ekonomisi, diğer tarım ürünlerinin üretimini ve ihracatını da artırmıştır. Bu sistemle Mehmed Ali Paşa, Mısır'ın en büyük tüccarı olmuş ve ihracat ile ithalatı sürekli kontrol altında tutmuştur (Çevik, 2022).

Dünyada, dönemin en önemli endüstriyel üretimi dokuma endüstrisiydi ve pamuk bu endüstrinin en önemli girdisi konumundaydı. Mısır'da pamuk üretiminin bu derece öne çıkması ise, ülkenin karşılaştığı siyasi tablo ile ilişkiliydi. Mehmed Ali, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak iktidarını pekiştirmek ve komşu bölgelere nüfuzunu genişletmek istiyordu. Bunun için askeri gücünü arttırmak zorundaydı. Bu noktada, ihtiyaç duyduğu fonu Avrupa'ya pamuk satışıyla karşılamıştır. Bu süreç, Mısır'ı Osmanlı'dan bağımsız hale getirirken Avrupalılara bağımlı kılmıştır. Avrupa sermayesi, demiryolları, sulama sistemleri ve limanlar gibi projelere yatırım yaparak pamuk tarımını desteklemiştir. Pamuk üretimi, Mehmed Ali sonrasında da ülke ekonomisinin önemli bir parçası olarak kalmış, I. Dünya Savaşı arifesinde Mısır ihracatının yüzde 93'ünü oluşturmıştır (Bent, 2015, ss. 3–4).

Mehmed Ali döneminde, pamuk üretimi başta olmak üzere, ülkenin tarımsal kapasitesini arttırmak amacıyla çeşitli tarihlerde kadastro çalışmaları yapılmıştır. Böylece, ekilmekte

olan ve ekilebilecek araziler kayıt altına alınmıştır. Tarımsal kalkınma ulaşım ve dağıtım alanındaki altyapı yatırımları ile desteklenmiştir. Mahmudiye Kanalı başta olmak üzere çok sayıda kanal, su yolları, barajlar, taşkın önleyici sistemler, limanlar, rafineriler ve tarım depoları inşa edilmiştir. Tarımda ihtiyaç duyulan işgücünü sağlamak üzere angarya sistemi (zorunlu kamu hizmeti) uygulanmış, fellahlar tamamen disiplin altına alınarak çalışmaya zorlanmıştır. Çeşitli yasalar ile angarya kaçakları ve tarımsal üretime zarar verenler için cezalar belirlenmiştir. Bu sistemde fellahların yıl içinde çalışmak zorunda olduğu gün sayısı artmış, hangi ürünün ne zaman ekileceği kontrol altına alınmıştır. Fellahların köylerini terk etmeleri yasaklanırken, sistem karşıtı davranışlarda bulunanlar, yönetici sınıf dahil, çeşitli cezalarla karşılaşmıştır (Çevik, 2022; Cleveland, 2008; Goldschmidt, 2004; Issawi, 1982).

Ortadoğu'da toprak mülkiyetinin dönüşümüne herkesten önce başlayan ve bunu en kapsamlı şekilde gerçekleştiren ilk kişi olan Mehmed Ali Paşa, fiilen ülkenin tek sahibi konumuna yükselmiştir. Fellahlara dağıttığı 15-20 dönümlük araziler ile vergileri yine doğrudan onlardan toplamıştır. Mültezimleri aradan çıkararak gelir kaybını en aza indirmiştir. Böylece, çiftçilerden düşük fiyatla alınan ürünler Mısırlı tüketicilere ve yabancı tüccarlara daha yüksek fiyattan satılabilmektedir (Issawi, 1982, ss. 19, 143–144).

Mehmed Ali Paşa tarımda uyguladığı tekelleşme politikasını sanayi alanına da genişletmiştir. Ucuz işgücü ve yerel hammadde ile üretilen sanayi ürünlerini dünya pazarında rekabetçi fiyatlarla satma yoluna gitmiştir. Zanaatkarlar, hammaddeyi yönetimden almak ve belirlenen fiyattan satmak zorunda kalmış, ürünler hükümet damgası ile damgalanmıştır. Mehmed Ali Paşa ürünleri düşük fiyatla alıp yüksek kar oranıyla ihraç ederek önemli gelirler elde etmiştir (Çevik, 2022).

Mehmed Ali, kısa sürede Mısır'ın ihracatının yaklaşık %95'ini elinde tutmuştur. Gelirlerin büyük bir kısmı pamuk ihracatından kaynaklanıyor ve bütçe gelirlerinin yaklaşık üçte birine kadar ulaşıyordu. İthal edilen malların yaklaşık %40'ı devlet tarafından gerçekleştiriliyor ve kendi fabrikalarıyla rekabet edecek ürünlerin ithalatına izin verilmiyordu. Mısır'da uygulanan tekelci sistemin etkinliği ve başarısı, İngilizlerin bölgedeki ticari çıkarlarını da tehdit eder konuma ulaşmıştı (Issawi, 1982, ss. 19–20).

Başlarda İngilizlerin önceliği Hindistan yolunun güvenliği olmuştur. Bu açıdan, Mısır'da düzeni tesis edecek herhangi birini desteklemeye hazır bir görüntü vermişlerdir. Ancak

Mehmed Ali'nin giderek güç kazanması ve yayılmacı politikalar izlemesi dengeleri değiştirecektir. Mehmed Ali 1811 yılında Hicaz bölgesindeki Vehhabi isyanının bastırılmasını sağlayarak bölgedeki Osmanlı düzenini restore etti. 1820'de Yukarı Nil bölgesine sefer düzenleyerek Sudan'ı ele geçirdi. 1820'lerde ise Yunanistan'daki milliyetçi ayaklanmaların bastırılmasında Osmanlı'ya yardım etti ancak karşılığında beklediği kazanımları elde edemedi. Sonrasında daha bağımsız ve yayılmacı bir politika izleyecek olan Fransa destekli Mehmed Ali güçleri Osmanlı'yı karşısına alarak Suriye bölgesine bir işgal (1831) başlatmış ve devamında Anadolu içlerine yönelerek Kütahya'ya kadar ulaşmıştır. Osmanlı varlığını ve bütünlüğünü tehdit eden onun bu ilerleyişi Rusya ile Osmanlı arasında imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması (1833) ile son bulmuştur. Mehmed Ali'nin kazancı ise oğlu İbrahim Paşa'nın Suriye valiliğine getirilmesi olmuştur. Böylece Mehmed Ali Mısır'da uyguladığı tekel sistemini Suriye'ye taşımış, hammadde ve pazar ihtiyacını buradan karşılamıştır (Cleveland, 2008; Goldschmidt, 2004).

Mısır'ın güçlenmesi İngilizlerin bölgedeki çıkarı açısından birçok risk doğurmuştur. Olası bir Mısır İmparatorluğu Hint yolu güvenliğini bozacaktır. Mısır'ın Osmanlıya karşı olası bir üstünlüğü Doğu Sorunu ve Avrupa güç dengesi açısından belirsizlik yaratacaktır. Mısır'ın başarısı bölgede Fransız etkisini de arttıracaktır. Bunlara bir de Rusların bölgeye inme ihtimali eklenmiştir. Son olarak, uygulanan tekel sistemi ve üretilen sanayi ürünlerinin başarısı İngiliz malları açısından pazar kaybı anlamına gelmektedir. Tüm bu risklere karşı İngilizler çözümü Osmanlı ile imzaladıkları Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nda (1838) bulmuştur. Antlaşma, İngiltere'yi 19. yüzyılın geri kalanında Osmanlıların en büyük ticaret ortağı haline getirmiş, bu durum Mısır dahil olmak üzere, bölgedeki yerel endüstri ve el sanatlarını zayıflatmıştır (Goldschmidt, 2004). Nitekim antlaşma maddelerinin³ Osmanlı devletinin tüm bölgelerinde ve “özellikle de Mısır'da” geçerli olması, Mısır ekonomisinin özellikle hedef alındığını göstermektedir (Issawi, 1982, ss. 19–20).

³ “Bu anlaşma tüm tekelleri yasaklıyor, İngiliz tüccarların imparatorluğun herhangi bir yerinde ithalat ya da ihracat vergisi (ya da iç vergideki eşdeğeri) dışında herhangi bir vergi ödemeksizin mal satın almalarına izin veriyor ve ithalatta yüzde 3, ihracatta yüzde 12 ve transit geçişte yüzde 3 vergi uyguluyordu. İngiliz tüccarlar, ithalat vergisinin yanı sıra, ithalatçılar tarafından ödenen diğer iç vergiler yerine yüzde 2 daha ödemeyi kabul etti.” (Issawi, 1982, s. 19).

Antlaşma sonucunda Mısır'ın tekелci sistemi kırılmış, Mehmed Ali'nin politikaları etkinliğini yitirmiştir. Devlet kontrolünde vergi toplama sisteminin sürdürülemez hale gelmesi nedeniyle Mehmed Ali geleneksel araçları kullanmaya geri dönmüştür. Kırsal kesimin önde gelenleri bu fırsatı değerlendirerek etkilerini ve refahını artırmış, böylece zengin toprak sahibi sınıfının temelleri atılmıştır. Mehmed Ali'nin yönetimi esnasında bazı güvendiği memurlara vergi avantajları karşılığında büyük araziler tahsis etmesi ve yakınlarına geniş topraklar dağıtması, arazilerin belirli ailelerde toplanmasının diğeri bir nedeni olmuştur. Bu durum bir yandan da özel mülkiyet kavramını geliştirmiştir (Cleveland, 2008, s. 80; Weipert-Fenner, 2020, s. 42). Toprak sahipliğinin belirli ellerde kalması, özellikle yüksek ticari değere sahip olan pamuk ve pirinç gibi ürünlerin yetiştirildiği yeni çiftliklerin oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Böylece Mehmed Ali tekeli benzeri bir sistemi tekrar hayata geçirerek zenginliğini ve ticari gücünü bir süre daha koruma yoluna gitmiştir (Çevik, 2022, ss. 261–262).

En kötü kurumlara sahip toplumlarda bile, seçkinlerin mülkiyet hakları genellikle güvence altına alınmıştır. Ancak nüfusun büyük çoğunluğu böyle haklardan yararlanamaz ve ekonomik faaliyetlere katılmalarını engelleyen önemli engeller bulunur. Seçkinlerin yatırımları, sınırlı süreler için ekonomik büyüme yaratabilir, ancak sürekli büyüme için geniş bir kesimin mülkiyet haklarına sahip olması oldukça önemlidir (Acemoglu ve Robinson, 2010, s. 5).

Sömürücü siyasal ve ekonomik kurumlar altında yakalanan büyüme, genellikle sürdürülebilir olmazlar. Bu tür kurumlar, belirli bir ekonomik büyüme sağlayabilir, ancak yaratıcı yıkım ve teknolojik yeniliklerden yoksun olan bu büyüme uzun vadede devamlılık sağlayamaz. Kaynakların kontrolü ve yaptırımlar yoluyla sağlanan hızlı ekonomik büyüme, doğası gereği sınırlı bir süre devam eder ve bir noktada durur. Örneğin, Sovyetler Birliği 1970'lerde hızlı bir ekonomik büyüme yaşamış olsa da, bu büyüme çoğunlukla sınırlı teknolojik değişimle gerçekleşmiştir. Sovyetler, askeri teknolojilere yoğun kaynak aktararak bazı alanlarda ilerlemiş, hatta kısa bir süreliğine de olsa bu alanlarda ABD'nin önüne geçebilmiştir. Fakat genel anlamda teknolojik yeniliklerin düşük kalması ve yaratıcı yıkımın eksikliği nedeniyle bu büyüme sürdürülebilir olmamıştır ve sonunda keskin bir şekilde sona ermiştir (Acemoglu ve Robinson, 2012, ss. 93–94).

Mehmed Ali'nin fabrikaları da, büyük ölçüde askeri ihtiyaçları karşılamak üzere tasarlanmıştı. Hammadde ve nitelikli işgücünden yoksundu. Üretim genellikle kapasitenin oldukça altında yapılıyordu ve verimsizdi. Üstelik fabrikalar sadece tekeli korumalar sayesinde ayakta kalabiliyordu. Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile tekele dayalı düzenin sona ermesinin ardından sanayi hızla gerilemeye başlamıştır. Tekel döneminde çoğu zanaatkar ve ustanın fabrikalarda çalıştırılması veya pamuk yetiştiriciliğinde ihtiyaç duyulan işgücünü sağlamak üzere köylerine dönmeye zorlanması da el sanatlarının yıkımına sebebiyet vermiştir (Issawi, 1982, ss. 154–155).

Son olarak, Mısır'ın askeri kapasitesini önemli ölçüde sınırlandıran Londra Antlaşması (1840) askeri ihtiyaçlara yönelik üretim yapan sanayi ve fabrikaları büyük oranda işlevsiz bırakacaktır. Suriye'de uygulanan tekel ekonomisi ve getirilen zorunlu askerlik uygulaması yerel halkın artan tepkisine sebep olmuştu. Bunu fırsat bilen Osmanlı bölgeye bir ordu yollayarak üstünlük kurmak istemiş ancak Nizip savaşında (1839) Mısır güçlerine karşı başarısız olmuştur. Oluşan yeni krize karşı İngiltere bölgeye bir filo göndermiş ve Osmanlı güçleriyle işbirliği yaparak Lübnan'a asker çıkarmıştır. Bu durum İbrahim'e karşı halk ayaklanmalarını tetiklemiş ve İbrahim'i Mısır'a dönmek durumunda bırakmıştır. Londra Antlaşması gereğince Mehmed Ali, Sudan haricinde işgal ettiği topraklardan çekilmek zorunda kalmış ve Mısır ordusunun sayısı 18 binle sınırlı tutulmuştur (Cleveland, 2008; Goldschmidt, 2004). Hızlı askeri genişlemenin sonunu getiren Londra Antlaşması Mısır ordusunun büyük ölçüde küçülmesine ve Mehmed Ali'nin fabrikalarına olan ihtiyacın ortadan kalkmasına neden olmuştur. Halefleri döneminde de fabrikalar ya tamamen kapatılmış, ya satılmış ya da özel şahıslara kiralanmıştır (Cleveland, 2008, s. 81; Issawi, 1982, s. 155).

Her ne kadar 1838 Balta Limanı ve 1840 Londra antlaşmaları ticari tekelin sona ermesine ve ordunun küçülmesine sebep olmuşsa da fabrikaların kapanmasının tek nedeni bu antlaşmalar değildir. Nitekim Mehmed Ali antlaşmalar sonrasında fabrikaları kapatma noktasında aceleci davranmamış, fabrikalar üretime bir süre daha devam etmiştir. Ancak, yenilik ve teknoloji içermeyen sanayileşme macerası doğal olarak bir sona doğru yaklaşıyordu. Öncelikle, ilgili antlaşmalardan bağımsız olarak fabrikaların 1840'larda İngiliz ve Fransız ürünleri ile rekabet edebilecek üretim altyapısı yoktu. İlk yapıldığında dahi çok yüksek kalitede olmayan makinalar, artık bir harabeye dönüşmüştü ve değiştirilmesi gerekiyordu. Ayrıca, Mısır'ın az sayıdaki buhar motorlarının bakımı

yapılamıyordu ve fabrikaların güç problemi ortaya çıkmaya başlamıştı. Fabrikaların ayakta kalması için yeni yatırım maliyetleri gerekiyordu. Muhtemelen tarih boyunca ilk kez, ithal ikamesi programına iyi başlamış bir hükümdar, bu tür politikaların genellikle ithalat ihtiyacını azaltmak yerine artırdığını keşfetmiştir. Tekel ekonomisi sürecinde işgücünün zorla çalıştırılması nedeniyle el sanatları üretiminin ve yerel rekabetin olumsuz etkilenmesi de hesaba katıldığında, 1840'lerden itibaren Avrupalı üreticiler iç piyasada hakimiyet kurmaya başlayacaktır (Owen, 1993, ss. 75–76).

Mehmed Ali yönetiminde Mısır, sanayi devrimi girişiminde bulunan Batılı olmayan ilk devlet olmuştur. Ali Bey el-Kebir'den farklı olarak Mehmed Ali kendi etrafında bir kurumsallaşmaya gitmiştir (Güner, 2013, s. 171). Merkezi bürokrasi ve eğitim gibi kurumları haleflerine bırakarak onlara bir manevra alanı açmıştır (Goldschmidt, 2004). Bu süreçte Mehmed Ali'nin bazı kişisel kazanımları da olmuştur. Mısır, Londra Antlaşması (1840) gereğince Osmanlı İmparatorluğu'nun imtiyazlı, özerk bir eyaleti olarak tanınmış ve bu durum 1914'e kadar süren hukuki statüsünün temeli olmuştur. Kendisine Mısır'da kalıtsal yönetim hakkı verilmiş ve Mısır valiliğinin Mehmed Ali'nin ailesi tarafından sürdürüleceği kabul edilmiştir. Böylece Mısır 1952'ye kadar kendisinin soyundan gelenlerce yönetilmiştir (Cleveland, 2008; Goldschmidt, 2004, ss. 25–26).

Özet olarak, Mehmed Ali döneminde uygulanan ekonomik ve askeri reformlar, ülkenin kısa vadeli büyümesine katkı sağlamış, Mehmed Ali'nin merkezîyetçi politikaları ve ticari kontrol mekanizması Mısır'ın ekonomik yapısını şekillendirmiştir. Fakat ekonomik gelişim uzun vadede sürdürülebilir bir kalkınma sağlayamamış ve kısa sürede kesintiye uğramıştır. Bunda sömürücü kurumların etkisi olduğu kadar, emperyal müdahalelerin de önemli bir rolü olmuştur. Özellikle İngiltere'nin, Mısır'ın sahip olduğu stratejik ve ekonomik potansiyeli açığa çıkarmasına engel olma çabası, yerel endüstriyi ve ekonomiyi baltalamıştır. 1838 Serbest Ticaret Antlaşması Mısır'ın tekeli sistemini kırarak ülkenin ekonomik bağımsızlığını zayıflatmıştır. Bu antlaşma, İngiltere'nin bölgedeki ticari çıkarlarını korumuş ve İngiliz ürünlerinin yaşayacağı olası pazar kaybının önüne geçmiştir. Sonuç olarak, Mısır üzerindeki ekonomik ve politik baskılar, ülkenin kalkınma potansiyelini sınırlamış ve ekonomik gelişimini engellemiştir.

2.1.2.2. Abbas Hilmi ve Said Paşa Dönemleri

Mehmed Ali'nin idari alanda başlattığı reformların ivmesi halefleri Abbas Hilmi ve Said Paşa dönemlerinde de sürdürülmüştür. Merkezi hükümet genişleyerek yeni bakanlıklar oluşturulmuştur. Avrupai tarzda eğitim almış ve yetişmiş yeni bürokratlar idari makamlara getirilmiştir. Ali Mübarek ve el-Tahtavi gibi reformcular, eğitim ve idare alanlarında büyük başarılar göstermiş, Batılı eğitim ve yönetim sistemlerinin benimsenmesi için çalışmışlardır. Mehmed Ali'nin tekelci ekonomik sisteminin sona ermesinin ardından, Mısır'ın ekonomik gelişimi Avrupa piyasasının ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Pamuk ihracatı ön plana çıkmış, karşılığında mamul mal ithalatı yapılmıştır (Cleveland, 2008, ss. 106–107).

Abbas Hilmi hükümdarlığı (1849-1854) sırasında Mısır'daki mali dengesizlik devam etmiştir. Eğitim ve askeri harcamaların azaltılmasına rağmen, gelirler hükümetin masraflarını ve büyük kamu projelerini karşılamak için yetersiz kalmıştır. Hanedanlık uygulamasının mali yapıyı bozan olumsuz bir yönü de olmuştur. Yönetim hakkı hükümdarın ölümünden sonra çocuklarına değil hanedanlık ailesindeki en yaşlı erkek akrabaya devrediliyordu. Bu durum, Mehmed Ali ve sonrasındaki hükümdarların, çocuklarına büyük servetler biriktirerek kamu kaynaklarını kişisel amaçlar için kullanmalarına yol açmıştır. Abbas Hilmi, devletin toplam gelirlerinin 2,2 milyon sterlin olduğu bir dönemde, oğlu İlhami için toplam değeri 3,2 milyon sterlin olduğu tahmin edilen mülkü miras bırakmıştır (Owen, 1993, s. 123).

Abbas Hilmi yerel unsurlara daha fazla olanak sağlamış, birçok Avrupalı uzmanı işten çıkarmıştır. Mehmed Ali döneminden gelen yetkilileri ve danışmanları görevden almış, Fransız yanlısı politikaları tersine çevirmiştir. Osmanlı Devleti ile yaşadığı anlaşmazlıklarda İngiltere'nin desteğini almış, karşılığında İngiltere'ye Kahire-İskenderiye demiryolu inşası için imtiyazlar vermiştir. Yerine geçen Said Paşa ise Avrupalı öğretmenler tarafından eğitilmişti ve Mehmed Ali'nin yukarıdan Batılılaşma politikalarını kuvvetle desteklemiştir (Goldschmidt, 2004; Görgün, 2004).

Said Paşa yılları (1854-1862) Abbas Hilmi dönemine göre daha fazla borçlanma ve harcama dönemi olarak bilinir. Said, başta Süveyş Kanalı olmak üzere Mısır'ın modernleşmesi için büyük projeler başlattı. Mısır ve Avrupa şirketlerinin ortak girişimlerine yönelik çalışmalar yaptı. Ancak bu projelerin finansmanı için iç ve dış

borçlanmaya gitmek durumunda kaldı. Özellikle Süveyş Kanalı anlaşması, Mısır hükümetini büyük mali yükümlülükler altına soktu. Said Paşa, artan ihtiyaçları karşılamak için önce yerel Avrupalı bankalardan borç almaya başladı. Ardından hazine bonoları çıkarma yoluna gitti. 1859'da Mısır'da dolaşımda olan hükümet kağıtları 2 milyon sterline ulaştı. Süveyş Kanalı hisselerinin ilk taksiti için daha fazla bono çıkarılınca rakam 3.5 milyon sterline yükseldi. Bu da yeterli olmayınca Said, 1860'ta ilk yabancı kredisini aldı. Bütçe açığı büyüdükçe, 1861'de başka bir yabancı kredi arayışına daha girdi ve 1862'de İngiliz ve Fransız bankalarından oluşan bir konsorsiyumdan yaklaşık 3.3 milyon sterlinlik bir kredi aldı. Bu dönemde, Mısır'ın borçları arttı ve ekonomik durumu kötüleşti (Owen, 1993, ss. 123–126).

Said döneminde Mısır'a Avrupalı akını oldu. Gelişen ticaret hacmi, çeşitli altyapı projeleri ve kapitülasyonların sağladığı avantajlar çok sayıda Avrupalı girişimci ve maceracıyı ülkeye çekti. Said onları İskenderiye ve Kahire'ye yerleşmeleri için teşvik etti. Kapitülasyonlar gereği yabancılar vergiden ve yargıdan muaf tutuluyordu. 1870'lerde Mısır'daki Avrupalı sayısı 80 bini bulmuştu. Bunların yarısından fazlasını Yunanlılar ve İtalyanlar oluşturuyordu. Ermeni ve Yahudi gibi yerel azınlıklar ise çeşitli Avrupa ülkeleri ve ABD konsoloslukları için yerel danışman, tercüman veya ataşe olarak işe alındılar. Böylece yabancı uyrukluk ve dolayısıyla da yasal ve mali dokunulmazlık kazandılar. Kahire ve İskenderiye'deki konsolosluklar, Mısır'daki yoğun siyasi ve ekonomik etkileri nedeniyle neredeyse bağımsız güç merkezleri gibi işlev görüyordu. Yabancıların yasal ve mali açıdan korunması, devlet hizmetine girebilmesi ve hatta ulaştırma bakanlığı gibi görevleri yürütmesi, yerel azınlıkların bu sistemden faydalanarak çeşitli hak ve ayrıcalıklar elde etmesi Mısır toplumunda ve bürokraside huzursuzluğa neden olmuştur. İsmail Paşa'nın hükümdarlığı döneminde bu durum gerilimin daha da artmasına neden olacaktır (Cleveland, 2008, ss. 107–108; Goldschmidt, 2004, ss. 33–34).

Dönem içindeki önemli bir gelişme Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlüğe giren Toprak Kanunu (1858) olmuştur. Mısır'ı da kapsayan bu kanun, vatandaşların ve yabancıların toprak veya diğer mülkleri satın alıp sahiplenmelerine izin veriyordu. Bu durum, hem etnik Mısırlılar, hem de Türk ve Memlûk soyundan gelenler için toprak satın alarak yeni çiftlikler oluşturma fırsatı doğurdu. Bazıları devlet memuru veya ordu subayı oldular. Bazılarının çocukları ise ileride daha etkili pozisyonlara gelecekti. Böylece, etnik Mısırlılar ulusal sahnede giderek daha fazla yer buldu. Ahmed Urabi ve Saad Zaglul gibi

milliyetçi liderler, İsmail Sıddık gibi üst düzey yöneticiler, Muhammed Abduh gibi Müslüman reformcular ve Lütfü el-Seyyid gibi aydınlar, hepsi Mısırlı köylü kökenlere sahipti (Goldschmidt, 2004, s. 33).

Mehmed Ali Paşa'nın, 1812-1815 yılları arasında toprak mülkiyeti üzerinde devlet tekeli sağlayarak başlattığı ve yüzyılın ortasına kadar devam eden reformlar, Toprak Kanunu sonrasında büyük toprak sahiplerinin güçlenmesine ve sosyal yapının bozulmasına sebebiyet vermiştir. Tam mülkiyet haklarına sahip olmayan fakir köylülerin topraklarına uygulanan vergiler artırılmış, bu durum köylülerin borçlanmasına ve zamanla topraklarını terk etmesine yol açmıştır. Tam mülkiyet haklarına sahip büyük toprak sahipleri üzerindeki vergiler ise sabit kalmıştır. Bu da, kırsal kesimdeki küçük toprak sahiplerinin sayısının azalmasına ve büyük toprak sahiplerinin gücünün artmasına yol açmıştır. Ödenmeyen vergiler ve terk edilen topraklar gerekçe gösterilerek el koyulan araziler zamanla memurların ve büyük toprak sahiplerinin mülkiyetine geçmiştir. Uygulanan toprak mülkiyeti ve vergi politikaları, özellikle Süveyş Kanalı gibi büyük altyapı projeleri için gerekli olan devlet gelirlerinin artırılmasına yöneliktir. Bu politikalar aynı zamanda yabancıların Mısır'da mülk edinmesini kolaylaştırırken, ortaya çıkan mülkiyet anlaşmazlıkları İsmail Paşa döneminde karma mahkemelerin kurulmasına neden olacaktır (Migdal, 1988, ss. 63–67).

Abbas Hilmi Paşa ve Said Paşa dönemlerinde kapsayıcı kurumların bazı unsurları görülse de, genel olarak sömürücü kurumların özellikleri baskındır. Kapsayıcı kurumlar toplumun geniş bir kesimi için mülkiyet haklarının uygulanmasını, elitlerin ve güçlü grupların eylemlerine kısıtlamalar getirilmesini ve geniş toplum kesimlerine eşit fırsatlar sunulmasını içerir. Fiziki ve beşeri sermaye yatırımlarını teşvik eden kapsayıcı kurum örnekleri arasında mülkiyet haklarını koruyan adil ve tarafsız bir hukuk sistemi, yolsuzluğu ve rant arayışını sınırlayan istikrarlı bir siyasi ortam ve tüm bireylere eşit fırsatlar sunan işlevsel bir eğitim sistemi bulunmaktadır. Sömürücü kurumlar ise genellikle mülkiyet haklarının seçici bir şekilde uygulandığı, geniş toplum kesiminin mülkiyet haklarına sahip olmadığı, elitlerin sınırsız politik ve ekonomik güce sahip olduğu ve sadece küçük bir kesimin eğitim, kredi ve üretim fırsatlarına erişebildiği toplumlar olarak tanımlanır. Bu tür kurumlar, adaletin sağlanmadığı, elitlerin diğerlerinin gelirlerini ve yatırımlarını gasp edebildiği veya çok eşitsiz bir oyun alanı yaratabildiği ortamları içerir (Acemoglu, 2003, s. 27).

Abbas Hilmi ve Said yönetimlerinin eğitim ve bürokrasi reformları, modernleşme projeleri ve mülkiyet haklarının genişletilmesi gibi bazı kapsayıcı yönleri bulunmaktadır. Ancak, dönemin mali dengesizlik ve borçlanma politikaları, Mısır'ın ekonomik bağımsızlığını olumsuz etkilemiştir. Toprak mülkiyeti ve vergilendirme politikaları, özellikle kırsal kesimdeki küçük toprak sahiplerinin aleyhine işlemiştir. Hukuk sisteminin yabancılara ve yerel azınlıklara ayrıcalıklar tanınması yerel halk arasında huzursuzluğa neden olmuş ve eşitlik ilkesine zarar vermiştir. Eğitim ve askeri harcamaların azaltılması, bürokrasiyi ve orduyu yükselmek için kullanan Mısırlı halkın önünü kesmiştir. Gelirlerin yetersiz olduğu bir ortamda iç ve dış borcun artış göstermesine ek olarak, veraset sistemindeki uygulama nedeniyle politik ve ekonomik gücün kişisel çıkarlar için kullanılması toplumun ekonomik fırsatlara erişimini kısıtlamıştır. Dönemin kurumlarında görülen sömürücü özellikler, Mısır toplumunda derin sosyal ve ekonomik eşitsizlikler yaratmıştır.

2.1.2.3. İsmail Paşa Dönemi

Hukuk ve eğitim alanında bazı önemli iyileştirme ve reformlar İsmail Paşa döneminde (1863-1879) hayata geçirilmiştir. Ancak ekonomik ve siyasal haklar eşit dağılmadığı için toplumsal çatışma artış göstermiştir. Buna kapitülasyonların etkisi ve Mehmed Ali sonrası başlayan ve giderek hız kazanan borçlanma maliyetleri eklenince Mısır önce mali bağımsızlığını kaybedecek, ardından da İngiliz işgaline uğrayacaktır.

İsmail dönemindeki önemli reformlardan ilki hukuk alanında yapılmıştır. Mısır'daki yabancı nüfus artışıyla birlikte yabancılar ile Mısırlılar arasındaki anlaşmazlıklar artış göstermişti. Bu anlaşmazlıklarda yabancılar, kapitülasyonlar gereği, bağlı oldukları konsolos tarafından kendi ülke yasalarına göre yargılanır ve nadiren ceza alırdı. Bu durum, Mısırlıları adaletsiz bir duruma sokuyordu. 1876'da kurulan karma mahkemeler, taraflardan birinin yabancı olduğu tüm davaları ele almak üzere tasarlandı. 1949'a kadar faaliyet gösteren bu mahkemelerde Fransız medeni hukuku uygulandı. 1884'te ise milli mahkemeler açılacaktı. Varlığını sürdüren Şeriat mahkemeleri ise oldukça sınırlı bir yetkiye sahipti. Sonuç olarak hukuk alanındaki gelişmeler Fransız hukukunu öne çıkardı. Fransa'da hukuk okuyan veya Kahire Hukuk Fakültesi'ni bitiren Mısırlılar için yeni fırsatlar doğdu (Cleveland, 2008).

İkinci olarak, eğitim sisteminin reformuna yönelik önemli adımlar atılmıştır. İsmail döneminde temel öncelik Mısır'ın hızla Avrupalılaştırılması idi. İsmail Batılı eğitime sahip elit bir seçkinler sınıfı oluşturmaya öncelik verdi. Eğitim bütçesini 10 kat arttırdı, okulları genişletti ve mesleki eğitim veren teknik okullar kurdu. Ancak, Batılı okullardan gelen eğitilmiş bürokrat sınıfı ile halk arasında zamanla bir uçurum ortaya çıkmış ve bu durum toplum üzerinde bölücü bir etki yaratmıştır (Cleveland, 2008).

Hukuk ve eğitim alanındaki önemli gelişmelere karşın idari yapı otoriter özelliklerini korumuştur. İsmail Paşa, monarşi ile halk arasındaki ilişkilerde herhangi bir değişiklik yapmadan otoriter yönetimini sürdürmüştür. 1866'da bir Danışma Meclisi kurulmuştur. Daha ziyade taktiksel nedenlerle oluşturulan bu meclise İsmail herhangi bir hak devretmemiştir (Cleveland, 2008, s. 109).

Ekonomik açıdan ise İsmail Paşa'nın Mısır'ı Avrupalılaştırma çabaları, aşırı harcamalara yol açmıştır. Kahire'nin modernizasyonu, çeşitli altyapı yatırımları ve ulaştırma projeleri için önemli miktarda paralar harcanmıştır. Özellikle Süveyş Kanalı'nın tamamlanması büyük masraflar gerektirmiştir. İsmail Paşa'nın yüksek harcamalarının ana kaynağı 1960'larda artış gösteren pamuk gelirleri olmuştur. Diğer taraftan Avrupalılar yeni bankalar açıyor ve yeni şirketler kuruyorlardı. Ekonomik büyümenin hızlı bir şekilde devam edeceği düşünülüyordu. Bu durumdan cesaret alan İsmail, pahalı kamu projelerinin yanı sıra, İstanbul'dan daha fazla siyasi bağımsızlık elde etmek için hiçbir maddi fedakarlıktan kaçınmıyordu. Hediye diplomasisini etkin bir şekilde kullanan İsmail değerli hediyeler karşılığında Osmanlıdan önemli imtiyazlar elde etti. Veraset sistemini kendi oğulları lehine değiştirmiş, kendisi de "hidiv" ünvanı almıştır. Ayrıca, Said tarafından Süveyş Kanal Şirketi ve Avrupa konsolosluklarına bırakılan bazı egemenlik haklarını geri kazanmak için önemli miktarda para harcamıştır (Görgün, 2004; Korkmaz ve Gümüş, 2018; Owen, 1993, s. 126).

İsmail Paşa döneminde büyük toprak sahiplerinin gelirleri önemli oranda artış göstermiştir. Amerikan İç Savaşı nedeniyle Mısır pamuğuna olan yoğun talep, pamuk gelirlerini 1850'lere kıyasla 1860'ların sonunda 10 kattan fazla artırmıştı. Bu durum, toprakların büyük ölçüde değerlendirilmesine yol açtı. Gelirleri artan büyük toprak sahipleri karlarını yeni arazi yatırımlarına yönlendirdi. Bu süreçte özel mülkiyet büyük ölçüde artış

gösterdi. İsmail Paşa ülkenin ekili arazisinin beşte birine tek başına sahipti (Cleveland, 2008, s. 111).

Artan pamuk ihracatına karşın gelirler İsmail'in harcamalarını karşılamak için yetersiz kalıyordu. İsmail, projelerin finansmanı için yabancı borçlanmaya başvurdu, yabancı yatırımcıları teşvik etti ve yabancı sermayenin Mısır'a girmesine izin verdi. Bu süreçte Mısır'ın dış borçları hızla artış gösterdi. Ancak Mısır'ın gelirleri yetersizdi. Borçların geri ödenmesi ve faiz ödemeleri için gerekli kaynaklar bulunamadı (Owen, 1993).

İsmail, alacaklıları yatıştırmak için halktan alınan vergilerin artırılması ve Süveyş Kanalı hisselerinin satışı gibi çeşitli önlemler alsa da, 1876'da borç faizlerini ödeyemeyecek duruma geldi. Bu durum, Mısır'ın resmi iflasını beraberinde getirdi. Borcun takibi için Avrupalı temsilcilerden oluşan Kamu Borçları Komisyonu (1876) kuruldu. Bu da çözüm olmayınca 1878 yılında hükümet sistemine geçildi. Mısır'ın gelir ve giderlerini takip etmek üzere biri İngiliz diğeri Fransız iki müfettiş (Dual Control) hükümete atandı. Yeni siyasal düzenin ilk başbakanı Nubar Paşa oldu. Böylece Mısır'da ilk defa hanedan ailesi siyasal gücü bakanlar aracılığı ile kullanmayı kabul etmiş oldu (Cleveland, 2008; Goldschmidt, 2004, s. 36; Görgün, 2004).

Komisyonun aldığı ekonomik önlemler ve uygulanan kemer sıkma politikaları yerel halktan, sivil ve askeri bürokrasiye kadar toplumun genelinde tepkiyle karşılanacaktı. İsmail döneminin son yıllarında Port Said ve İsmailiye gibi yeni kurulan şehirler geniş ve düz caddeleri, tren istasyonları, otelleri, restoranları ve büyük mağazaları ile Avrupa'nın büyük şehirlerini andırıyordu. Ancak bunlar çoğunlukla küçük bir elit sınıfa yarar sağlıyordu. Bu yaşam tarzının bedelini ise geneli yoksulluk içinde yaşayan, okuma yazma bilmeyen, ağır işçilik koşulları ve yüksek vergilerle mücadele eden Mısır halkı ödüyordu (Goldschmidt, 2004, ss. 36–39).

Diğer yandan İsmail'in reformları bir ulusal bilinç oluşmasına dolaylı yoldan yardımcı oldu. Çıkarılan ilk günlük gazeteden devlet okulları inşasına, Danışma Meclisinin açılmasından karma mahkemelerin kurulmasına kadar pek çok gelişme eğitilmiş yeni bir Mısırlı sınıfın ortaya çıkmasına katkı sağladı. Böylece etnik Mısırlılar bürokraside ve orduda daha fazla görev almaya başladı. Ancak, mali iflas sonrası ülke yönetiminde artan Avrupa etkisi onları oldukça rahatsız etti. Ayrıca, kamu işleri, eğitim ve askeri harcamalarda kesintiler yaşanması, maaşların ödenmesinde uzun gecikmeler ortaya

çıkması gibi çeşitli ekonomik zorluklardan olumsuz etkilendiler. Aralarından bazıları, Mısır'ın ilk milliyetçi hareketini oluşturmak üzere ordu subayları ile birleşecekti (Goldschmidt, 2004, ss. 36–39).

İsmail döneminde hukuk sistemindeki reformlar ve karma mahkemelerin kurulması, eğitim sisteminin genişletilmesi ve günlük gazetelerin çıkarılması gibi toplumun geniş kesimleri için fırsatlar yaratan adımlar kapsayıcı ekonomik kurumların özellikleri arasındadır. Böylece, bir yandan eğitilmiş bir Mısırlı bürokrat ve aydın sınıfı ortaya çıkmaya başlamış, bir yandan da toplumda bir ulusal bilinç oluşmaya başlamıştır. Ancak çoğulculuk ve siyasal katılım anlamında önemli bir gelişme yaşanmamıştır. Dönemin siyasal kurumları sömürücü yapısını korumuştur. Açılan danışma meclisinin gerçekte etkin bir gücü bulunmuyordu. İngiliz işgali arifesinde kurulan hükümet sistemi ise işgal sonrası tamamen İngiliz kontrolüne geçecektir. Büyük altyapı projeleri ve yatırımların toplumun genelinde somut bir karşılığı olmadığı gibi bundan kaynaklı ortaya çıkan mali iflas ve ekonomik tedbirler yine en çok alt sınıfları etkilemiştir. Dolayısıyla reformlar, uygulanış biçimi ve sonuçları açısından, elit kesimin yararına olmaktan öteye geçememiştir.

2.1.3. İngiliz İşgali ve Manda Yönetimi: Kurumsal Duraklama

Avrupa ülkelerinin tek amacı Mısır'ın borçlarını geri ödemesini sağlamaktır. İsmail'in gerekli adımları atacağından şüphe duymaları üzerine Osmanlı'ya baskı yaparak yerine oğlu Tevfik Paşa'nın gelmesini sağladılar. Tevfik Paşa'nın daha ağır ekonomik önlemler alması toplumun genelindeki hoşnutsuzluğu artırarak ordudaki subayların öncülüğünde milliyetçi bir isyana dönüşecek ve İngiltere'nin Mısır'ı fiilen işgal etmesini beraberinde getirecekti.

2.1.3.1. Tevfik Paşa Dönemi

Tevfik Paşa döneminde (1879-1892) Borçlar Komisyonu Mısır'ın gelir kaynaklarının yarısından fazlasını kontrol ediyordu. 1880 Tasfiye Kanununa göre demiryolları, telgraf ve İskenderiye limanından elde edilen tüm gelir borcun geri ödenmesinde kullanılacaktı. Gümrük gelirleri ile 4 vilayetin vergi gelirleri de aynı amaç için ayrılmıştı. Komisyon ayrıca daha önce alınmayan arazi vergilerini tekrar yürürlüğe koydu. Böylece Mısır halkının geniş bir kesiminden yükselen tepkilere vergi yükleri aniden artan toprak sahipleri de eklenmiş oldu (Gelvin, 2011, s. 91; Goldschmidt, 2004, s. 42).

Mısır'da yaşanan ekonomik kesintilerden Türk, Çerkez ve yabancılar pek etkilenmemişti. Yerel halk ise kendini adil olmayan bir yükün altında hissediyordu. Bu durumu etkili bir şekilde protesto edebilecek güce ve organizasyon yeteneğine sadece ordu subayları sahipti. Esasında Mısır politik hayatında ordunun rolü oldukça azdı. Bunun 1952'ye kadarki tek istisnası Urabi İsyanları olmuştur. Mehmed Ali döneminde sayıları 10 bini bulmayan seçkin bir sınıf, Mısır toplumunun en üst kademelerine egemen olmuştu. Osmanlı Türkçesi konuşan bu sınıf, kültür ve yaşam şekli olarak Mısır toplumundan ayrışıyordu. Ancak zamanla yerel halk ile aradaki uçurum daraldı. Mısır'daki siyasi ve askeri elitler giderek Arapça konuşmaya ve Mısırlılarla evlenmeye başladı. Aynı zamanda, yerli halk daha önce sadece Osmanlı elitlerine ait olan bürokrasi ve askeriye içinde yer almaya başladı. Mehmed Ali'den beri yükselişte olan Mısırlı subaylar, İsmail döneminde kariyerlerinin durdurulduğunu, Tevfik döneminde ise bütçe kesintileri nedeniyle istenmeyen görevlere atandıklarını ya da emekliye sevk edildiklerini gördüler. Bunun neticesinde Albay Ahmed Urabi liderliğinde başlayan gösteri ve isyanlar oldukça etkili oldu (Gelvin, 2011, ss. 91–92; Goldschmidt, 2004, ss. 42–43).

Köylü kökenli Mısırlıların subaylığa yükselmesini engelleyen bir yasanın protesto edilmesi ile başlayan Urabi Hareketinin, Avrupalıların Mısır'ın iç işlerine müdahale etmesine karşı milli bir kampanyaya dönüşmesi Avrupalıları endişelendirdi. Mısır maliyesini yabancıların elinden kurtarmak ve hidivin otoritesine anayasal sınırlamalar getirmek isteyen Urabi Hareketi, İngiliz çıkarları açısından bir tehdit olarak görülüyordu. 1882'de yabancı aleyhtarı bazı ayaklanmalar yaşanmasını fırsat bilen İngiltere İskenderiye'yi bombardımana tuttu. İngiltere ile Urabi taraftarları arasında yaşanan çatışmalar Mısır'ın fiilen işgaline yol açtı. Osmanlı Devleti ve bazı Avrupa devletleri işgale karşı çıksa da, İngiltere, müdahalesinin geçici olduğunu, asayiş sağlandıktan sonra çekileceğini ve Osmanlı hükümrancılığının devam edeceğini belirtti. Ancak askerleri 1956'ya kadar Mısır'da kalacaktı (Cleveland, 2008, s. 114; Görgün, 2004).

İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesinin en önemli nedeni, Suveyş Kanalı'ydı. İngiltere başka bir gücün, özellikle de Fransa'nın, kanalı kontrol etmesine izin veremezdi. Ayrıca Mısır'ın borçlarının büyük bir bölümü İngiltere'ye idi. İngilizler, milliyetçi bir hükümetin bunları riske atmasından endişe duyuyordu (Goldschmidt, 2004, ss. 51–52).

19. yüzyılda Mısır, Mehmed Ali'nin kurumsal değişim ve ekonomik modernizasyon çabaları ile ilk aşamada başarı sağlamış ve uzun süreli bir ekonomik büyüme dönemi yakalamıştı. Ancak, İngilizlerin fiilen Mısır'a hakim olması ve yönetimi ele geçirmesiyle birlikte bazı sömürücü kurumlar ortaya çıktı ve işgalin uzaması ile sömürücü kurumlar süreklilik kazandı. Bu kurumlar 1952 Devrimi sonrasında ordu sayesinde hayatta kalmaya devam edecekti (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s. 379) .

Avrupalılar çeşitli kolonilerde çok farklı sömürgeleştirme stratejileri izlemişler ve neticesinde farklı özelliklere sahip kurumsal yapılar oluşturmuşlardır. Bir uçta, Avrupalılar tamamen sömürücü kurumlar kurmuştur. Belçika'nın Kongo'yu sömürgelestirmesi, Karayipler'deki köle plantasyonları ve Orta Amerika madenlerindeki zorunlu çalışma sistemleri buna örnek verilebilir. Bu kurumlar ne sıradan vatandaşların mülkiyet haklarını korumuş ne de elitlerin gücünü sınırlamıştır. Diğer uçta ise, Avrupalılar, özel mülkiyeti koruyan kurumlar yaratarak kendi milliyetlerinden oluşan yerleşimci toplumlar oluşturmuştur. Bu sömürgeleştirme biçiminin başlıca örnekleri arasında Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda ve Amerika Birleşik Devletleri bulunmaktadır. Bu toplumlardaki yerleşimciler elitlere önemli kısıtlamalar getirmeyi başarmıştır (Acemoglu, 2003, s. 28).

Avrupalıların sömürücü kurumlar inşa ettikleri yerler genellikle kendilerinin yerleşimci olmadığı ve uzun süreli kalmadıkları yerlerdir. Bu yerlerin ortak özelliği büyük nüfuslara sahip olmalarıdır. Madenlerde veya tarımda zorla çalıştırılabilecek veya ucuz bir şekilde istihdam edilebilecek insan kaynakları açısından zengindir. Bu yerlerde genellikle kaynakların sömürülmesi veya vergilendirilmesi amacıyla Avrupalılar tarafından sömürücü kurumlar kurulmuş veya var olan sömürücü kurumlar varlığını devam ettirmiştir. Toplam üretim ve nüfusun refahı çok az önemsenmiştir. Bu kolonilerde elitlerin gücüne kısıtlama getirilmemiştir. Nitekim elit sınıfı oluşturanlar genellikle Avrupalıların kendileri ve yerel müttefikleri olmuştur. Çoğunluk için sivil haklar veya mülkiyet hakları bulunmamıştır. Avrupalıların kapsayıcı kurumlar inşa ettikleri yerler ise zenginliğin az, sömürülecek kaynakların sınırlı, arazinin büyük bir kısmının boş ve yerel yerleşimin düşük olduğu yerlerdir. Buralarda Avrupalıların kendileri yerleşimci olmuş, büyük sayılarda yerleşmiş ve uzun süreli olarak kalmışlardır. Kolonilerin ayakta kalabilmesi ve ekonomik olarak varlığını sürdürebilmesi için çalışmak zorunda olanlar

yine kolonicilerin kendileri olmuştur. Kendi politik ve ekonomik yaşamlarını korumak için yasalar ve kurumlar geliştirmişlerdir. Bu tür kolonilerde kurumlar genellikle yatırımları ve ekonomik büyümeyi destekleyecek şekilde düzenlenmiştir. Kolonicileri ve yerlileri çalışmaya teşvik edecek kurumlar inşa edilmiştir. Dolayısıyla Avrupalılar kapsayıcı kurumları tüm toplum faydalansın diye değil, bu kurumlar altında yaşayacak olanlar kendileri olduğu için ve kendi çıkarlarına uygun olduğu için seçmişlerdir (Acemoglu, 2003, s. 29; Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 29–31; Acemoglu, Johnson ve Robinson, 2006, s. 32; Acemoglu, Johnson ve Robinson, 2002, s. 1279).

İngiliz işgali döneminde Mısır'da sömürücü kurumlara ait özellikler ön plana çıkacaktır. İşgal sonrası İngilizler ilk iş olarak bürokrasiyi ve orduyu kontrol altına aldı. Hukuki olarak Osmanlı yönetimi altında kalsa da Mısır'da fiilen İngiliz idaresi hakim oldu. En önemli siyasi karar alıcı olan İngiliz Yüksek Komiser Evelyn Baring (Lord Cromer) 24 yıl boyunca kesintisiz görev yaptı. 1908'e kadar İngiltere, dini vakıflar hariç, tüm hükümet bakanlıklarını kontrol etti. Bu süreçte İngiliz karşıtı Mısırlı bakanlar görevden alındı. Mısırlılar yüksek hükümet pozisyonlarının yalnızca %28'inde yer bulabildi. Mısır ordusu küçültüldü ve komuta pozisyonlarına İngiliz subaylar yerleştirildi (Gelvin, 2011, ss. 92–93).

Siyasi işlerde Cromer hidivlik sistemi aracılığıyla çalıştı. Teoride bakanlar kurulu Hidiv'e karşı sorumluydu. Pratikte ise önemli bakanlıklara İngiliz danışmanlar atanmıştı ve onların tavsiyelerine uyulması bekleniyordu. İngiltere'nin desteğiyle tahta çıkan Tefik İngiltere ile uyumlu politikalar izledi. Birbiri ardına görev alan başbakanlar ise İngiltere'nin sadece finansal alanı öncelikli görmesi, diğer alanları ihmal etmesi, yönetim süreçlerine fazlaca müdahale etmesi ve birçok problemi çözümsüz bırakması nedeniyle görevden ayrılmak zorunda kaldı. Örneğin, İşgal döneminin ilk başbakanı Şerif Paşa, Mehmed Ali ve halefleri döneminde ele geçirilen Sudan'da çıkan isyanı bastıramayan İngiltere'nin Sudan'dan çekilme kararı üzerine istifa etti. 1884-1888 döneminin başbakanı Nubar Paşa milli polis teşkilatının başına bir Mısırlının getirilmesine İngiltere'nin karşı çıkması üzerine istifa etti. Halefi Riyaz Paşa da 1891'de Cromer'in bir İngiliz yargı danışmanının atanması konusundaki ısrarı üzerine istifa etti (Daly, 1998, s. 241; Goldschmidt, 2004, ss. 48–49).

Cromer, kendi politikalarını belirleyerek, Mısır'ı İngiltere'nin himayesi altında bir ülke gibi yönetti. Hidiv ve bakanların rolü ise İngiliz politikalarını uygulamaktan öteye geçemedi. Cromer'in Doğu toplumlarına yönelik yönetim algısı Hindistan sömürge idaresinden edindiği tecrübe ile şekillenmişti. Kendi kendini yönetme hakkının kademeli bir geçiş ile sağlanması toplumların deneyim kazanmaları içindi. Ancak Cromer, Doğu toplumlarında bunun yüzyıllar alacak uzun bir süreç olduğuna inanıyordu. Ona göre yüzyıllarca keyfi yönetimler altında ulusal bilince işleyen idari anlayışın dönüşümü yine yüzyıllar gerektirecekti. Ayrıca, kendi kendine yönetimin hemen kurulmasının toplumun taleplerini karşılamayacağını ve kurulacak siyasi kurumların taklitten öteye geçemeyeceğini savunuyordu. Cromer'e göre toplumun bu duruma hazır olup olmadığını en iyi bilecek olanlar İngiliz yöneticilerdi ve bu toplumun talebine bırakılamazdı (Özçelik ve Öztürk, 2021).

Onun bu görüşü eğitim politikalarına da yansdı. Cromer bilinçli olarak Mısır'ın eğitim alanında ilerlemesine önem vermedi. Finansal ve siyasal nedenlerle eğitim geri bırakıldı. Gelir getirici projelere kaynak sağlamak için eğitim bütçesi kısıldı. İsmail tarafından kurulan bazı meslek okulları kapatıldı ve devlet okullarının sayısı azaltıldı. İsmail döneminde ücretsiz olan eğitim tüm seviyelerde ücretli hale getirildi. Bu durum halkın çoğunluğunun devlet okullarına gitmesini engelledi. Ayrıca herkesin kamuda istihdam edilmesi mümkün görünmüyor, tarımsal üretim ve pamuk için ucuz işgücü önem arz ediyordu. Diğer yandan Cromer özellikle yükseköğretimin milliyetçi fikirlere sahip entelektüel bir sınıf yaratacağını düşünüyordu. Ona göre eğitim sadece varlıklı aileler için ve memur ihtiyacına yönelik olmalıydı. Bu nedenle öncelik borcun ödenmesine ve bütçe dengesine verildi. Mali reformlara ve Nil sularının yönetimini iyileştirecek adımlara odaklanıldı. Küçük kamu harcamalarıyla tarımsal üretimde çarpıcı bir artış sağlandı. Eğitim ve diğer alanlar ise geri planda kaldı (Cleveland, 2008, ss. 118–124; Goldschmidt, 2004, ss. 48–49; Özçelik ve Öztürk, 2021).

İhmal edilen alanlardan biri de hukuk sistemi oldu. Kavalalı Hanedanlığı altında Mısır'da görülen hukuki reformlar öncelikle yerel gelişmelere bağlı olarak yerli inisiyatif ile ortaya çıkmıştı. Daha sonra hayata geçirilen reformlar ise Osmanlıda görülen Tanzimat'ın ve devamında Batılı devletlerin etkisi altında şekillenmiştir. Mehmed Ali Paşa döneminde görülmeye başlanan ilk hukuki düzenlemeler, sosyal ve iktisadi gelişmeler doğrultusunda, belirli meslek gruplarına ve şahıslara yönelik olarak ve daha ziyade

yönetmelik şeklinde ortaya çıkmıştır. 1841 tarihli fermanla Tanzimat'ın Mısır'da yürürlüğe girmesi öngörülmüştür. Ancak Mehmed Ali Paşa, yetkilerini kısıtlayacağı ve Osmanlı kontrolünü artıracığı için Tanzimat Fermanı ve kanunlarını uygulamaktan kaçınmıştır. Tanzimat'ın uygulanmaya başlanması Abbas Paşa döneminde, İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin ortak çabaları sonucu mümkün olmuştur. Kanunname-i Hümayun adıyla 1852'den itibaren Mısır'da yürürlüğe giren Tanzimat, 1967'ye kadar hukuki düzenlemelerde belirleyici olmuştur. Ancak 1867 ve 1873 tarihlerinde İsmail Paşa'ya ve 1879 tarihinde Tefvik Paşa'ya verilen imtiyaz fermanları ile hidivlerin yetkileri genişletilmiştir. Mısır halkına karşı adil bir yönetim gösterme ve Osmanlı'nın hukuki haklarını koruma kaydı ile hidivler içeride mülki, mali, idari ve diğer alanlarda kanun ve düzenleme yapma yetkisine kavuşmuş, dışarıda ise yabancılarla sözleşme yapma hakkı elde etmiştir. Böylece Mısır hukuken oldukça özerk bir konuma yükselmiştir. Hidivler Osmanlı'dan aldıkları imtiyazlarla genişlettikleri iktidar yetkilerini zamanla artan borçlar ve mali iflas nedeniyle yabancılarla paylaşmak ve Batılılar lehine düzenlemeler yapmak durumunda kalmıştır (Ceylan, 2008).

İşgal sonrası Mısır'da uzun süreli kalmayı beklemeyen İngilizler, 1890'lara kadar hukuk sistemini değiştirmeyi ertelemiştir. Askeri işgalin kısa süreli olacağını düşünen Cromer ve İngiltere hükümetinin, Mısır'ı modernize etmek gibi uzun vadeli planları yoktu. Ülkenin yönetimini ve maliyesini düzenleyip ayrılmayı planlıyorlardı. Cromer bu nedenle mali reformlara ve Nil sularının daha iyi yönetilmesine yoğunlaşmıştı. Beş yıl sonra, İngilizler Mısır'ı iflastan kurtardıklarını düşünseler de Mısır'ın diğer sorunları çözülmemişti. İngilizler, işgalin uzun sürmeyeceğinden o kadar emindi ki, Urabi benzeri yeni bir devrim çıkması durumunda Mısır'a yeniden girebilmek için bir geri çekilme planı dahi hazırlamıştı. Ancak geri çekilme planı hiçbir zaman uygulanmadı. İngilizler sürekli gitme sözü verse de işgal kalıcı hale gelecekti (Goldschmidt, 2004, ss. 48–52).

Tefvik Paşa dönemi, Mısır'ın ekonomik ve siyasi yapısının belirgin bir şekilde sömürücü kurumlar tarafından şekillendirildiği bir dönemdir. Bu dönemde, ekonomik kurumlar yabancıların çıkarlarına ve elit sınıfların lehine göre işlemiştir. Mısır'ın gelir kaynaklarını büyük oranda kontrol eden Borçlar Komisyonu, gelirleri borçların geri ödemesinde kullanmış ve yerel halkın vergi yükünü artırmıştır. Siyasal gücün kullanımı da büyük ölçüde yabancılar ve elit sınıflar arasında yoğunlaşmıştır. Lord Cromer Mısır'ın siyasi ve ekonomik yönetimini kontrol altında tutması sömürücü kurumların varlığını

pekiştirmiştir. Ayrıca, eğitim ve hukuk sistemi gibi kritik alanlarda yapılan geri adımlar, Mısır'ın uzun vadeli büyüme ve refahını olumsuz etkilemiştir.

2.1.3.2. II. Abbas Hilmi Dönemi

Tevfik sonrasında başlayan II. Abbas Hilmi döneminin (1892-1914) en belirgin özelliği siyasi muhalefetin güç kazanması olmuştur. Yerel liderler ve halkın bağımsızlık mücadelesi ivme kazanmıştır. Basın özgürlüğüne verilen önem artmış, gazetecilik ön plana çıkmıştır. İlk yıllarında Cromer'in otoritesine karşı adımlar atmaya çalışan II. Abbas Hilmi, İngiliz politikalarını eleştiren gazeteleri finansal açıdan desteklemiştir. İngiliz işgali sırasında gelişen gazetecilik siyasi ve kültürel hayatta önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Mısır basını sadece siyasi fikirleri sunmakla kalmıyor, aynı zamanda “*İslamcı reformcular ve Hristiyan laikler, parlamenter demokrasinin ve hidiv otokrasisinin destekçileri, İsviçre eğitim yöntemlerinin ve el-Ezher'in reformunun savunucuları*” gibi çeşitli grupların fikirlerini yayınlarak kültürel ve toplumsal konular üzerine bir forum işlevi görüyordu. Dönemin milliyetçi hareketini temsil eden isimlerin başında Mustafa Kamil geliyordu. İlk zamanlar Mısırın Osmanlı ile İslami bağlarını kabul eden Mustafa Kamil'in, II. Abbas Hilmi ile örtüştüğü noktalar olmuştur. Ancak Hidiv İngilizlere yaklaştıkça, Mustafa Kamil Mısır yurtseverliğinin savunucusu haline geldi. Takipçileri ile birlikte 1900'de el-Liva gazetesini kurdu. Gazete eğitimli Mısırlıların İngiliz işgaline karşı sesini yansıtıyordu. Gazetede ayrıca siyasal haklar, anayasal hükümet ve eğitiminin yaygınlaştırılması hakkında yazılar yayınlanıyordu. Siyasal ve kültürel hayatın bir diğer önemli ismi Şeyh Ali Yusuf, İslami bir çerçevede bağımsızlığı savunmaktaydı. 1889 yılında el-Muayyad gazetesini çıkarmaya başladı. Gazete, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi dönemin bilinen İslami reformcuların yazılarını yayımlıyordu. İngiliz destekçisi el-Mukattam ve Fransa yanlısı el-Ahram gazetelerine karşı denge amacıyla kurulmuştu. el-Muayyad II. Abbas Hilmi döneminde sarayın sesi haline geldi ve Müslüman Mısırlıların görüşlerini ifade eden bir araç oldu. Son olarak, muhalefetin diğer bir kanadında el-Ceride gazetesi editörü Lütfü el-Seyyid bulunuyordu. El-Seyyid laik ve liberal bir görüş taşıyordu. Sosyal alanda ve eğitim alanında gerekli reformların Mısır'ı bağımsızlığa hazırlayana kadar İngilizlerle işbirliğini makul görüyordu (Cleveland, 2008, ss. 121–124; Daly, 1998, ss. 241–245; Goldschmidt, 2004, ss. 57–61).

Yaşanan toplumsal ve siyasal hareketlilik, Şerif Paşa ve Nubar Paşa gibi Osmanlı döneminden gelen Mısırlı elitlerin 18. yüzyıl sonlarında siyasi arenadan yavaş yavaş çekildiği, yönetimde azınlıkların ve İngiliz danışmanların sayısının giderek arttığı bir zaman dilimine denk geliyordu. Ayrıca İsmail döneminde yaygınlaşan eğitim imkanlarından yararlanarak ordu ve siyasette bazı küçük pozisyonlar elde etmeye başlayan modern bir orta sınıf (efendiler sınıfı) 20. yüzyılın ilk yıllarında kendini göstermeye başlayacaktı (Toledano, 1998, s. 267).

1906'da gelişen Dinşavay olayı Mısır milliyetçiliği açısından önemli bir dönüm noktası oldu. Olay, İngiliz askerlerinin Mısırlı köylülerle çatışması sonucu bir İngiliz subayının öldürülmesiyle başladı. İngilizler, olayın ardından köylülerin çoğunu tutukladı ve dördü idam edildi. Bu olay, Mısırlıların İngiliz işgaline karşı tepkisini artırdı ve milliyetçi hareketin güçlenmesine neden oldu. Mısır'ın köylü fellahlarını ve şehirli milliyetçilerini işgale karşı ortak bir noktada birleştirdi ve İngilizlere karşı direnişin sembolü haline geldi (Daly, 1998). Dinşavay olayı sonrasında İngiliz egemenliğinin kısa süreli bir girişim olmayacağı daha iyi anlaşıldı. Hidiv'in kişisel hırsları, artan yabancı yatırımlar, hızlı ekonomik kalkınma, kentsel efendiliğin büyümesi ve gazete, roman ve şiirin artan üretimi ve tüketimi gibi gelişmeler Mısır ulusunun varlığını ve Mısırlılık bilincini besledi (Beinin, 1998, s. 311).

Dinşavay olayı ayrıca yönetimde reform taleplerini artırmıştır. Cromer'in 1907'de emekli olmasının ardından göreve gelen halefleri Eldon Gorst ve Kitchener'in uyguladıkları reformlar İngiliz varlığına karşı muhalefetin öfkelerini dindirmeye yetmeyecekti. Muhalefet 1907 yılında kurulan üç parti etrafında kurumsallaştı: Mustafa Kamil liderliğindeki Vatan Partisi (Hizbül Vatani), Şeyh Ali Yusuf önderliğindeki Anayasal Reform Partisi ve Lütfü el-Seyyid tarafından kurulan Ümmet Partisi (Hizbül Ummah) (Cleveland, 2008, s. 124).

Mustafa Kamil milliyetçilerin lideri konumunda bulunuyordu ve ömür boyu başkan olarak seçilmişti. Ancak 1908 yılındaki beklenmedik ölümü sonrasında milliyetçiler çeşitli hatlara bölündü: Bazıları Hidiv ile daha yakın ilişkiler isterken, diğerleri onun İngilizlerle olan ittifakına karşı çıkıyordu; bazıları pan-İslam'ı ve güçlü Osmanlı bağlarını desteklerken, diğerleri azınlıkların desteğini almak istiyordu; ve bazıları silahlı bir mücadele ile bağımsızlık kazanmak isterken diğerleri şiddet içermeyen ikna yöntemlerine

inaniyordu (Goldschmidt, 2004, ss. 62–63). Muhalefetin mücadelesi I. Dünya Savaşı ile Saad Zaglul liderliğinde yeni bir safhaya taşınacaktı.

I. Dünya Savaşı'na kadar ekonomi politikaları gelir getirici alanlara odaklanmıştı. İngilizler için tarım sektörü öncelikli alandı. Pamuk yetiştiriciliği teşvik edildi. Bir yandan da İngilizler kendi fabrikaları için pamuk ihtiyacını karşılamış oldu. Ancak, İngilizler kendileri ile rekabet edebilecek bir tekstil sanayisinin Mısır'da gelişimini engelledi. Bunun tek nedeni İngiliz üreticilerini korumak değildi. Mısır'da olası bir hızlı ekonomik gelişimin toplumsal muhalefeti canlandıracağından ve İngiliz kazanımlarını tehlikeye atacağından endişe ediliyordu. Sonuç olarak Mısır ekonomisi I. Dünya Savaşı'na kadar büyüdü; ancak bu büyüme, eğitim ve sanayiye yapılan yatırımların yetersiz kalması nedeniyle sürdürülebilir olmadı. Nitekim eğitime yapılan harcamalar hükümet bütçesinin yüzde birini dahi bulmuyordu (Gelvin, 2011, ss. 93–95).

Tarımsal üretim artışını sağlayan temel faktör yeni barajlar ve kanallar vasıtasıyla sulama sistemlerinin daha da geliştirilmesiydi. Artık yılın tamamında ve daha fazla miktarda su sisteme veriliyordu. Bunun neticesinde Mısır'ın önemli tarım ürünlerinin üretiminde ani ve dramatik artışlar yaşandı. Tarımsal üretimi artıran diğer etkenler arasında angarya sisteminin kaldırılması, taşımacılık alanındaki yeni yatırımlar, kırsal vergi toplama sistemindeki iyileştirmeler ve toprakta tam mülkiyet haklarının nihai olarak tesis edilmesi gibi gelişmeler vardı. 1900'ler sonrasında tarım öncülüğünde bir ekonomik ilerleme sağlandı. Hükümet gelirlerine kıyasla kamu borcu oranı 1890'ların sonunda %33 iken 1910'ların başında %23'e kadar düştü (Owen, 1993, ss. 221–223).

Ekonomi politikalarının bazı olumsuz etkileri de oldu. 1892-1924 döneminin politik ekonomisinde kırsal ekolojik kriz ön plana çıktı. 1890'larda hızla genişleyen tarım alanları ve mahsul verimi doğal sınırlarına ulaştı. Aşırı sulama ve yetersiz drenaj toprağın kalitesini bozarken, pamuk zararlıları arttı. Sonuç olarak, 1900 ile 1920 yılları arasında tarımsal verimlilik yaklaşık %15 oranında azaldı (Beinin, 1998).

Köylü topraklarının kaybının kırsal kesimdeki sosyal gerilimleri artıracığından endişe eden İngiliz yetkililer doğrudan vergilendirmenin azaltılması, düşük faizli krediler sağlanması ve daha yoksul köylülere arazi temini gibi uygulamalar devreye alındı. Ancak, bu tür politikaların ekonomik ve kurumsal sınırlamalarla çeliştiği görüldü. Yoksul köylüler ne kendi başlarına büyük araziler satın alacak kaynaklara ne de kendi parselleri

üzerinden kredi alacak kredi değerine sahipti. Bu arada, Tarım Bankası gibi kurumlar, küçük parsel sahipleriyle iş yapmaktansa orta ve büyük mülk sahipleriyle iş yapmayı daha kolay ve karlı buldu. İngiliz politikalarından en çok yararlananlar, 1882'den sonra mülklerinin değeri, krediye erişme kapasitesi ve gelirleri artan büyük toprak sahipleri oldu. İngilizlerin Mısır ekonomisine yönelik diğer sektörlerdeki politikaları ise daha az müdahaleciydi. Mısır Milli Bankası ve Tarım Bankası gibi kuruluşların kurulması için verilen çeşitli karlı imtiyazlarla özel girişimcilik teşvik edildi. Milli Banka, adına rağmen, para arzını kontrol etme, faiz oranını belirleme veya diğer finans kurumları için son çare kreditorü olarak hareket etme yetkisine sahip değildi. Mısır'ın ekonomisi pamuk üretimine dayalı olduğu için, sanayi sektörü de pamuklu tekstil üretimine odaklanmıştı. Bu durum, sanayi sektörünün çeşitliliğini sınırlayarak ülkenin ekonomik yapısında dengesizliklere neden oldu. Tarımsal ilerlemenin getirdiği ekonomik gelişme Cromer için İngiliz sömürgeciliğini meşrulaştırmanın en önemli yoluydu. Yıllık raporlar uygulanan programın ekonomik faydalarını anlatmak için kullanılıyordu. Ancak 1907 dünya mali krizi ve 1909 pamuk krizi tek bir ürüne bağımlı hale gelmenin risklerini ortaya koydu. Gerçek bir sanayileşme programına geçilmesi ve yerel olarak kontrol edilen bir Ulusal Banka kurulması gibi talepler artmaya başladı (Owen, 1993, ss. 222–226).

Cromer döneminde tarımsal altyapının geliştirilmesinden, ağır vergilerin kaldırılmasına kadar bazı alanlarda iyileşmeler yaşanmıştı. 20. yüzyılın başında Mısır, Memlûk döneminden bu yana en müreffeh dönemini yaşıyordu. Ancak, milliyetçilerin itirazı Mısır halkının kendi kendini yönetme doğrultusunda ilerlemek yerine, İngilizlerin emperyal çıkarlarına hizmet eden bir araca dönüşüyor olmasıydı. İngiliz birlikleri ülkede kalmaya devam ettikçe Mısır hükümeti ve ordusundaki İngiliz danışmanların sayısı da artıyordu (Goldschmidt, 2004, s. 59). I. Dünya Savaşı siyasal ve ekonomik bağımsızlık taleplerinin tavan yaptığı yıllar olacaktı.

II. Abbas Hilmi dönemi, Mısır'da siyasi muhalefetin güç kazandığı ve basın özgürlüğünün arttığı bir dönem olarak, kapsayıcı siyasi kurumların bazı özelliklerini taşısa da, genel olarak sömürücü ekonomik ve siyasi kurumların hakim olduğu bir dönem olmuştur. İngiliz işgali altında, Mısır'ın ekonomi politikaları büyük ölçüde İngiliz çıkarlarına hizmet etmiş ve yerel halkın ekonomik ve sosyal ilerlemesi sınırlanmıştır. Tarımsal üretimdeki artış, ekonomik büyüme sağlasa da, bu büyüme sürdürülebilir olmamıştır. Sanayi ve eğitim alanlarında yeterli yatırım yapılmamıştır. Siyasal kurumlar da benzer şekilde

sömürücü bir yapı sergilemiştir. II. Abbas Hilmi'nin İngiliz işgaline karşı muhalefeti destekleme çabaları, siyasi özgürlüklerin bir miktar artmasına yol açmış olsa da, siyasal güç büyük ölçüde İngiliz danışmanlar ve elitler arasında kalmaya devam etmiştir. Bu nedenle, II. Abbas Hilmi dönemi, Mısır'da sömürücü kurumların hakim olduğu ve kapsayıcı kurumların gelişiminin sınırlı kaldığı bir dönem olarak değerlendirilmelidir.

2.1.3.3. Ahmed Fuad Dönemi

Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girmesi üzerine İngiltere Mısır'ı kendi himayesinde bir devlet olarak ilan etti. Düşmanla işbirliği yapmakla suçlanan II. Abbas Hilmi görevden alındı ve yerine Hüseyin Kamil getirildi. Onun 1917'deki ölümünün ardından ise Ahmed Fuad dönemi (1917-1936) başladı. I. Dünya Savaşı yıllarında Mısır'ın fiziki ve beşeri sermayesi İngiliz hizmetine girdi. Yüksek enflasyon ve temel gıda maddelerinde yaşanan kıtlık halkı olumsuz etkiledi. Sıkıyönetim nedeniyle siyasal faaliyetler yasaklandı. Mevcut şartlar altında Wilson'un “kendi kaderini tayin etme hakkı” söylemi Mısırlı entellektüel ve aktivistleri cezbetmişti. 1918 yılında Mısır'ın tam bağımsızlığı hedefi ile kurulan Vefd, Paris Barış Konferansı'nda Mısır'ı temsil etmek istiyordu. Ancak, İngiltere yüksek komiseri bu talebi reddetti. Halkın iradesini İngiliz destekli hükümdarın ve bakanların değil, kendilerinin temsil ettiğine inanan Vefd toplumsal destek arayışına girdi. Vefd'in başında eski Ümmet Partisi üyelerinden Saad Zaglul bulunuyordu. Zaglul, partinin diğer kurucuları gibi kırsal kesimde yetişmiş bir isim olarak eğitim fırsatlarından yararlanarak yükselmişti. Vefd'in Mısır turu sırasında Zaglul, etkili bir hatip olarak öne çıktı ve İngiltere'nin himaye uygulamasına karşı halk desteği kazandı. İngiliz yetkililerin Zaglul ve diğer üç lideri tutuklayıp Malta'ya sürmesi halkın tepkisini tetikleyerek bağımsızlık lehine gösterilere yol açtı. İngilizlerin sert müdahalesiyle şiddetlenen gösteriler “1919 Devrimi” halini aldı. Üniversite öğrencilerinden devlet memurlarına, tramvay işçilerinden kırsaldaki köylülere kadar toplumun geniş bir kesimi liderlerinin geri getirilmesini talep etti. Sonunda İngiliz yüksek komiseri Allenby, Zaglul ve arkadaşlarının Paris Barış Konferansı'na katılmasını kabul etti. Vefd'in tam bağımsızlık talebi iki yıl süren görüşmelere neden oldu (Cleveland, 2008, ss. 218–220).

Görüşmeler neticesinde İngiltere 1922'de Mısır'ı bağımsız bir devlet olarak ilan etti. Ancak savunma, haberleşme, yabancı ve azınlık hakları ile Sudan'ın yönetimi gibi konular İngiltere yetkisinde kaldı. Mısırlı politikacılar tek taraflı sunulan bu koşullu bağımsızlığı resmi olarak kabul etmese de, devlet kurumlarının oluşturulması sürecini

hızla başlattılar. 1922’de monarşi ilan edildi ve Ahmed Fuad “kral” ünvanı aldı. 1923’te yeni bir anayasa yapıldı. 1924 seçimlerinde Vefd Partisi çoğunluğu kazandı. İlk Vefd hükümetinin başına Saad Zaglul geçti ancak 9 ay sonra Allenby’nin ultimatomu karşısında istifa edecekti. Sonraki yıllarda siyasal hayatı Kral, Vefd ve İngilizler üçgeninde gerçekleşen çekişmeler domine etti. Zaglul’un 1927’de ölümünün ardından Nehhas Paşa’nın liderliğini üstlendiği Vefd, bölünmüş ve yozlaşmış bir hale gelmişti. Toplumdan hala destek görüyor olsa da, eski canlılığını kaybetmişti.

Ahmed Fuad dönemi, Mısır’da toplumsal hareketliliğin arttığı, ancak kurumların sömürücü yapısını koruduğu bir dönem olmuştur. İngiltere’nin Mısır üzerindeki himaye kararı ve sıkıyönetim uygulamaları, halkın siyasal faaliyetlerini ve ekonomik özgürlüğünü ciddi şekilde kısıtlamıştır. Vefd Partisi’nin önderliğinde başlayan bağımsızlık mücadelesi önemli bir halk desteği bulmuş ve Mısır bağımsız bir devlet olarak ilan edilmiştir. Ancak, İngiltere’nin stratejik alanlardaki kontrolü devam etmiştir. Yeni anayasa ve seçimler siyasal bir dönüşümü başlatmış olsa da, siyasal çekişmeler ve İngiliz müdahaleleri, kapsayıcı kurumların oluşumunu engellemiştir.

2.1.3.4. Kral Faruk Dönemi

Kral Fuad’ın vefatının ardından Mısır’da Kral Faruk dönemi (1936-1952) başladı. Vefd ile ilişkileri iyi olmayan Kral Faruk, Başbakan Nehhas Paşa’yı görevden aldı. Devamında kurulan hükümetler uzun ömürlü olmadı. Mısır’ın tam bağımsızlığı için İngiltere ile birçok görüşme yürütüldü, ancak hiçbirinde başarı sağlanamadı (Cleveland, 2008, s. 222; Görgün, 2004).

1922 yılında gelen koşullu bağımsızlık, tam egemenlik sağlamasa da, idari kontrolün büyük ölçüde Mısırlıların eline geçmesini sağladı. Ancak, İngilizlerin devam eden müdahalesi anayasal hükümetin gelişimini ciddi şekilde engelledi. İngiliz kontrolünün 1950’lere kadar uzatılmasında, Mısır’ın kendi kendini yönetmesine izin verilmeyeceği fikri yer alıyordu (Daly, 1998).

1923 anayasası ile Avrupa parlamentarizmine dayalı bir politik kültür kurulmuştu. Ancak bu yeni sistem, Mısır’ın gerçeklerine tam uyum sağlayamadı. Liberalizm denemeleri, sendikal faaliyetlerde aktif, siyasal taleplerini etkili şekilde ifade edebilecek bilinçli bir işçi sınıfının henüz gelişmeye başladığı bir döneme denk gelmişti. Mısırlı girişimciler ise yabancıların ve azınlıkların hakim olduğu piyasada ekonomik bağımsızlık mücadelesine

daha yeni başlamıştı. Anayasal gelişmeye kendini adayacak etkili ve geniş tabanlı bir hareket yoktu. Sonuç olarak, yeni kurulan demokratik sistem İngiltere'nin periyodik müdahaleleri, güçlü bir monarşinin varlığı, demokratik yapıyı bilinçli olarak zayıflatan parlamento liderleri ve kadınlara eşit haklar tanınmaması gibi zorluklar yaşadı. 1930'lar ve 1940'lar boyunca liberalizmin cazibesini kaybetmesiyle parlamento dışı güçler daha etkili hale geldi (Botman, 1998).

Parlamento dışı grupların güç kazanmasında Kral, Vefd ve İngilizler arasındaki çekişmelerin ortaya çıkardığı karmaşık idari yapı etkili oldu. Vefd, Mısır ulusunun arzularını temsil ediyordu, ancak hem kral hem de İngilizler onun tam bağımsızlık ve parlamentoya daha fazla yetki verilmesi taleplerine karşı çıkıyordu. Kral İngilizlere yanaşarak yetkilerini korumak istiyordu. İngilizler ise bir yandan kralı Vefd'e karşı destekliyor, diğer yandan ise kriz zamanlarında Vefd'in popülaritesini kullanarak iktidarına izin veriyordu. Böylece her halükarda gerçek güç İngilizlerin elinde kalmış oluyordu. Örneğin, İngiliz işgalini resmi olarak sona erdiren ve tam bağımsızlığın önünü açan 1936 İngiliz-Mısır Anlaşması yine belirli şartlara bağlanmıştı. Bölgedeki İtalyan yayılmacılığına karşı Mısır'ın bağımsızlığını tanıyan İngiltere, Süveyş Kanalı bölgesindeki askeri varlığını koruma ve bir saldırı durumunda Mısır'ı savunma haklarını güvence altına alıyordu. 1936 Antlaşmasının 1922'deki şartlı bağımsızlıktan farkı, seçimle iş başına gelmiş Vefd hükümeti tarafından imzalanmış ve Mısır topraklarında İngiliz askeri bulunmasına resmi olarak izin verilmiş olmasıydı (Cleveland, 2008, ss. 221–222).

Diğer bir örnek, 1942'de yaşanan 4 Şubat olayıdır. II. Dünya Savaşı sırasında Mihver devletlerine karşı İngiliz savunma sisteminin bölgedeki merkezi olan Mısır'da, savaş nedeniyle yaşanan yüksek enflasyon ve kıtlık çeşitli ayaklanmalara yol açmış ve 1923'ten beri yönetimde olan siyasal aktörleri gözden düşürmüştü. 1942 yılında ortaya çıkan hükümet boşluğunda, Kral Faruk mihver sempatisini olan özel danışmanı Ali Mahir liderliğinde bir hükümet kurmak istiyordu. İngilizler ise 4 Şubat'ta tank ve asker namlularını saraya doğrultarak Kral Faruk'a ya Vefd hükümetini atamasını, ya da tahttan çekilmesini içeren bir ultimatoma verdi. Böylece, Mısır'ın bağımsızlığı amacıyla kurulan Vefd, İngiliz koruması altında tekrar hükümeti kurma görevi aldı. Bu durum, Vefd Partisi'nin İngiltere ile işbirliği yaparak itibarını kaybetmesine ve çıkmaza girmesine sebep oldu. 4 Şubat Olayı, İngiltere'nin Mısır siyaseti üzerindeki gücünü tekrar ortaya

koymuş, parlamenter sistemin çöküşünü hızlandırmış ve milliyetçi öfkeyi körüklemiştir (Cleveland, 2008, ss. 228–229).

Halkın parlamento dışında yeni arayışlara yönelmesinin diğer bir nedeni Vefd içindeki kişisel çatışmalar ve çıkarlar olmuştur. Mısır'daki büyük toprak sahipleri ve yükselen aydınların çıkarlarını temsil eden ana akım milliyetçi hareket radikal bir sosyal değişim talep etmiyordu. Avrupa'ya ve Batılı fikirlere karşı değildi. Milliyetçilik anlayışlarında Avrupa'da doğan ulus ve devlet kavramlarının etkisi vardı. Büyük toprak sahipleri aynı zamanda Cromer'in kamu yatırımlarından en fazla fayda sağlayan, mülklerinin değerleri ve karları en fazla artan gruptu. Bu grup 1923-1952 yılları arasında parlamentodaki milletvekillerinin yüzde 43'ünü ve kabine üyelerinin yüzde 58'ini oluşturarak topluma ve siyasete egemen oldu. İngiliz işgalinden memnun olmasalar da işgalin kendilerine sağladığı toplumsal ve ekonomik yararların farkındaydılar. İngilizlerin ülkeden ayrılmasını savunurken de bu avantajlarını korumak isteyeceklerdi. Bu durum, ana akım milliyetçi hareketin dışında kalan Komünist Parti ve Müslüman Kardeşler gibi hareketlerin yükselmesine yol açtı (Beinin, 1998, ss. 196–198; Cleveland, 2008, s. 119; Gelvin, 2011, ss. 196–198).

Mısır'daki siyasi liderlerin Avrupa değerlerini benimsemeleri ve bunları topluma dayatmaları, halktan uzaklaşmalarına neden oldu. Bu süreçte, Taha Hüseyin gibi aydınlar Mısır'ın kültürel kimliğini Avrupa'nın liberal geleneklerine dayandırarak, İslam'ı ve yerel gelenekleri ikinci plana attı. Bu da halkın parlamenter rejime ve onun temsil ettiği laikliğe karşı tepki göstermesine, İslami duyarlılıklara saygı göstermeyen politikacılardan ve aydınlardan uzaklaşarak alternatif örgütlere yönelmesine yol açtı. Bu süreçte, İslami değerlere dayalı hareketler, özellikle Müslüman Kardeşler Cemiyeti, ön plana çıktı. Hasan el-Benna'nın liderliğindeki cemiyet, hem İslami değerlere bağlılığı hem de çağdaş toplum ihtiyaçlarına uyum sağlayacak yenilenmiş bir şeriat anlayışını savunuyordu. Sosyal adalet ve ekonomik refah odaklı bir düzen çağrısında bulunan Müslüman Kardeşler geniş halk kitlelerinin desteğini kazandı. Bağımsızlık yanlısı tutumu ve 1936 Anlaşması'na karşı çıkışıyla özellikle üniversite öğrencileri arasında popüler oldu. Değişen toplumsal değerler içinde istikrar arayanlar için bir umut kaynağı haline geldi. II. Dünya Savaşı sonrasında ise Mısır politik hayatında etkili bir güç olacaktı (Cleveland, 2008, ss. 223–225).

II. Dünya Savaşının getirdiği sanayi sektöründeki canlılık savaşın ardından yerini işsizliğe bıraktı. Savaş sonrası 250 bin kişi işsiz kaldı. Üretimde dalgalanmalar ve tekstil endüstrisindeki makineleşme işsizliği tetikledi. Yaşam maliyeti 1939'dan 1952'ye kadar üç kat artarken, reel ücretler bu artışa ayak uyduramadı. Bu durum, 1945-1946'daki tekstil işçileri sendikalarının grevlerine ve radikal işçi sınıfının komünist partiler etrafında örgütlenmesine yol açtı (Beinin, 1998, s. 329).

Demokrasiye ve eski partilere olan güvenlerini yitiren bazı Mısırlılar ise, “Genç Mısır” gibi aşırı milliyetçi hareketlere yönelmişlerdi. Yeşil Gömlekliler olarak da bilinen bu grubun liderleri olan Ahmed Hüseyin, Hitler ve Mussolini'ye güçlü bir hayranlık besliyordu. II. Dünya Savaşı sırasında “İslami Sosyalist Parti” adı altında yeniden örgütlenen bu grup kitlesel eylemlere devam etmiştir (Goldschmidt, 2004, s. 89).

Savaş yılları feminist grupların da politik arenada öne çıktığı yıllar oldu. 1919 Devriminde erkeklerle birlikte mücadele etmiş olmalarına rağmen bağımsızlık ve yeni anayasa sonrasında kadınlar siyasal haklardan mahrum bırakılmıştı. Kadınlar oy kullanamaz, aday olamaz veya ulusal politikayı etkileyemezlerdi. Bu durumu protesto etmek amacıyla 1923 yılında kurulan Mısır Feminist Birliği içinde 1930'ların sonuna gelindiğinde farklı perspektifler ortaya çıktı ve bölünmeler yaşandı. 1944'te kurulan Mısır Feminist Partisi, kadınlara yönelik ilk siyasi parti oldu. Değişim talebindeki yeni grupların taktikleri daha popülist, hedefleri daha kapsamlı ve ses tonları daha sert ve güçlüydü. Kadınların hükümette, eğitimde, iş ve meslek hayatında sınırlı yer almasını eleştiriyorlardı. Genel olarak bakıldığında, feminist hareket dahil olmak üzere, parlamento dışı örgütler, siyasal düzenin egemen aktörlerinin değişime engel olduğunu ortaya koyarak, Hür Subaylar'ın örgütlenip harekete geçebileceği bir ideolojik ortam yaratmış oldu (Botman, 1998).

Sonuç olarak, Kral Faruk döneminde İngilizlerin devam eden müdahalesi ve kralın Vefd ile olan kötü ilişkileri, Mısır'da anayasal hükümetin etkin bir şekilde işlemesini engellemiştir. 1936 İngiliz-Mısır Anlaşması ve 1942'deki 4 Şubat Olayı örnekleri, İngiltere'nin Mısır siyaseti üzerindeki gücünü ve kontrolünü pekiştirmesi ve Mısır'daki siyasi ve ekonomik yapının sömürücü doğasını ortaya koyması açısından önemlidir. Sömürücü kurumsal yapının bir diğer göstergesi, Mısır'daki büyük toprak sahiplerinin ve yükselen aydınların duruşları olmuştur. Bu gruplar, İngiliz işgalinden ekonomik olarak

yararlanmış ve politik güçlerini koruma eğiliminde olmuşlardır. Mevcut düzenin halkın beklentilerini karşılayamaması nedeniyle toplumun geniş kesimleri ekonomik bağımsızlık ve sosyal adalet talepleriyle parlamento dışındaki alternatif hareketlere yönelmiştir. Parlamenter sistemin başarısızlığı ve sömürücü kurumsal yapı, bu tür hareketlerin yükselişini ve Mısır'ın siyasi yapısında kalıcı değişim taleplerini tetiklemiştir.

2.1.3.5. İki Dünya Savaşı Arasında Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Yapı

Kavalalı Hanedanlığı altında Mısır'da tecrübe edilen parlamento deneyimleri ve anayasal yönetim 1952 darbesine kadar farklı aşamalardan geçmiştir. İngiliz işgaline kadar (1866-82) ve işgal yıllarında (1882-1923) oluşan meclisler servetleri büyük ölçekli toprak mülkiyetine dayanan kırsal eşraftan oluşuyordu. Bu kişiler önemli vergi mükellefleri olmanın yanı sıra hükümdar ile kırsal nüfus arasında aracı konumundaydılar (Weipert-Fenner, 2020, ss. 38–40). Toprak sahiplerinin meclisteki varlığı İsmail döneminde açılan Danışma Meclisi (1866) ile başlamıştı. İstisari bir nitelikte olan meclisin kurulmasındaki amaç dış borcun artış gösterdiği bir dönemde, kırsal toprak sahiplerinden daha fazla vergi toplamaktı. Mali iflas sonrasında Avrupa'nın baskısı ile hükümet sistemine geçildiğinde (1878), Mehmed Ali döneminden gelen mutlak monarşi sona ermiş oluyordu (Goldschmidt, 2004, ss. 36–37). Avrupa'nın talepleri doğrultusunda geleneksel elitlerin Hidiv ve hükümet ile olan ilişkileri yeniden şekillenmiştir. Örneğin İsmail Paşa döneminin sonunda hükümetin başına gelen Şerif Paşa Avrupa'ya karşı bazı önleyici adımlar atmak istemiştir. Geleneksel elitler, kendi politik ve ekonomik çıkarlarını tehdit eden Avrupa'nın finansal baskılarına karşı hükümetin bu politikasını desteklemiştir. Daha sonra uygulanacak vergi reformları ve mali disiplin politikaları ise geleneksel elitlerden destek görmemiştir (EzzelArab, 2004).

Urabi isyanları yasama yetkisine sahip ilk temsilciler meclisinin önünü açmıştır. İsyanlara karşı koyacak gücü bulunmayan Tefik, mevcut hükümetin görevden alınması, temsilciler meclisinin oluşturulması ve Mısır ordusunun büyütülmesi gibi talepleri kabul etmiştir. Ardından yeni bir anayasa yürürlüğe girmiş ve seçimler gerçekleştirilmiştir (Goldschmidt, 2004, ss. 43–44). Halk tarafından seçilen Temsilciler Meclisi Kasım 1881'de açıldı. Şubat 1882'de çıkarılan kanun ile bakanlar kurulu temsilciler meclisine sorumlu kılındı. Meclis yasama yetkisine sahipti ve bakanlar kuruluna soru sorma hakkı

bulunuyordu. Ancak aynı yıl gerçekleşen İngiliz işgali sonrasında bu kanun yürürlükten kaldırılmıştır. 1883-1913 yılları arasında ikili meclis yapısı faaliyet göstermiş, 1913 yılında ise meşrutî düzene geçiş amacıyla yeni bir meclis kurulmuştur (Ceylan, 2008, ss. 74-75).

Anayasal monarşi altındaki “liberal deney” döneminde (1923-1952) devlet başkanı hiçbir zaman özgür ve adil seçimlere tabi değildi ve parlamentoyu istediği zaman feshetme ayrıcalığına sahipti. Nitekim, İngilizler tarafından desteklenen kral parlamentoyu defalarca feshetti veya anayasal haklarını kısıtladı (1930-1936). Diğer taraftan bağımsızlık mücadelesindeki rolü nedeniyle oldukça popüler olan Vefd, artık toplumsal şikayetlere cevap vermekten ziyade iç mücadelelere odaklanmıştı ve siyasal sistemdeki rolünü korumakla meşgul görünüyordu. Vefd Partisi'nin sosyo-ekonomik ihtiyaçlara karşı duyarsızlaşması, artan bir hayal kırıklığına ve siyasal kutuplaşmaya yol açtı. Bu durum, parlamentoyu ve tüm siyasal düzeni meşruiyetten yoksun bıraktı. Sonuç olarak parlamentonun dengeleyici işlevi zaman içinde aşıldı ve nihayetinde askeri darbeye sonuçlanacak bir rejim krizine zemin hazırladı (Weipert-Fenner, 2020, ss. 33-40).

Ekonomi alanına bakıldığında I. Dünya Savaşı yıllarında Mısır bir tarım ülkesi olma kimliğini koruyordu. 1917 nüfus sayımına göre okuma yazma bilmeyenlerin oranı erkeklerde % 86 ve kadınlarda % 98 civarındaydı. Çalışan erkek nüfusunun yaklaşık % 70'lik bir bölümü tarımda istihdam ediliyordu. Yabancı sermayenin yarısından fazlası tarımsal işlemleri finanse etmek için kullanılıyordu. “*Tarım, aynı zamanda, GSMH'nin yaklaşık üçte ikisini, hükümet gelirlerinin (toprak vergisi dolayısıyla) yaklaşık üçte birini ve toplam ihracatın neredeyse tamamının kaynağını oluşturuyordu*”. İmalat sektöründe çalışanlar ise % 6 civarında idi ve ağırlıklı olarak küçük ölçekli fabrika ve üretim yerlerinde çalışıyordu. Sanayi faaliyetleri, % 8 gibi düşük bir gümrük vergisiyle minimal seviyede korunan iç pazara odaklanmıştı (Owen ve Pamuk, 2002, s. 47-49).

Savaş yıllarında yaşanan zorluklar ekonomik çeşitlendirmeye geçişi hızlandırmıştır. 1918 yılında sınırlı bir ithal ikameci sanayileşme programı hazırlandı. Programın Mısırlı ve yabancı sermaye tarafından finanse edilmesi, nitelikli işgücünün ve işletme yönetiminin kademeli olarak Mısırlılaştırılması ve işçilerin toplu eylemlerinin koordine edilmesi öngörülmüyordu. 1920'de büyük pamuk üreticilerinden oluşan bir grup, endüstriyel gelişimi finanse etmek amacıyla “Mısırlılar için Mısırlı bir banka” sloganıyla Mısır

Bankası'nı kurdu. Büyük pamuk üreticileri ayrıca pamuk fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı Tarım Sendikası'nı (1921) hayata geçirdi. Sanayi tarafında ise 1922 yılında, yabancı sermaye grupları tarafından Mısır Sanayi Federasyonu oluşturuldu. Bu durum tarım, ticaret ve sanayide iç içe geçmiş çıkarlara sahip etnik ve ulusal çeşitlilikte bir Mısırlı işveren sınıfının ortaya çıkmasını sağladı. Mısır'ın sanayileşmesini teşvik etmeye yönelik ilk çabalara yatırımlarını çeşitlendirmek isteyen büyük toprak sahipleri ve yabancı gruplar katıldı (Beinin, 1998, ss. 310–311).

1913-1950 arasında Mısır'ın ulusal geliri ve Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYH) iki katına çıkmıştı. Ancak bu artış iki ana faktör nedeniyle etkisiz hale geldi: Hızlı nüfus artışı ve 1930'larda ülkenin ticaret hadlerinde yaşanan %31,5'lik düşüş. Bu durum, Mısır'da yaşayan bireylerin yaşam standartlarının yirminci yüzyılın ilk yarısında ilerleme göstermediğini ortaya koymakta ve “büyümesiz kalkınma” kavramı ile açıklanmaktadır (Owen ve Pamuk, 2002, ss. 52–53).

Mısır, 1914'te resmi olarak İngiltere'nin himayesine girmesine rağmen sömürge ekonomisi özelliklerini taşıyordu. Bu tür ekonomiler, *“sınırlı çeşitlilikte tarım ya da maden ürünleri ihraç eden, yabancı çıkarların egemen olduğu ve gümrük tarifelerinin düşük, ticaret sınırlamalarının ise asgari düzeyde tutulduğu “açık” bir ekonomi”* olarak tanımlanır. Benzer şekilde Mısır ekonomisinin düşük gümrük tarifeleri ve pamuk ihracatına dayılı bir yapısı vardı. İngilizlerin eğitim, sağlık ve sosyal refah harcamaları asgari düzeyde kalmıştı. Gerçek bir bağımsız Merkez Bankası bulunmuyordu. Para politikası Mısır Milli Bankası adındaki özel bir kuruluş tarafından Londra merkezli bir danışma kurulu üzerinden İngiliz Merkez Bankası ile işbirliği içinde yönetiliyordu. Ayrıca, ülkedeki yabancı etkisi, İngiliz danışmanlar ve kapitülasyonlar nedeniyle ekonominin önemli alanlarını kontrol eden çoğunluğu Yunanlı ve İtalyan yabancı topluluklar üzerinden hissediliyordu (Owen ve Pamuk, 2002, ss. 50–51).

Monarşi düzeninin istikrarı ve yabancıların ayrıcalıklı konumu İngiliz askeri işgaline dayanıyordu. Sömürge kapitalizmi olarak da adlandırılabilen bu düzen, radikal olarak tabakalaşmış bir toplumu, dışa dönük açık bir ekonomiyi ve sosyal ilişkileri düzenleme kapasitesi sınırlı bir devleti ifade ediyordu. Mısır'ın sözde bağımsızlığı, 1930'a kadar tarife bağımsızlığının olmaması, 1937'ye kadar Kapitülasyonlar ve 1949'a kadar karma mahkemelerle hukuki olarak sınırlıydı. 1922'deki Britanya'nın tek taraflı bağımsızlık ilanı

devlet kapasitesi üzerine ek kısıtlamalar getirmişti. Sömürge kapitalizmi ayrıca, 1930'ların ortalarından monarşinin düşüşüne kadar geçen sürede politik elitleri ve popüler sosyal hareketleri meşgul eden sorunlar yumağı ortaya çıkarmıştı (Beinin, 1998, ss. 319–320).

I. ve II. Dünya Savaşları ile Büyük Buhran yabancı sermayenin ülkeden çekilmesine ve tarımsal üretimin olumsuz etkilenmesine neden olurken (Owen ve Pamuk, 2002, s. 53), yerli sanayinin önünü açacak imkanlar da sundu. Özellikle Büyük Buhran ithal ikameci sanayileşme için yeni fırsatlar ortaya çıkardı. Kapitülasyonların kaldırılması yabancı sermaye karşısında Mısırlı iş dünyasının gücünü artırdı. II. Dünya Savaşı ise hızlı endüstriyel gelişmeyi teşvik etti. 1940'lara gelindiğinde sermayenin ve vasıflı işgücünün Mısırlılaşmaya başladığı görüldü. Sendikalar aktif hale geldi ve siyasi partiler kentsel seçmen kitlesini harekete geçirme noktasında önemli bir rol oynadı (Beinin, 1998, ss. 319–320).

Endüstri alanındaki kazanımlara rağmen Mısır toplumunun ve ekonomi politığının gelişimi nihayetinde toprak sahibi zengin sınıfın ekonomik çıkarları ile yabancı sermayenin tarihsel rolü tarafından sınırlandırılmıştı (Beinin, 1998, s. 332). Mısır'da büyük toprak sahipleri, yönetimde ve politika yapımında etkin durumdaydı. Kapitülasyonların kaldırılması ve işgal döneminde getirilen sabit toprak vergisinin sona ermesi yeni vergi reformunu gerekli kıldı. Vergi reformu tarım ve sanayi sektörleri arasındaki vergi yükü dağılımı üzerine tartışmalara yol açarken hükümet toprak sahiplerine yönelik vergi yükünü düşük bir seviyede tutmayı tercih etti. II. Dünya Savaşı süresince köylülerin yaşadığı zorluklar toprakların yeniden dağıtılması ve zengin toprak sahiplerinin vergi yükünden daha fazla pay alması yönündeki talepleri güçlendirdi (Owen ve Pamuk, 2002, s. 55).

İki savaş arası dönemde Mısır'daki eşitsiz toplum yapısı ve tabakalaşma yassı bir piramit görüntüsü veriyordu. Piramidin tepesinde, kraliyet yöneticileri ve büyük toprak sahipleri yer alıyordu. Bu aileler, hem tarımsal istihdamı kontrol ediyor, hem de yerel yönetimlerdeki etkinlikleri ile kırsal alanda egemenlik kuruyorlardı. Orta tabakada hükümet veya özel sektörde çalışan profesyoneller, beyaz yakalı iş grupları ve küçük tüccar sınıfı yer alıyordu. Alt tabakada ise işçiler, köylüler ve işsizler bulunuyordu. Alt tabakanın büyük çoğunluğunu hiç toprağı olmayanlar veya çok küçük bir toprak

parçasına sahip olanlar oluşturunuyordu. Eğitim yaygınlaşmamıştı. Nüfusun ancak % 7 kadarı devlet okullarına gidiyordu. Şehirlerde iş bulma imkanı kısıtlıydı. Arazi fiyatlarının yüksekliği nedeniyle yeni toprak sahibi olmak zordu. II. Dünya savaşının kırsal bölgelere getirdiği ek sorunlar şehirlere göçü artırmıştı. Özetle toplum yapısında yukarı doğru hareketlilik oldukça sınırlıydı (Owen ve Pamuk, 2002, ss. 65–68).

II. Dünya Savaşı'nın sonunda liberalizmin temel ilkeleri sorgulanmaktaydı. Siyasal özgürlükler, sivil haklar, ekonomik gelişme ve gerçek bağımsızlık anlamında bir başarı sağlanamamıştı. Öğrenciler, işçiler, genç profesyoneller ve entelektüeller mevcut düzeni eleştiriyordu. Parlamento dışı örgütlenmeler taleplerini grevler, sokak protestoları ve muhalif basın aracılığıyla dile getiriyordu. Bu talepler genel olarak karşılık bulmasa da, anayasal monarşi düzenini istikrarsızlaştırmayı başarmıştır. Nihayetinde, 23 Temmuz 1952'de, küçük bir askeri grubun düzenlediği darbe ile Mısır'da liberal demokrasi deneyimi son bulmuştur (Botman, 1998, s. 308).

İngilizlerin işgal ile başlayan Mısır'daki fiili yönetimi, Avrupalı güçlerin sömürücü kurumlar inşa ettiği kolonileşme stratejilerine benzeyen bazı temel dinamikler ortaya çıkarmıştır. İngilizlerin yerleşimci olmak veya Mısır'da uzun süreli kalmak gibi bir niyeti yoktu. Ülkeyi modernize edecek hukuksal düzenlemelere veya uzun vadeli reformlara girişilmedi. İngiltere, Mısır'ın ekonomik kaynaklarını ve Süveyş Kanalı gibi stratejik varlıklarını kontrol etti. Mali reformların yapılması ve tarımsal altyapının geliştirilmesi gibi bazı olumlu adımların arka planında Mısır'ın borçlarını kısa sürede ödeme amacı yer alıyordu. Ülkenin sahip olduğu büyük nüfus ve tarımsal zenginlik bu amaca yönelik kullanıldı. Pamuk üretimine ve ihracatına odaklanıldı. Sanayinin gelişimi ve sanayi ürünlerinin çeşitliliği ihmal edildi. Toplumsal refah geri plana itildi. Geniş halk kitlelerinin ihtiyaçları önemsenmedi. Eğitim imkanları oldukça sınırlı kaldı. Kadınlar siyasal haklardan mahrumdu ve sosyal hayatta sınırlı bir yere sahipti. Köylülerin hayat standartlarını iyileştirmeye yönelik düzenlemeler etkisiz kaldı. İngiliz politikalarından en çok fayda sağlayanlar büyük toprak sahipleri ve yabancı topluluklar oldu. Bu durum eşitsiz bir toplum yapısına sebebiyet verdi.

Sonuç olarak, iki savaş arası dönemde Mısır'daki kurumsal yapılar büyük ölçüde sömürücü nitelikte kalmıştır. İngiliz işgali ve yerel elitlerin çıkarları, geniş halk kesimlerinin siyasi ve ekonomik haklarını sınırlamış, kapsayıcı kurumların gelişimini

engellemiştir. Bağımsız politikalar izleme çabasındaki hükümetlerin varlığı kısa süreli olmuştur. İngilizler, Mısır'ın stratejik kaynaklarını kontrol ederken, ülkenin modernizasyonunu sağlayacak uzun vadeli reformlar hayata geçirilmemiştir. Tarıma dayalı ekonomiye ağırlık verilirken, sanayileşme ve toplumsal refah geri planda kalmıştır. Ekonomik fırsatlar dar bir elit kesimin elinde toplanırken, geniş halk kesimleri bu fırsatlardan mahrum kalmıştır. Vefd'in sosyo-ekonomik ihtiyaçlara duyarsızlaşması, halkın siyasi temsil organlarına olan güvenini azaltmıştır. Siyasi istikrarsızlık ve parlamentonun işlevselliğini yitirmesi, ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemiştir. Urabi Devrimi'nin ardından şartlar ikinci kez ordunun müdahalesi için olgunlaşmıştır.

2.2. Cumhuriyet Sonrası Kurumsal Gelişim ve Büyüme

Cumhuriyet sonrası dönemde Mısır, hem iç hem de dış politikada önemli değişiklikler yaşamış, bu süreçler ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısında derin izler bırakmıştır. Nasır döneminde, Mısır bağımsızlığını pekiştirmeye çalışmış ve Arap milliyetçiliğinin yükselişi ile toplumsal ve ekonomik alanda reformlar gerçekleştirilmiştir. Sedat dönemi, ekonomik açılım ve Batı ile ilişkilerde yumuşama politikalarıyla tanınırken, Mübarek dönemi Mısır'ın modernleşme sürecinin devam ettiği, ancak aynı zamanda siyasi istikrarın ve kurumsal yapıların sınındığı bir dönem olmuştur. Bu bölümde, Mısır'ın bu üç lider altında yaşadığı kurumsal gelişim ve büyüme süreçleri ele alınarak, Mısır'ın çağdaş tarihindeki kurumsal evriminin daha iyi anlaşılması ve bu dönemlerin ülkenin bugünkü siyasi ve sosyal yapısına olan etkilerinin incelenmesi hedeflenmektedir.

2.2.1. Nasır Dönemi: Sömürücü Kurumlara Dayalı Gelişme Çabası

II. Dünya Savaşı'nın ardından Mısır'ın tam bağımsızlık taleplerinin karşılıksız kalması ve Arap-İsrail savaşında alınan ağır yenilgi Kral'a ve büyük toprak sahibi yönetici seçkinlere yönelik tepkileri artırmıştı. Özellikle İsrail yenilgisi, Arap dünyasında "burjuva demokrasisi"ne olan inancı derinden sarstı. Bu yenilgi, Batı'nın uzun süredir devam eden gizli niyetlerinin bir kanıtı olarak görüldü. Ulusal sorunları çözmek adına İsrail'e ve Batı'ya karşı etkili bir savaşın yürütülememesi, devrimci söylem ve fikirlerin öne çıkmasına neden oldu. Yenilginin, mevcut rejimlerin hazırlıksız oluşundan değil, ihanetinden kaynaklandığı düşünülüyordu. Yaşanan sosyal ve ekonomik adaletsizlikler, düşmana hizmet eden yerli işbirlikçilerin varlığına bağlanıyordu. Bu bağlamda, devrim,

mevcut duruma bir cevap olarak kitleleri harekete geçirecek bir güç ve yeniden kuruluşun temeli olarak sunuldu (Bozarslan, 2010, ss. 84–86).

1940'ların sonlarında, 500 bine varan üye sayısı ile Müslüman Kardeşler Cemiyeti bağımsızlık, sosyal reformlar ve İslami değerler vurgusu ile ön plana çıkararak Mısırlıların beğenisini kazanmıştı. Cemiyetin bazı militan bireyleri yabancılara ve yabancı destekçilerine karşı şiddet eylemlerine başlamıştı. Bu dönemde cemiyetin hareket alanını sınırlamaya çalışan Başbakan Mahmud Fehmi el-Nukraşi 1948'de öldürüldü. Cemiyetin kurucusu Hasan el-Benna ise 1949'da güvenlik güçleri tarafından gerçekleştirildiği düşünülen bir saldırıda hayatını kaybetti. Yaşanan siyasal ve toplumsal çalkantılara son vermek isteyen Kral Faruk'un talebi üzerine 1950 yılında yapılan seçimleri Vefd Partisi kazandı. Tekrar başbakan olan Nehhas Paşa 1951'de milliyetçi bir adım atarak 1936 anlaşmasını iptal etti. Bu durumun ardından silahlı gruplar ile İngiliz birlikleri arasında çatışmalar başladı. İsmailiye'de İngiliz kuvvetlerinin bir polis karakoluna saldırısı sonucu çok sayıda Mısır polisinin öldüğü “Kara Cumartesi” olayı devrime giden yolun önünü açtı. Bu olayın ardından, gerçekleşen gösteri ve isyanlarda birçok yeri ateşe veren halk, İngiliz mallarının yanı sıra üst sınıfa ait mekanlara saldırılar düzenledi. Kara Cumartesi sonrasında devam eden kaos ortamı, mevcut iktidarın çöküşünü hızlandırdı ve 23 Temmuz 1952'de genç subaylar tarafından yapılan bir darbe ile monarşi sona erdi (Cleveland, 2008, ss. 337–338).

Mısırlılar monarşiye son vermiş olsa da Mısır devrimi kapsayıcı siyasal kurumların önünü açmayacaktı. Bu açıdan Mısır devrimi, İngiltere’de Stuart Hanedanlığı altındaki mutlak monarşinin sonunu getiren ve kapsayıcı siyasal kurumların temellerini atan Görkemli Devrim’den (1688) oldukça farklıdır. Kapsayıcı siyasal kurumların temel özelliği, güçlü bir merkezîyetçiliği ve gücü toplumun geneline yayan çoğulculuğu bir arada bulundurmasıdır. İngiltere’de kapsayıcı siyasal kurumlar ortaya çıkarken merkezîleşme artan bir çoğulculuğu da beraberinde getirecek şekilde evrilmiş ve her ikisi kol kola yükselmişti. Merkezîyetçiliği dengeleyerek çoğulculuğun ortaya çıkışını sağlayan en önemli etken ise geniş tabanlı bir koalisyonun varlığı olmuştur. Geniş tabanlı koalisyonlar toplumun farklı kesimlerinin çıkarlarını temsil ederek siyasi süreçlere katılımı artırır ve kapsayıcı kurumların oluşumunu destekler. Bu koalisyonlar, tek bir grup veya çıkar grubunun egemenliğini engeller ve güç dengesini korur. Devrim sonrası İngiltere’de tüccarlar, sanayiciler, eşraf ya da hanedanlıkla işbirliği yapan aristokrasi, taleplerini tek

başlarına dayatabilecek kadar güçlü değildi. 1688 sonrası Parlamantonun geniş bir koalisyonu temsil etmesi, parlamento dışından ve hatta oy hakkı olmayan kişilerden gelen talep ve dilekçelerin dikkate alınmasında belirleyici bir rol oynamıştı (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s. 198, 295). Mısır'da ise başlangıçta geleneksel elitlerin siyasi ve ekonomik gücünü kırmaya odaklanan devrimci rejim, ardından devrim öncesinde birlikte hareket ettiği grupları kontrol altına alacaktı.

Nasır liderliğindeki Devrim Komuta Konseyi (DKK) iktidarını pekiştirmek için öncelikle Kral Faruk'u tahttan indirerek sürgüne gönderdi. Ardından 1953'te krallığı kaldırıp cumhuriyeti ilan etti. Daha sonra parlamentoyu feshedip, tüm siyasi partileri yasaklayarak eski düzeni tamamen ortadan kaldırdı. Cumhurbaşkanlığı ve bakanlıkların tamamı asker kontrolüne geçti. Konseyin en tecrübeli ismi General Necip önce başbakan, ardından cumhurbaşkanı oldu. 1954'te, DDK tarafından yayımlanan bir bildiri ile 1946-1952 arasında kamu görevinde bulunmuş kişilerin tekrar aynı pozisyonlara atanmaları yasaklandı. Bu hamle ile eski sistem politikacılarının bürokraside önü kesilmiş oldu. DKK, siyasi partilerin lağvedilmesiyle oluşan boşluğu, rejime destek sağlamak amacıyla özellikle öğrenci ve işçi gruplarını kapsayan, Kurtuluş Hareketi isimli bir kitle partisi kurarak doldurdu. Bu yapı, gerçek bir parlamenter parti olmaktan ziyade, rejimin destek ve kontrol mekanizmasını temsil ediyordu (Cleveland, 2008, ss. 339–341).

Diğer yandan Nasır en güvendiği arkadaşı olan Abdülhakim Amir'i silahlı kuvvetlerin başına geçirdi. Nasır'a muhalif olanlar subay kadrolarından temizlendi. Ordunun sadakatinden artık emin olan Nasır'ın ülkede egemen siyasi aktör haline gelmesinin önünde tek bir engel kalmıştı: Cumhurbaşkanı General Necip. Necip Devrim Komuta Konseyi'nin Vefd, Müslüman Kardeşler ve Komünistler gibi diğer gruplarla rekabet edeceği çoğulcu bir siyaseti destekliyordu. Ancak, Nasır buna karşı çıkıyordu. Nasır'a göre Mısır'ın güç ve itibar kazanması için tüm gücün Konsey'de toplanması gerekiyordu. Konsey ile anlaşmazlık yaşayan Necip 1954 Şubat ayında Konsey başkanlığından ve cumhurbaşkanlığı görevinden ayrıldı. Necip'in geniş çapta halk desteği aldığını ve birçok Mısırlının anayasal hükümete dönüş talep ettiğini fark eden Nasır, Necip'e görevlerine geri dönmesini teklif etti ve Temmuz'a kadar Konsey'i feshetmeyi ve yeni bir anayasa yazımı için serbest seçimler yapmayı vaat etti. Necip kazanmış gibi görünse de Nasır taktiksel bir geri adım atmıştı. Necip'in Konsey'e olan muhalefetini ve Müslüman kardeşler ile yakın ilişkisini devrime bir tehdit olarak görüyordu. Mart ayı sonunda

destekçilerini harekete geçiren Nasır Necip'e karşı gösteri yapmaları için Kurtuluş Hareketini kullandı. Nisan ayında başbakanlığı devraldı ve kabineden Necip'in adamlarını temizledi. Necip'e verdiği sözleri tutmayan Nasır, onun önde gelen destekçilerini hapse attı ve onu bir kukla cumhurbaşkanı haline getirdi (Goldschmidt, 2004, ss. 112–113).

Kendisi de 1954 Kasım'ında görevden alınarak ev hapsine mahkum edilen Necip, 1984'teki ölümüne dek evinde kaldı. Darbenin üzerinden geçen iki yılın ardından Nasır sivil ve askeri arenadan potansiyel rakiplerini saf dışı bırakmış ve Mısır'da baskın siyasi güç olarak konumunu sağlamlaştırmıştı (Cleveland, 2008, s. 341).

Ortadoğu'da dönemin devrimci rejimlerinin ortak özelliği, birlikte hareket ettikleri gruplara karşı, devrim sonrasında baskıcı ve dışlayıcı bir yaklaşım benimsemeleridir. İktidarı ele geçirdikten sonra, başta solcular, komünistler ve Mısır özelinde Müslüman Kardeşler olmak üzere, “omuzlarına basarak yükseldikleri muhalefet hareketlerine karşı” hızla baskıcı bir tutum sergilediler. Yeni elitler, siyasi varlıklarını korumak adına yağmacı bir mantık benimseyerek, iktidarlarını pekiştirmek için solcu ve İslamcı idealleri gerçekleştirmeyi vaat eden eski müttefiklerine karşı pragmatik hareket ettiler ve doktriner olmayan bir yol izlediler. Mısır'da bundan nasibini alan ilk grup Müslüman kardeşler oldu. Hür Subayların devrim öncesinde birlikte hareket ettiği Müslüman Kardeşler, Nasır'a yönelik bir suikast girişimi sonrası yasadışı ilan edildi. Liderlerinden bazıları idam edildi ve binlerce üyesi hapse atıldı (Cleveland, 2008, s. 341). Müslüman Kardeşler, devrim sonrası yeni rejimin seküler yönelimleri nedeniyle ihanete uğramış hissetti. Başlangıçta Hür Subaylar ile birlikte İslamcı ideallerini gerçekleştirebileceğine inanan Müslüman Kardeşler, Hür Subaylar'ın tutumu karşısında hayal kırıklığına uğradı (Bozarslan, 2010, ss. 103–104).

Aslında Hür Subaylar farklı bir altyapıdan geliyor ve farkı özellikler taşıyordu. Nasır temelde Mısır vatanseveri ve Mısır milliyetçisiydi. İngilizlerin yıllar içinde artan varlığı ve Mısır ulusunu küçük düşürücü uygulamaları Nasır'ın Mısır milliyetçiliğini besliyordu. Onun milliyetçiliği temelde İngilizlere ve emperyalist politikalara karşı mücadele etmeye dayanıyordu. Nasır başlangıçta Arap milliyetçiliği fikri ile hareket etmedi. Mısır'da zaten Arap milliyetçiliği tarihsel olarak baskın değildi ve ancak 1936-1939 Filistin İsyanları ile

güç kazanmıştı. Nasır'ın Arap milliyetçiliğine dönüşü esasen 1950'lerin ortalarında ortaya çıkan bir dizi dış gelişme ile başlayacaktı (Daviş, 2004, ss. 122–125).

Mısır'ın yeni yönetici kuşağını oluşturan Nasır ve Hür Subaylar, genellikle küçük toprak sahibi, küçük bürokrat ve küçük tüccar ailelerinden geliyordu. Bazıları da orta sınıf mensubuydu. Hür subaylar, 20'li yaşların sonunda ve 30'lu yaşların başında olan genç ve düşük rütbeli subaylardan oluşuyordu. Vefd'in lideri olan 75 yaşındaki Nahhas Paşaya kıyasla farklı bir kuşağı temsil ediyorlardı. İngiliz işgaline ve yerli yönetici elite karşı yoğun bir öfke duyuyorlardı. Nasır, köylü bir ailenin oğlu olarak doğmuş, gençliğinde İngiliz karşıtı gösterilere aktif olarak katılmış ve askeri akademiye giriş yaparak subay olmuştu. Hür Subayların çoğu üyesi gibi İsrail Savaşı'nda yer almıştı. Mısır'ın İsrail karşıısındaki yenilgisini üst düzey yozlaşmış yöneticilerin varlığına bağlıyordu. Hür Subaylar için bu yenilginin intikamını almak ve ülkeyi yozlaşmış yönetimden kurtarmak temel amaçtı. Siyasal veya ideolojik yönelimlerinden ziyade milliyetçi karakteri ön planda olan bu grup, Mısır'ın siyasi ve toplumsal yapısında derin değişiklikler yapmaya kararlıydı (Cleveland, 2008, ss. 338–339).

Öte yandan darbenin başarısı ve sürdürülebilirliği için halk desteği gerekiyordu. Bu desteği ancak Müslüman Kardeşler sağlayabilirdi. Nitekim Müslüman Kardeşler'e göre devrimin gerçekleşmesi kendileri sayesinde mümkün olmuştu. Hür Subaylar arasında da Müslüman Kardeşler üyesi olanlar bulunuyordu. Müslüman Kardeşler'in ideolojisinden ve İsrail savaşındaki eylemci rollerinden etkilenmişlerdi. Ancak Hür Subaylar'ın tek hareket noktası bu değildi. Onlar aynı zamanda alt sınıfların da faydalandığı eğitim ve askeri kurumlar vasıtasıyla Mısır toplumuna entegre olmuştu (Bozarslan, 2010, s. 88).

Diğer yandan, İslam'ın toplum üzerindeki etkisinin farkında olan Nasır dini değerleri tamamen gözardı etmedi ve dine pragmatist yaklaştı. İslami kurumları devletin kontrolü altına alarak devrimin hedeflerine hizmet edecek şekilde kullandı. Özellikle Ezher Üniversitesi'ne yönelik reformlarla, üniversitenin yapısı yeniden düzenlenerek, müfredat ve personel atamaları üzerinde hükümet kontrolü sağlandı. Ayrıca hükümet, şeriat mahkemelerini kaldırarak ulemanın adli gücünü sona erdirdi. Rejim, İslami kurumları kendi politikalarını meşrulaştırmak için de kullandı. Hükümetin politika ve propagandalarını destekleyen cuma hutbeleri hazırlandı ve İslamiyet ile Arap sosyalizmi arasındaki uyumu vurgulayan fetvalar yayınlandı (Cleveland, 2008, ss. 356–357).

Devletin baskı ve denetiminden işçiler ve sol gruplar da nasibini aldı. DKK, büyük bir tekstil fabrikasında başlayan grev ve yağmayı bastırmak için orduyu görevlendirdi. Grev liderleri yargılanarak idam edildi. Komünist Parti liderleri dahil solcu aktivistler hapse atıldı (Cleveland, 2008, s. 341). İşçi haklarını önemli ölçüde kısıtlayan sistem sendikaların örgütsel bağımsızlığını yok etti. Liberaller, solcular ve İslamcılar sendika yönetimlerinden tasfiye edildiler. Daha sonra sendikalar daha geniş işçi konfederasyonlarına entegre edildi. Mısır İşçi Sendikaları Federasyonu gibi korporatist organizasyonlar işçileri kontrol altında tutmayı ve bağımsız hareket etmelerini engellemeyi amaçlıyordu. Köylülerin ve işçilerin güç birliği yapmalarına izin vermekten çekinen rejim, kendi yönetimine karşı güçlü ittifakların oluşumunu engellemeye çalıştı. Devrim öncesi örgütlenmiş olan diğer gruplar gibi basın, meslek ve ticaret birlikleri de bağımsızlıklarını kaybettiler. Son olarak, kadın haklarının genişletilip anayasal adımlar atılması sosyal adalete katkı sağlasa da, yaşanan “devlet feminizmi” 1920'lerden bu yana aktif olan feminist örgütleri yerlerinden etmeyi ve vatandaşların özel hayatlarını kontrol altına almayı amaçlıyordu (Gelvin, 2011, ss. 251–252; Weipert-Fenner, 2020, s. 73).

Hür Subaylar henüz gizli bir cemiyetken 1951'de ortaya koydukları 6 maddelik program, iktidarı ele geçirdikten sonra da yol gösterici olmuştu: (1) İngiliz işgalini ve yerel destekçilerini yok etmek, (2) feodalizmi ortadan kaldırmak, (3) kapitalizmin siyasal güç üzerindeki hakimiyetine son vermek, (4) toplumsal eşitliği tesis etmek, (5) güçlü bir ordu oluşturmak ve (6) sağlıklı bir demokratik yaşam kurmak. Farklı açılardan yoruma açık olan bu maddeler ülkeyi yönetmek için ayrıntılı bir plan değildi. Net bir ideolojiden yoksundu. Darbe sürecinde neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmayan Hür Subaylar, kolayca elde ettikleri bu güç ile ne yapacaklarını bilmiyorlardı (Goldschmidt, 2004, ss. 104–105).

Sorunların çözümü için güçlü ve kararlı bir liderliğe ihtiyaç vardı ancak demokrasiyi reddetmek çeşitli grupları kızdıracaktı. Hür Subaylar yaşadıkları bu ikilem karşısında çözümü ülkeyi kararname ile yönetmekte buldu. Bir süre için Mısır'da sivil politikacılardan oluşan kabine kuruldu. Ancak onların arkasında, işgal döneminde İngiliz “danışmanların” yaptığı gibi bakanları gözlemleyen Devrim Komuta Konseyi'nden “genel sekreterler” oturuyordu. Nasır 1954'te yürütme yetkisini tam olarak devraldıktan sonraki on altı yıl boyunca parlamenter demokrasiyi dikkate almadan yönetecekti (Goldschmidt, 2004, ss. 109–110).

Ocak 1953'te tüm siyasi partileri yasaklayan Hür Subaylar üç yıllık bir sıkıyönetim altında “geçiş döneminin” başladığını ilan etmişti. Ancak, 1955'in başlarında, devrimlerini artık liberal bir düzene geçiş olarak değil, Mısır'ın çehresini değiştirmeye kararlı, hayati ve devam eden bir süreç olarak görüyorlardı. Subayların, siyaset kurumunu tasfiye etmek ve iktidarı sivil liderlere devretmek için ayaklandıkları yönündeki ilk iddiaları, boşa çıkacaktı. 1950'lerin ortalarında Subayların odak noktaları aniden iç meselelerden dış meselelere kaydı. Nasır, Batı'ya karşı inatçı ve cesur bir meydan okumayla Arap dünyasında önemli bir lider olarak ortaya çıktı. Bu durum pek çok Mısırlının ondan hoşlanmadığı, hatta korku duyduğu son birkaç yılı geri plana itti ve Nasır'a aradığı halk desteğini kazandırdı (Gordon, 1992, s. 13).

Her yönetim için olduğu gibi askeri cunta için de meşruiyet önemliydi. Ekonomik kalkınmanın henüz beklenenden uzak olduğu yıllarda ülkeyi savunma becerisi sağlam bir dayanak olabilirdi. Nasır 1955 yılında imzalanan ve Batı emperyalizminin bir aracı olarak gördüğü Bağdat Paktı'na dahil olmadı. Aynı günlerde gerçekleşen İsrail'in Gazze baskınına elindeki sınırlı imkanlarla cevap verdi. Endonezya'nın Bandung kentinde düzenlenen Bağlantısızlık Hareketinin ilk toplantısına katılması Nasır'ın prestijini arttırdı. İsrail'e karşı denge oluşturmak için aradığı silah desteğini Batı'dan bulamayan Nasır Çekoslavya ile (gerçek satıcının Sovyetler Birliği olduğu) bir silah antlaşması yaptı. Son ve en önemli gelişme ise, Batı'nın Mısır'ı sömürmesini sembolize eden Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesi oldu. Böylece Nasır, emperyalist Batı'ya meydan okuyan bir kahramana dönüştü (Goldschmidt, 2004, ss. 117–123).

Nasır dış siyasette ulusal ve bölgesel bir kahraman haline gelmiş olsa da içeride yaşanan dönüşüm kapsayıcı siyasal kurumların gelişimine imkan tanımamıştır. Siyasal çoğulculuk ve merkezîyetçilik arasında dengeli bir ilişki kurulamamıştır. Nasır ve Hür Subaylar'ın yönetimi altında, siyasal partiler yasaklanmış, muhalif gruplar ve muhtemel rakipler baskı altına alınmıştır. Gücün tek bir lider etrafında toplandığı merkezîyetçi bir yapı kurulmuş ve çoğulculuğa izin verilmemiştir. Devletin ekonomik ve toplumsal hayata müdahalesi artarken, toplumun geniş kesimlerinin siyasal sürece katılımı göz ardı edilmiştir. Bu nedenle, Nasır döneminde kapsayıcı siyasal kurumların gelişiminden ziyade, merkezîyetçi ve otoriter bir yönetim anlayışının pekiştiği görülmektedir.

İngiltere'de Görkemli Devrim sonrasında oluşan geniş tabanlı koalisyon, toplumun farklı kesimlerinin çıkarlarını dikkate alan, güç dengesini sağlayan ve kapsayıcı siyasal kurumların gelişimini destekleyen bir yapıyı ortaya koymuştur. Bu koalisyon, parlamentonun geniş bir yelpazede temsil edilmesini sağlayarak, siyasi süreçlere katılımı artırmış ve tek bir çıkar grubunun egemenliğini engellemiştir. Mısır'da, her ne kadar devrim öncesinde İngiliz varlığına ve siyasal elite karşı birlikte hareket eden farklı grupların varlığından bahsetmek mümkün ise de, devrim sonrasında bu taban giderek daralmıştır. Toplumun geniş kesimlerinin katılımını ve temsilini sağlayacak bir yapıdan ziyade, merkezîyetçiliği ve otoriterliği öne çıkaran bir yönetim biçimi benimsemiştir. Bu durum, geniş tabanlı bir koalisyonun oluşumunu engelleyerek, Mısır'da kapsayıcı siyasal kurumların gelişimine olanak tanımamıştır.

1956 anayasasında demokratik işleyişin seçimlerle belirlenen 350 üyeli bir parlamento ile sağlanması öngörüldü. Kurtuluş Hareketinin yerini almak üzere Milli Birlik adında yeni bir örgüt kuruldu. Anayasa ile cumhurbaşkanına geniş yetkiler verilerek karar verme yetkisi daha da merkezileştirildi. Kadınların ilk kez oy kullandığı 1956 referandumu ile anayasa onaylandı ve Nasır kullanılan oyların tamamına yakınına alarak cumhurbaşkanı seçildi (Cleveland, 2008, s. 342). 1964'te kabul edilen yeni anayasa ile devletin siyasal yapısı yeniden tanımlandı. Yeni anayasa, meclisin yarısının işçi ve köylülerden oluşmasını zorunlu kılan yenilikçi düzenlemeler getirse de, esasen Nasır'ın güçlü cumhurbaşkanlığı yönetimini destekliyordu. Demokrasiye dair göstermelik adımlara rağmen, millet meclisi aslında cumhurbaşkanının yasalarını onaylayan bir danışma kurulu işlevi görüyordu (Cleveland, 2008, s. 354).

Siyasal kurumların sömürücü yapısına karşın ekonomik ve toplumsal hayata yönelik bazı önemli kapsayıcı adımlar atılmıştır. Bunlardan bazıları geleneksel elitlerin sahip olduğu ekonomik güce darbe vuran uygulamalardır. Bazıları ise rejimin ihtiyaç duyduğu halk desteğini sağlayacak reformlardan oluşur. Bunlardan en önemlisi, ilki 1952 yılında olmak üzere, çeşitli tarihlerde yapılan toprak reformları olmuştur.

Devrim öncesinde toplumun yönetici seçkinlere yabancılaştırılmasının ana nedenlerinden birisi, özellikle Mısır kırsalında, toprağın az sayıda kişinin elinde toplanmasıydı. 1952'de, toprak sahiplerinin yalnızca binde dört gibi küçük bir kesimi tarım arazilerinin % 35'ine sahipti. Toprak dağılımındaki dengesizlik, büyük toprak sahiplerinin zenginleşmesine yol

açarken, küçük toprak sahipleri ve topraksız köylüler yoksullaşıyor ve artan zorluklarla mücadele etmek zorunda kalıyordu. Bu adaletsiz durumun düzeltilmesi gerekiyordu; ancak sahip olduğu topraklar üzerinden gelir ve statü kazanmış olan yönetici elit toprak reformu yapmaya yanaşmıyordu (Cleveland, 2008, ss. 336–337). Toprak sahibi seçkinler arasında, kraliyet ailesi başta olmak üzere, 2500 kadar Mısırlı aile ve 200 kadar yabancı şahıs bulunuyordu. Bakanların ve vekillerin yaklaşık yarısı bu sınıftan geliyordu. Büyük toprak sahipleri hükümet üzerindeki etkileri sayesinde sulama ve vergi sisteminden daha fazla fayda sağlıyordu. Ayrıca kredi bulma, yeni toprak satın alma ve topraklarını yüksek fiyattan kiralayabilme gibi olanaklara sahipti (Hourani, 2013, s. 440).

1952'de gücün askeri liderlere geçmesi ve 1953'te parlamenter sistemin sona ermesi ile birlikte özel sektör daha önce devlet politikalarını etkilemek için kullandığı bazı önemli araçları kaybetmiş oldu. 1952 Toprak Reformu, büyük toprak sahiplerinin gücünü azaltmayı ve topraksız köylülere toprak dağıtarak sosyal adaleti artırmayı hedefliyordu. Ancak, devletin eline geçen toprak miktarı % 7,5 (450.000 feddan) gibi sınırlı bir düzeyde kaldı. Yeni toprak sahipleri için toprağı verimli bir şekilde kullanmaya başlamak kolay olmadı. Bu süreçte oluşturulan tarım kooperatifleri tarım alanlarını etkin bir şekilde yöneterek ve modern tarım tekniklerinin uygulanmasını sağlayarak tarımsal üretimi geliştirdi. 1961 yılında gerçekleştirilen II. Toprak Reformu ile kooperatifler yaygınlaşırken devlet tekelleri ortaya çıktı ve kırsaldaki gelir fazlasının büyük bir kısmına bu şekilde el konuldu. 1969 yılında III. Toprak Reformu duyuruldu. Ancak el konulan toplam miktar 28.500 feddan gibi küçük bir miktara denk geliyordu (Owen ve Pamuk, 2002, ss. 174–180).

Yapılan ilk toprak reformunda bireysel toprak mülkiyeti üst sınırı 200 feddan ile sınırlandırılmıştı. Bu limit 1961'de 100'e, 1969'da ise 50'ye indirildi. Üst sınırı aşan toprakların hükümet tarafından sabit fiyatlarla alınıp küçük çiftçilere dağıtılması öngörüldü. Kraliyet ailesinin topraklarına ise tazminatsız olarak el konuldu. Devlet, küçük mülk sahiplerine ve toprak kiracılarına kredi ve pazarlama desteğı sağladı. Toprak kiralarna sınırlama getirildi. Bu reformlar, büyük toprak sahipleri ve kraliyet ailesinin gücünü zayıflattı. Geliri büyük mülk sahiplerinden küçük çiftçilere ve kiracılara kaydırđı (Hourani, 2013, s. 444).

Ekonomik yapıyı derinden etkileyen diğerk bir uygulama ise 1956'da Süveyş Kanalı ile başlayan ve devamında ekonominin bütün sektörlerine yayılan millileştirme dalgası oldu. Yabancı ve özel mülkiyetlerin millileştirilmesi ile birlikte yeni rejim ekonomi üzerinde yabancıların, siyasi düşmanlarının, etnik ve dini azınlıkların etkisini azalttı. Mısır örneğinde bu son kategori, aileleri uzun yıllar boyunca Mısır'da yaşamış olan birçok Yunan, İtalyan, Suriyeli ve Yahudi'yi de kapsıyordu (Gelvin, 2011, ss. 248–249). Bu durum, modern ekonomide kritik bir etkiye sahip olan yabancı varlığını azalttı. 1937'de Mısır'da 250 bin olan yabancı nüfusu, politik şartların değişimi ve ekonomik ayrıcalıkların sona ermesiyle birlikte 1960'ta 143 bine kadar düştü (Hourani, 2013, s. 434).

ABD ve İngiltere'nin Asuan Barajı finansmanı konusundaki sözlerinden dönmesi üzerine millileştirilen Süveyş Kanalı İngiltere, Fransa ve İsrail'in askeri müdahalesi ile uluslararası bir krize dönüşmüştü. Mısır cevap olarak bu ülkelerin mülklerine el koydu. Bunu 1961 yılında Mısır'daki tüm banka, sigorta şirketleri ve önemli sanayi ve ticaret kuruluşlarını kapsayacak olan büyük çaplı millileştirmeler takip etti. Millileştirme hareketi özel sermaye ile devlet arasındaki işbirliğini sonlandırırken çoğu kuruluşun kontrolü devlete geçti. 1966/1967'de büyük fabrikaların ürettiği katma değerin %90'ı devlet sektörü tarafından sağlanıyordu. Millileştirilen şirketlerin her biri belirli bakanlıklara karşı sorumlu olan holdinglere devredilirken, bu durum kamu sektörü denetiminde karmaşık bir kontrol ağına sebebiyet verdi (Owen ve Pamuk, 2002, ss. 175–178).

Hükümetin özel sektöre ait tesisleri millileştirmesi sonucunda devasa bir personel ihtiyacı ortaya çıktı. Bu işletmeleri yönetmek ve personel ihtiyacını karşılamak zorunda kalan hükümet, çeşitli bakanlıklar ve kalkınma birimlerine sadakatleri nedeniyle eski subayları atadı. Bu durum, ilgili alanlarda bir eğitim ve tecrübeye sahip olmayan kişilerin göreve gelmesine neden oldu (Cleveland, 2008, s. 353).

Genel bir ideolojiden yoksun olan rejim 1960'ların başında “Arap sosyalizmi” adı verdiği bir ekonomi anlayışı benimsedi. Genç kuşakları devrimci hedeflere çekme çabası taşıyan rejim sosyalizmi ideolojik bir bağlılık yerine pragmatik nedenlerle seçmişti. Bu anlayışın temelinde devletin ekonomik kaynakları kontrol etmesi yatıyordu ve Marksist sosyalizmden ziyade devlet kapitalizmi özellikleri taşıyordu. Kalkınma planları için

gerekli fonları sağlamak amacıyla ortaya çıkan bu politika sınıf çatışmasından ziyade finansman ihtiyacına dayanıyordu. Mısır'da sosyalist politikalar en yoğun olarak 1960'lı yılların ilk yarısında uygulandı. Geniş çaplı millileştirmeler bu dönemde yaşandı. Ekonomik yönetimi sağlamak amacıyla merkezi planlama kurumları oluşturuldu. 1960'ta sanayi odaklı ilk beş yıllık kalkınma planı açıklandı. Takip eden yıllarda sanayi üretimi artsa da, büyük maliyetli devlet projeleri, katı merkezi planlama, idari kadrolaşma ve rekabet eksikliği gibi nedenlerle çeşitli zorluklar yaşandı (Cleveland, 2008, ss. 351–352). Devlet tarafından sahiplenilen sanayi kuruluşları, korumacı bir hükümetin desteğiyle yalnızca yerel pazarda faaliyet gösteriyordu. Gelişmiş küresel pazarlarda rekabet edemiyor, devlet planlamasını finanse etmek için ihtiyaç duyulan yabancı döviz üretilmiyordu (Abul-Magd, 2017, s. 70).

Sanayi üretimindeki artış genel olarak Asuan Barajı'nın inşası ile ilişkili sektörlerdeki canlanmanın verdiği olumlu etkiyle gerçekleşmişti. Buna karşın 1947-1965 yılları arasında Mısır'da sanayi üretkenliği artışı yılda ortalama yüzde 0,5 gibi oldukça düşük bir oranda kaldı. İthal edilen parçalardan bazı tüketim mallarının montajı dışında, sanayi kapasitesini artıracak önemli girişimlerde bulunulmadı. Bu durum, makine ve sermaye malları üretimine yönelik herhangi bir öneri içermeyen ilk beş yıllık kalkınma planı sonrasında da devam etti. Bununla birlikte ilk beş yıllık plan iki önemli eleştiri almıştır. İlki, plan aceleyle seçilmiş ve daha önceden sırada bekleyen projelerden oluşuyordu ve yenilikçi bir yaklaşım içermiyordu. İkinci olarak, planda düzenli parasal kaynakların sağlanması gibi kritik konular ihmal edilmişti ve iç tasarrufların artışı sürdürülebilir değildi. Kaynakların büyük bir kısmı toplumsal refah uygulamalarına ve kamu sektöründe istihdam yaratmaya ayrılmıştı (Owen ve Pamuk, 2002, ss. 177, 187-188).

Ekonomik kaynakları kontrol etmek, devletin toplum üzerindeki rolünü genişletmesine ve daha iyi kontrol sağlamak için toplumu yeniden düzenlemesine olanak tanıdı. Devletin gücü aracılığıyla ekonomik teşvikler kullanılarak vatandaşların uyumu sağlandı. Destekçilerini ödüllendirip rakiplerini ekonomik olarak cezalandırmanın yanı sıra rejim belirli grupları meşru kabul edip diğerlerini tanımayarak toplumu manipüle etmeye çalıştı. Örneğin, 1960'lı yılların başında Mısır hükümeti, yeni toplumun yapı taşları olarak şu 5 grubu tanıdı: köylüler, işçiler, entelektüeller ve profesyoneller, ulusal ("iyi") kapitalistler ve ordu (Gelvin, 2011, ss. 250–251).

Artık yozlaşmış olduğu düşünülen Milli Birlik yerine Nasır 1961 yılında devrimci bir organizasyon oluşturmak amacıyla ulusal bir kongre toplanmasını önerdi. Yeni toplumun yapı taşları olarak sunulan 5 grupta birlikte kadınlar ve öğrenciler de kongrede temsil edildi. 1962 yılında toplanan kongrede Milli Eylem Belgesi ilan edildi. Milli Birlik yerine ülkenin “en yüksek siyasi otoritesi” olarak sunulan Arap Sosyalist Birliği (ASB) kuruldu (Goldschmidt, 2004, ss. 137–138). 1960'ların sonlarında ASB, 5 milyon üyeye sahip bürokratik bir yapıya dönüşecekti. Nasır'ın başında olduğu ve üst düzey yöneticilik pozisyonlarında eski subayların yer aldığı bu birlik, hükümetin kamuoyu oluşturma, genç Mısırlı kadroları yetiştirme ve devrim karşıtı unsurların oluşumunu engelleme amacıyla kullandığı bir araçtı. ASB selefleri olan Kurtuluş Hareketi ve Milli Birlik'ten daha etkili olsa da, diğer tek partili yapılar gibi zamanla hantallaştı ve iltimasa dayalı bir yapıya büründü (Cleveland, 2008, s. 354).

Sosyal refahın sağlanmasına yönelik çeşitli alanlarda önemli adımlar atıldı. 1961'den sonra uygulanan gelir dağılımı yasaları, maaşlara üst sınır ve yüksek gelirliye daha fazla vergi yükü getirdi. Memur ve işçilere emekli maaşı, asgari ücret ve sağlık sigortası gibi sosyal haklar sağlanarak sosyal eşitlik artırıldı. Nasır döneminde kadın hakları önemli ölçüde genişletildi. Kadınlara oy kullanma hakkı verildi ve kamu sektöründe açılan yeni istihdam alanlarının çoğu kadınlar tarafından dolduruldu. Milli Eylem Belgesinde kadın ve erkeklerin eşit olduğu ayrıca ilan edildi. Nasır hükümeti, eğitimin yaygınlaşmasına da büyük önem verdi. Amaç sadece okuryazarlık oranını artırmak değil, aynı zamanda öğrencilere sosyalizm ve milliyetçilik ilkelerini öğretmektir. 1953'te 1,3 milyon olan ilköğretim öğrenci sayısı, 1970'te 3,6 milyona yükseldi. Devlet, üniversite eğitiminde ücretleri kaldırıp yeni üniversiteler açtı. Milli Eylem Belgesi her üniversite mezununa devlet memurluğu garantisi vererek üniversite eğitimi teşvik etti. Bu politikalar sayesinde 1960'larda üniversite öğrenci sayısı neredeyse iki katına çıktı. Ancak gerek okullarda, gerekse üniversitelerde sınıflar kalabalık, eğitimci sayısı düşük ve gerekli eğitim araçları yetersizdi (Cleveland, 2008, ss. 353–356). Üniversite mezunlarına kamu sektöründe iş garantisi veren “Kamu İstihdam Garanti Programı” üç yıl sonra meslek lisesi mezunlarını da kapsayacak şekilde genişletildi. Sonuç olarak, Mısır bürokrasisi 1952'de 350 bin iken, 1970'te 1,2 milyona yükseldi (Gelvin, 2011, s. 250).

Devletin öncülük ettiği ekonomi anlayışı, yabancı aktörlere bağımlılıktan kurtulma hedefiyle ortaya çıkmıştı. Ancak siyasi hakların sosyal refah uğruna feda edildiği otoriter

bir yaklaşıma dönüştü. Yoğun baskı ortamı ve katılım fırsatlarının eksikliği, devletin çeşitli sektörlerde yaptığı yatırımlardan faydalanan birçok Mısırlı için kabul edilebilir hale geldi (Weipert-Fenner, 2020, s. 73). Sosyal refah ve millileştirme politikalarıyla işsizlik ve enflasyonla mücadelede başarı elde edilmiş, bu durum Mısırlıların satın alma gücünü kısmen artırarak Nasır'ın itibarını yükseltmişti (Yamak, 2018, s. 49).

1950-1973 döneminde Mısır'da kişi başı gelir 1050 dolardan 1294 dolara yükselmiştir. Yıllık artış hızı % 0,9 olmuştur. Bu açıdan Mısır kişi başı gelir artışının en düşük kaldığı Ortadoğu ülkesi olmuştur. Yıllık artış hızı bölge ortalamasının (% 4,2) da oldukça altında kalmıştır. Diğer taraftan aynı yıllarda nüfus 21,2 milyondan 35,5 milyona ulaşmış ve yıllık nüfus artışı % 2,2 olarak gerçekleşmiştir (Pamuk, 2006, ss. 815–816).

Devlet liderliğinde sanayileşme çabalarıyla belli oranda ekonomik büyüme sağlanmışsa da yüksek nüfus artışı nedeniyle kişi başına düşen gelirde önemli bir artış yaşanmamıştır. Sanayi sektörünün ekonomideki payı artarken tarım ve hizmetlerin payı düşmüştür. Yatırımlar ise yeterli düzeyde artış göstermemiştir (Yamak, 2018, s. 49). Hızlı nüfus artışından tarımsal üretim de olumsuz etkilenmiştir. Nüfusa bağlı olarak gıda maddelerine artan talep gıda maddesi ihracatçısı olan ülkeyi ithalatçı konumuna düşürmüştür. Nasır döneminde, nüfus artışı yeni kazanılan tarım alanlarını hızla tüketmiştir. Kahire ve diğer kentlerin kontrolsüz büyümesi, Nil kıyısındaki değerli tarım topraklarının azalmasına neden olmuştur (Cleveland, 2008, s. 353).

60'ların ikinci yarısı ekonomik modelin sınındığı yıllar oldu. Esasında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı yıllık %6 büyüme oranı yakalamış ve 1 milyon yeni iş imkanı yaratmıştı. Ancak planın en zayıf noktası ekonominin döviz kazanma kapasitesiydi. İç pazarda satılmak üzere tasarlanmış olan sanayi ürünleri, dış pazarlara ihracat yapmak için gerekli ölçek ekonomisine ve temel işletme verimliliğine sahip değildi. Bunu sağlamak için dışarıdan sermaye malları ve ham madde ithalatı gerekiyordu. Mevcut üretimle gerekli döviz sağlayamayan Mısır, İkinci Beş Yıllık Planı finanse etmek için yurtdışından daha fazla borçlanmaya çalıştı ancak başarılı olamadı. İkinci Beş Yıllık Plan yeterli finansman olmaması nedeniyle terk edilmek zorunda kaldı (Cammatt ve diğerleri, 2018, s. 242).

Nasır, Arap milliyetçiliğini kullanarak ve kendisini “Arapların Sesi” olarak konumlandırarak kitleleri etrafında toplamış, Süveyş Kanalı'nı millileştirerek dış müdahalelere karşı büyük bir başarı elde etmiş ve popülist devlet korporatizminin

temelini oluşturan sosyal refah çabaları ile halkın desteğini kazanmıştı. Ancak, 1967'deki Altı Gün Savaşı'nın yol açtığı finansal yük ve dış yardımların sona ermesi, onun kalkınma modelinin sürdürülebilir olmadığını ortaya koyacaktı. Savaş, Mısır ekonomisine ağır bir darbe indirerek yatırımları ve yoksullukla mücadeleyi sınırlandırdı. Bu durum Nasır'ın ekonomiden kısmen çekilmesine ve 1969'da ABD ile daha uyumlu bir dış politika izlemesine yol açtı. Neticede, Nasır devlet merkezli kalkınma çabalarını, içeride ve dışarıda yaşanan zorluklar nedeniyle yeniden değerlendirmek zorunda kaldı. Nasır geçmişte Mehmed Ali Paşa'nın düştüğü durumda kendisini bulmuştu (Weipert-Fenner, 2020, s. 73).

Askeri yenilgi sonrasında Süveyş Kanalı'nın kapatılması, Sina Yarımadası'ndaki petrol kuyularının kaybı ve turizm gelirlerinde düşüş ekonomiyi oldukça zorladı. Nasır, 1968'de ekonomiyi ve silahlı kuvvetleri güçlendirme, kamu sektöründe verimliliği artırma gibi kapsamlı bir yeniden yapılanma süreci duyurdu. 60'lı yılların sonunda lider kadrolar, devlet düzenlemelerinin hafifletilmesini savunan daha liberal kanat ile devlet etkinliğinin artırılmasını savunan Arap Sosyalizmi yanlıları arasında bölünmüştü. Nasır'ın 1970'deki ölümünün ardından yönetime gelen Sedat ilk uygulamalarında liberal politikalar izleyeceğinin sinyalini verecekti (Owen ve Pamuk, 2002, ss. 179–180).

Nasır dönemi, ekonomik alanda atılan bazı kapsayıcı adımlara rağmen, siyasi kurumların otoriter ve sömürücü yapısıyla karakterize edilmiştir. Eğitim sisteminin geliştirilmesi ve Kral Faruk döneminde sunulmayan bazı imkanların sağlanması gibi olumlu gelişmeler, sömürücü siyasal kurumlar ile kısmen kapsayıcı ekonomik kurumlar arasındaki istikrarsız bir dengeyi yansıtmaktadır (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s. 379).

Sonuç olarak Nasır dönemi, Mısır tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönem, Arap milliyetçiliğinin yükselişi ve toplumsal değişim arzularıyla karakterize edilir. Sosyal adalet ve ekonomik kalkınmaya öncelik verilmiş, toplumsal refahı artırmaya yönelik adımlar atılmıştır. Yeni anayasa, toprak reformu, eğitim, istihdam ve kadın hakları gibi alanlarda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Ancak, bu süreç aynı zamanda otoriter yönetim, siyasal çoğulculuğun sınırlandırılması ve ekonomik zorluklarla da anılmaktadır. Bir yandan geleneksel siyasal elitin gücü kırılmış, bir yandan da yeni rejime rakip olabilecek grupların önü kesilmiştir. Ekonomik ve sosyal hayata yönelik reformlar ise özgürleştirici olmaktan ziyade kontrol edici olmuştur. Sadakate göre dağıtılan

kadrolar, iş garantisi ile genişleyen hantal bürokrasi, verimsiz sanayi üretimi ve hızlı nüfus artışı önemli meydan okumalar olmuştur. Ekonomik politikaların ne derece sürdürülebilir olduğu döviz üretme becerisi olmayan ilk 5 yıllık kalkınma planı sonunda sınanmış, özellikle 1967 Savaşı'nda alınan ağır yenilgi ile bu politikalar tekrar sorgulanmıştır.

Nasır döneminde siyasal kurumlar baskıcı ve sömürücü bir yapıda kalmıştır. Devrim sonrasında siyasi partilerin yasaklanması ve muhalif grupların baskı altına alınması siyasal çoğulculuğu engellemiştir. Nasır liderliğindeki Devrim Komuta Konseyi, iktidarını pekiştirmek için eski elitlerin gücünü kırarken, yeni bir otoriter rejim oluşturmuştur. Ekonomik alanda ise bazı kapsayıcı adımlar atılmış olsa da, bunlar siyasal kurumların otoriter doğasını değiştirememiştir. Toprak reformları ve sosyal refah uygulamaları gibi gelişmeler belirli bir halk desteği sağlasa da, ekonomik büyümeyi sürdürülebilir kılmada yetersiz kalmıştır. Sanayileşme çabaları istenen sonuçları verememiş, planlama ve verimlilik konusunda önemli eksikliklerle karşılaşmıştır. Netice olarak, siyasal kurumların sömürücü yapısı ekonomik ve sosyal reformların etkisini sınırlandırmıştır.

2.2.2. Sedat Dönemi: Kısmen Kapsayıcı Ekonomik Kurumlara Geçiş ve Artan Ekonomik Büyüme

Sedat dönemi genel olarak liberalleşme politikaları ile anılsa da liberalleşmenin ilk adımları 1967 yenilgisi sonrasında Nasır tarafından atılmıştır. 1968 Şubatında çıkan geniş çaplı gösteriler karşısında yayınlanan 30 Mart Bildirisi ekonomiyi ve siyasi sistemi yeniden yapılandırmayı amaçlamıştır. Bu dönemde, kabineye deneyimli teknokratlar atandı ve kamu sektörünün yöneticileri değiştirildi. Arap Sosyalist Birliğinde tepeden atanan eski yöneticilerin yerini, tabandan seçimle gelen yerel liderler aldı. Hükümetteki askeri etkinin azaltılması ve ordunun profesyonelleştirilmesi kapsamında, hükümetteki birçok eski subay görevden alındı. Sadece askeri profesyonelliğe odaklanan yeni bir komutan ve genelkurmay başkanı atandı. Böylece asker ulusal güvenlik harici alanlardan çekilmeye başladı. 1968 kabinesinde asker kökenli bakan sayısı 21'den 13'e düştü. Diğer yandan, kamu sektörünün yeniden yapılandırılması, kaynakların kamu ve özel sektör arasında yeniden dağıtılması, döviz transferlerine yönelik düzenlemelerin hafifletilmesi, kırsal burjuvaziye piyasa fırsatlarının açılması ve tüketim malları ithalatına izin verilmesi gibi ekonomik reformlar gerçekleştirildi. Sedat'ın yapacağı liberal dönüşüm bu

reformların bir devamı niteliğindeydi, ancak Sedat bunları çok daha ileri götürecektir ve sosyalist düzeni tamamen ortadan kaldıracaktır (Abul-Magd, 2017, ss. 69–71).

Sedat, Hür Subaylar Darbesi öncesinde ve Nasır yıllarında çok sayıda görev ve sorumluluk almış ancak gücü nadiren elinde bulundurmuştu. Nasır'ın son başkan yardımcısı olarak, boşalan başkanlık koltuğuna Sedat oturdu. Nasırcı eski subaylar ise, gizli servis, önemli bakanlıklar ve bilgi ağı üzerindeki kontrollerini kullanarak ülkeyi onun arkasından yönetmeyi ve Nasırcı programı sürdürmeyi umuyorlardı. Sovyet yanlısı bir eğilime sahip olan Nasırcı subaylar, otoriter bir yönetim tarzına ve İsrail ile uzlaşya karşı çıkan bir tutuma sahiptiler. Sedat ise hafife alınacak birisi olmadığını gösterecek ve iktidarını sağlamlaştıracaktı (Cleveland, 2008, s. 416; Goldschmidt, 2004, s. 154).

Kendilerini Nasır'ın meşru halefleri olarak gören eski subaylar nihayetinde Sedat'ı devirmek için bir komplo kurdu. Sedat, Mayıs 1971'de “Yenileme Devrimi” (Corrective Revolution) olarak adlandırdığı bir hareketle darbe girişimine karşı çıktı ve Nasırcı eski subayları görevden aldı. Aralarında bakanlar, ASB liderleri, parlamento üyeleri, hizmetteki ordu subayları ve daha fazlasını içeren 91 yetkiliyi tutuklayıp hapse gönderdi. Ardından Sedat, kabineyi askerden arındırma yoluna gitti. 1972 Ocak kabinesinde asker sayısı 1952'den bu yana en aza indi ve sonraki yıllarda da azalmaya devam etti. Sedat'ın son kabinesinde yalnızca savunma ve dış işleri bakanları askeri kökene sahipti. Sedat valilikleri de askerden arındırma sürecine dahil etti. 1964'te yirmi iki asker kökenli vali varken, bu sayı 1980'de beşe düşecekti (Abul-Magd, 2017, ss. 71–72). Yenileme Devrimi ayrıca gizli dinlemelerin son bulduğu ve ev hapsindeki birçok muhalifin serbest bırakıldığı yeni bir sürecin önünü açtı. Nasırcı yönetim sisteminin çözülme süreci böylece başlamış oldu (Goldschmidt, 2004, s. 155).

Nasır'ın bıraktığı mirası dönüştürmeye yönelik uygulamalar ekonomi alanına da yansdı. 1971'den itibaren özel sektörün canlandırılması ve ülkeye yabancı sermayenin çekilmesi amacıyla reformlar başlatıldı. Nasır döneminde toprakları millileştirilen bazı mülk sahiplerine toprakları iade edildi, bazılarına ise tazminat ödendi. 1971'de kabul edilen bir yasa ile kamu sektörü yeniden düzenlendi. Devlet şirketlerindeki yöneticilere daha bağımsız karar alma yetkisi verildi. Aynı yıl petrol endüstrisinde yabancı yatırımı teşvik etmek üzere bir komisyon kuruldu. Arap yatırımlarını ve serbest ticaret bölgelerini destekleyen yasalar çıkarıldı. Belirli koşullar altında Arap olmayan yabancılara da yatırım

yapma izni verildi. Ekonomik dönüşüm esas olarak 1973 Savaşı sonrasında hız kazanacaktı (Tür, 2011, ss. 189–190).

Sedat iç siyasette kontrolü ele almış, siyasal ve ekonomik liberalleşmenin önünü açmıştı. Ancak imkanları kısıtlıydı. İsrail ile devam eden çözümsüzlük nedeniyle dış yatırımlardan, turizmden ve Süveyş Kanalı gibi potansiyel gelir kaynaklarından faydalanamıyordu. Ekonomiyi yeniden inşa etmek için barışa ihtiyacı vardı ancak İsrail'i buna zorlayacak kozu yoktu. Sedat ABD'nin bunu sağlayabileceğine inanıyordu ancak öncelikle kendi gücünü göstermesi gerekecekti (Cleveland, 2008, ss. 416–417).

Sedat'ın Suriye ile birlikte 1973 yılında İsrail'e karşı ani saldırısı Amerikalıları şok etti. Sedat'ın bu riski almasının 4 ana nedeni vardı. İlk olarak Mısır ekonomisi, 1967'den beri silahlı kuvvetlerini yeniden inşa etmek için harcadığı 8-9 milyar dolarlık yükü kaldıramaz hale gelmişti. İkincisi, ülkenin moral durumu düşüyor, öğrenci gösterileri artıyor ve hükümetin yolsuzlukları halktaki hoşnutsuzluğu besliyordu. Üçüncüsü, diğer Arap ülkelerinden, özellikle de petrol ihraç eden ülkelere gelen yardımların kesileceği endişesi vardı. Son olarak Sedat, süper güçlerin saygısını ve işbirliğini kazanmak istiyordu. SSCB'nin başka Arap müttefikler araması ve ABD'nin İsrail'e silah satışını artırması, uluslararası destek arayışını zorunlu kılıyordu (Goldschmidt, 2004, ss. 161–163).

Yaşanan iki gelişme ABD'nin Ortadoğu barış sürecine müdahil olma kararını hızlandırmıştır. Birincisi, ABD ve Sovyetler Birliği'nin çatışmaya büyük ölçüde askeri destek sağlaması ve potansiyel bir müdahale riski, süper güçlerin doğrudan savaşa karışma ihtimalini doğurmuştu. İkincisi ise, OPEC üyesi Arap devletlerinin petrol üretiminde kesintiye gitmesi ve Suudi Arabistan'ın ABD'ye petrol sevkiyatını durdurması oldu. Petrolün bir silah olarak kullanılması ve ABD'nin ithal petrole bağımlılığı Washington'u yaşanan çatışmaya barışçıl yollarla çözüm bulma arayışına itti (Cleveland, 2008, ss. 418–419).

Sedat, 1973 Ekim Savaşı'ndan kazandığı prestijle, Mısır ekonomisini canlandırmayı hedefleyen “infatih” adlı yeni bir “açık kapı” politikası duyurdu. 1974 “Ekim Tebliği”ne göre, ekonomik liberalleşmeyi hedefleyen bu politikanın amacı, dış yatırımları teşvik etmek ve özel sektörü güçlendirmektir. 1974'te çıkarılan yasa ile yerli ve yabancı özel girişimlere devlet müdahalesinden korunma garantisi verildi ve beş yıllık vergi muafiyeti

sağlandı. 1977'de yapılan düzenlemelerle yatırımcılara döviz işlemlerindeki katı yasalardan muafiyet gibi daha geniş haklar tanındı (Owen ve Pamuk, 2002, ss. 181–182).

“Açılış” (el-infitah) anlamına gelen ve yabancı yatırımı teşvik etmeyi amaçlayan yeni ekonomik program kapsamında yabancı bankalara Mısır'a geri dönmeleri için davet gönderildi. Vergi muafiyetinin yanı sıra karlarını ülkelere transfer edebilme gibi olanaklar tanındı. Yabancı yatırımcıya yönelik malzeme ithalatını kolaylaştıracak düzenlemeler hayata geçirildi. Ayrıca, arazi alım-satımı ve kiralanması noktasında bazı kolaylaştırıcı değişikliklere gidildi (Cleveland, 2008, s. 420).

1973 petrol krizi ile gelen petrol fiyatlarındaki artış, petrol zengini Arap ülkelere büyük miktarlarda petro-dolar (petrol satışından elde edilen dolar) akışına yol açmıştı. Mısır'ın ekonomik kalkınmasını hızlandırmak ve bölgesel etkisini artırmak için petrol zengini komşularından bu sermayeyi çekebilmesi son derece önemliydi. Sedat Arap sermayesini, Batı teknolojisini ve Mısır'ın işgücünü birleştirecek dinamik bir sanayileşme programı öngörüordu (Tür, 2011, s. 190).

İnfitah'ın olumlu yönü, görünürdeki ekonomik canlanmaydı. Özellikle Süveyş Savaşı sonrasında sakinlerinin geride bıraktığı kanal şehirlerinde muazzam bir inşaat patlaması yaşandı. Benzer şekilde Kahire ve İskenderiye'de yeni inşaatlar yükselmeye başladı. Mısır'ın nüfusu 1977'de 40 milyonu aştığında, merkeze yakın çöl arazilerinde uydu kentler inşa etme planları yeniden canlandı. İnfitah'ın bir diğer işareti, Chase-Manhattan ve Bank of America gibi yabancı bankaların Mısır'a geri dönmesiydi. Ayrıca Mısır'ın Dünya Bankası'ndan aldığı kredi miktarında ciddi artış yaşandı (Goldschmidt, 2004, s. 169).

Sedat'ın reform paketi ekonomik açılımın yanı sıra siyasi açılımı ve demokratikleşmeyi de içeriyordu. Bu alandaki en önemli mesele çok partili hayata geçişin sağlanmasıydı. 1977'de çıkarılan partiler kanunu ile çok partili hayata geçişin önü açıldı (Görgün, 2004). Mısır'da tek parti sisteminden çok partili sisteme geçişin ilk adımları, Arap Sosyalist Birliği içinde siyasi çizgilerine göre dört farklı platform oluşturulmasıyla, 1975 yılı sonunda atılmıştı. 1976'da sayıları üçe düşen bu platformlar parti yapılarına dönüştürüldü. ASB'nin sağ kanadı ekonomik liberalleşmeyi ve özel sektörün canlandırılmasını savunurken, sol kanat güçlü bir birleşik kitle örgütlenmesi fikrine sahipti. ASB'nin merkezinde konumlanan ve daha baskın olan kanadı ise Sedat'a bağlıydı. 1977'de siyasi

partilerin kurulmasına izin verilmesiyle Sedat'ın partisi, Ulusal Demokratik Parti'ye (UDP) dönüştü. Sol kanat Ulusal Birlikçi İlerici Parti'yi, sağ kanat ise Sosyalist Liberal Parti'yi kurdu. Siyasal açılamdan Vefd de faydalanmış ve Yeni Vefd adıyla parti sistemine dahil olmuştu. Liberalleşme doğrultusunda diğer bir adım bağımsız adayların 1976 seçimlerinde yarışmasına izin verilmesi oldu. Koltukların %14'ünü kazanan bağımsızlar arasında henüz yasal olarak faaliyet göstermeyen Müslüman Kardeşler'in iki üyesi de bulunuyordu (Weipert-Fenner, 2020, ss. 88–89).

Kurumlar açısından incelendiğinde ise başlatılan ekonomik ve politik liberalleşme süreci kapsayıcı kurumların doğuşuna zemin hazırlamadı. İnfitah programı toplumun genelinin fayda sağlayacağı sürdürülebilir bir ekonomik kalkınma modeli ortaya çıkarmamış ve çok geçmeden büyük bir tepkiyle karşılanmıştır.

Ülkeleri ekonomik başarısızlığa götüren temel neden sahip oldukları sömürücü kurumlardır. Dünya genelinde yoksul ülkeler iklim, sömürge geçmişleri, dil, kültür ve tarih gibi farklı özelliklere sahip olmasına rağmen, hepsinin ortak noktası sömürücü kurumların etkisi altında kalmalarıdır. *“Sömürücü kurumların temelinde ekonomik kurumları toplumun büyük çoğunluğunun yoksullaşması pahasına kendilerini zenginleştirip iktidarlarını idame ettirecek şekilde tasarlayan bir elit bulunur.”* Mısır'da ise Sedat'ın politika değişikliği ile ordu Nasırcı merkezi komutadan ahbap-çavuş kapitalizmine geçiş yapacaktır. Bu da, rejim tarafından desteklenen çevreler için yatırımları teşvik edici bir düzen sağlamıştır (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 380–381).

1956 Süveyş Savaşı ile birlikte, çoğu *mutamassırın* (Mısırlılaştırmış yabancılar) ülkeyi terk etmişti. Yerli Mısırlıların elinde kalan şirketler ise Arap sosyalizminin ilanı sonrasında millileştirilmiş, birçok Mısırlı kapitalist sürgündeki *mutamassırına* katılmıştı. Rejim tarafından kutsanmış olan “ulusal kapitalistler” ise Sedat döneminde ilk kez ortaya çıkan ahbap-çavuş kapitalizminin çekirdeğini oluşturdu (Henry ve Springborg, 2010, s. 166). Ayrıca, Arap sosyalizmi döneminde, devlet mülkiyetindeki işletmelerde yeni bir yönetici sınıf ortaya çıkmıştı. Bu sınıf bazı durumlarda devlet hazinesinden kendi çıkarları için yararlanmanın yollarını keşfetmişti. Böylece hem eski hem de yeni burjuvazi, Nasır döneminden miras kalan sıkı kontrolü gevşetmeyi umuyordu (Goldschmidt, 2004, s. 168).

Sedat'ın ahbap-çavuş kapitalizminin merkezinde Osman Ahmed Osman'ın liderliğindeki büyük Arap Mütteahhitleri inşaat şirketi yer alıyordu. Şirkete, 1964'te özel bir kararname

ile kamu/özel statüsü hakkı tanınmıştı. Osman da şirketin refahını elit kesimin önemli üyeleriyle paylaşıyordu. Sedat döneminde ise Osman daha önce hayal dahi edemeyeceği şekilde büyüme fırsatı yakaladı. Karşılığında ise özel servet ve siyasi himaye yaratmış, hızlı ekonomik kalkınma imajına katkı sağlayacak projeleri hayata geçirmiştir (Henry ve Springborg, 2010, ss. 167–168).

Genel olarak değerlendirildiğinde Mısır'ın yabancı sermaye yatırımlarını çekme çabaları sınırlı bir başarı göstermiştir. Yabancı yatırımcılar petrol, turizm ve danışmanlık hizmetleri gibi kısıtlı alanlara ilgi gösterdi. Yabancı sermayeyi çekmek üzere çıkarılan yasalar altında kurulan şirketlere yapılan sermaye yatırımlarının büyük bir kısmı yerli Mısır sermayesinden geldi (Owen ve Pamuk, 2002, s. 181). İnfatih'tan faydalanarak kazanç elde eden yatırımcılar elde ettikleri gelirleri düşük riskli alanlara yönlendirmiştir. Yatırımcılar Mısır sanayisinin geleceğini belirsiz gördükleri için üretime yönelik yatırım yapmayı tercih etmedi. Turizm odaklı inşaat projeleri bu nedenle öne çıktı. Yabancı yatırımcılar ayrıca ağır bürokrasi ve kamu sektörünün direnci karşısında zorluklar yaşıyordu. Neticede infitah, halkın büyük beklentilerine karşın, az sayıda zenginin fayda sağladığı bir hayal kırıklığına dönüştü (Cleveland, 2008, s. 420).

İnfatih politikalarının toplum katmanlarına farklı etkileri oldu. Fırsatlardan en çok Mısır burjuvazisi faydalandı. Onlar da paralarını kentsel arazilere ve lüks inşaatlara yatırırken nadiren fabrika yatırımı gibi üretime yönelik girişimlere yöneldi. Ayrıca, pahalı araç ithalatına büyük harcamalar yapıldı ve Kahire'nin trafiği daha da kötüleşti. Kamu yatırımları artan trafikle birlikte yeni köprülerin ve üst geçitlerin inşasına yoğunlaştı. Halkın çoğunluğunun ihtiyaç duyduğu toplu taşıma iyileştirmeleri ise ihmal edildi. Köylüler için infitah, toprak kazanımının sona ermesi, kırsal kooperatiflerden ve sağlık merkezlerinden alınan hizmetlerin kötüleşmesi ve ürettikleri ürünler için ödeme koşullarının bozulması gibi anlamlara geliyordu. Üniversite mezunlarına iş garantisi verilmesi sonucunda bürokrasi ve kamu kurumlarında çalışanların sayısı 1980'lerin başında 3,2 milyona ulaştı. Toplam işgücünün %40'ından fazlası oluşturan memurların maaş artışları enflasyona yenik düştü. Özel şirketlerdeki işçiler, gerileyen kamu sektörüne nazaran daha iyi durumdaydı. Sedat'ın yeni politikası sonucunda işgücü daha yüksek ücretler kazanmak umuduyla zengin Arap ülkelerine gitti. Yıllık nüfus artışı %2,5 olan Mısır, işgücü ihracatçısı bir ülke haline geldi (Cammatt ve diğerleri, 2018, s. 242; Goldschmidt, 2004, ss. 170–171).

İnfitahı takip eden 10 yıllık döneme (1975-85) ait istatistikler, ekonominin yıllık %8 ve kişi başına gelirin yıllık %5 artış gösterdiği olumlu bir tabloyu işaret ediyordu. Ancak büyüme sürdürülebilir kaynaklara dayanmıyordu. 1973 Ekim Savaşı'nda İsrail'den tekrar alınan Sina yarımadasındaki petrol sahalarının yeniden işletilmesi ve Süveyş Kanalı'nın yeniden açılması bu dönemde büyük gelir sağladı. Körfez ülkelerine işgücü ihracı ile ülkeye ciddi miktarda işçi dövizı girdi. Dış kaynaklı gelirlerin toplam gelir içindeki payı %70'e yaklaştı. Ancak, milli gelirdeki iyileşme genele yayılmadı. Devletin ekonomiden çekilmesiyle, geniş halk kitleleri değil, araçlar kar etmeye başladı. Sedat'a yakın bağlantıları olan yeni bir zengin sınıfı ortaya çıkarken, genel halk giderek hayatta kalma mücadelesi vermeye başladı. Uluslararası piyasaların taleplerini karşılayacak boyutta yatırımlar yapabilen büyük toprak sahipleri sahneye geri döndü. Varlıklılar ile yoksullar arasındaki uçurum daha da derinleşti (Goldschmidt, 2004, s. 180; Owen ve Pamuk, 2002, s. 342; Weipert-Fenner, 2020, ss. 74-75).

Mısır ekonomisinin korumasız ve radikal bir şekilde dışa açılması imalat ve tarım sektörlerine de zarar verdi. Yatırımların sürdürülebilir sanayi veya tarım projeleri yerine inşaat, müteahhitlik ve ticaret gibi sektörlerle yönelmesi, tarımsal verimliliğin ciddi şekilde azalmasına yol açtı. Ayrıca işgücü ihracına bağlı olarak vasıflı işçi ve çiftçi kıtlığı ortaya çıkmıştı. Sanayi üretiminde önemli yere sahip olan tekstil sektöründe devrim öncesinden kalan istihdam fazlası ve düşük kalitede üretim yapılması gibi sorunlar devam ediyordu. Özel sektöre kapı aralanmış olmasına rağmen, iş adamları iç veya dış pazar odaklı üretim yapmak yerine, devlet sektörüne yaslanarak para kazanmanın daha kolay olduğunu keşfetti. Bu dönemde sanayi sektörünün yönetiminde ihmal sorunları yaşandı. Tarım tarafında ise gıda ithalatı artış göstermişti. 1976 itibarıyla tüketilen buğdayın yarısından fazlası ithal ediliyordu. Nasır döneminden kalan 5 milyar dolar yabancı borç yükü Sedat döneminde yaklaşık altı kat artış gösterdi. Hükümet gıda ürünlerine sübvansiyon uygulayarak fiyatları düşük seviyelerde tutmaya çalışırken bu ürünlerin ithalatı için büyük meblağlar ayırmak zorunda kaldı. 1975 yılında, sübvansiyonların kamu harcamaları içindeki oranı yüzde 16,9'a, GSYH içindeki payı ise yüzde 9,4'e ulaşmıştı. Artan enflasyon ve dış borç karşısında Sedat SSCB'ye olan borcun yeniden yapılandırılması için girişimlerde bulunsa da sonuç alamadı. SSCB'den aradığı desteği bulamayan Sedat 1976'da iki ülke arasındaki Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nın kaldırılması başta olmak üzere bazı karşı adımlar attı. 1977 yılında dış borcun ulaştığı

nokta karşısında Mısır IMF tavsiyelerine uyma ve sübvansiyonları kısıma kararı aldı. Bu karar, 1952 devrimi sonrasında görülen en büyük isyanlara sebep oldu (Goldschmidt, 2004, ss. 170–173; Owen ve Pamuk, 2002, ss. 188, 342; Weipert-Fenner, 2020, ss. 74–75).

Nasır, toprak reformu ve tavan maaş gibi, refahı zenginden fakire dağıtacak sosyal politikalar uygulamıştı. Sedat ise sübvansiyonlara daha fazla bütçe ayırmış ve memur kadrolarını genişleterek işsizliği azaltmaya çalışmıştır. Ancak, kırsal kesimin yüzde 40'ı topraksızdı. 1960'ların ortasında %17 olan yoksulluk oranı ise 1970'lerin ortasında %28'e yükseldi (Owen ve Pamuk, 2002, s. 195).

Politik alandaki gelişmeler değerlendirildiğinde, siyasal açılım ve demokratikleşme uzun soluklu olmamış, siyasal katılımı ve çoğulculuğu getirmemiştir. Sedat, ordu ve ASB içindeki farklı eğilimleri marjinalleştirmiş ve kenara itmiştir. Kendi destekçilerinden oluşan ve kontrolü tümüyle kendine ait merkezi bir yapı inşa etmiştir. Bu durum kapsayıcı siyasal kurumların ortaya çıkmasını engellemiştir.

Mısır siyasi sisteminde askeri elit, en kritik güç konumundaydı. Aynı zamanda politika veya liderlik değişikliği yapabilme potansiyeline sahip tek kuvvetti. Sedat yönetimi ordu desteği olmadan kolayca sarsılabilirdi. Sedat orduyu kontrol altında tutarken, aynı zamanda askeri eliti siyasi karar alma süreçlerinden giderek daha fazla dışlamayı başarmıştır. 1967 yenilgisinin ardından, orduda profesyonelleşmeye geçiş ve siyasetten uzaklaşma süreci başlamıştı. 1973 zaferi bu süreci asker nezdinde meşrulaştırdı. Profesyonelleşme aynı zamanda siyasi iradenin emir ve kararlarının sorgusuz şekilde kabul edilmesi anlamına geliyordu. Sedat bu süreçte ordu içinden gelen meydan okumalara karşı askeri elitin kendi içindeki bölünmüş yapısından faydalandı. Solcu subaylara karşı daha muhafazakar olanları kullandı. Sağcı subayların memnuniyetsizliğini Sovyet danışmanları sınır dışı ederek ve Ekim Savaşı'ndan zaferle ayrılarak azalttı. İsrail ile yürütülen barış görüşmeleri esnasında ordu içinden gelen tepkileri karşı ise kendi sadık subaylarını devreye alarak konumunu güçlendirdi. Ayrıca, subayların sadakatini kazanmak ve mevcut siyasi düzene bağlılıklarını sağlamak amacıyla onlara çeşitli ayrıcalıklar ve prestij imkanı sundu. Bu kazanımlar, onları mevcut liderliğe daha bağlı hale getirmiş ve alternatif liderlik seçeneklerine karşı çekimser

kılmıştır. Sedat böylece orduyu toplumsal ve siyasi bir güç olmaktan çıkarmış, iç güvenlik ve düzeni sağlayan bir kuruma dönüştürmüştür (Hinnebusch, 1981, ss. 453–454).

Sedat siyasal arenada da benzer adımlar atmıştır. 1977 yılında çok partili sisteme geçilmiş olsa da bu demokratik liberalleşme anlamına gelmiyordu. Sedat Arap Sosyalist Birliğini bölerek kendi sadık destekçilerini yeni kurduğu parti etrafında topladı. Böylece, ASB'nin yerini alan Ulusal Demokratik Parti üzerinden hakimiyetini sürdürdü. Sedat'ın politikaları, özellikle de ekonomik ve siyasi liberalleşme, eski ASB üyelerine yeni rejim içinde yer bulma ve tüketim toplumu değerlerine uyum sağlama fırsatı sundu. Nasır döneminde ASB içinde gizli bir güvenlik yapılanması olarak oluşturulmuş olan Öncü Kuvvet Örgütü'nün (Vanguard Organization) eğittiği birçok üye dahi infitah'ın tüketim dünyasına katılmaktan memnuniyet duyuyordu (Abul-Magd, 2017, s. 76).

Siyasal hayatta yalnızca rejimi sorgulamayan muhalefet partilerine tolerans gösterildi. Muhalefet partilerinin kurulmasının istikrar sağlayıcı bir etki yaratması bekleniyordu. Ancak, Sedat'ın yönetim arzusuna ters düşen beklenmedik sonuçlar ortaya çıktı. Parlamentoda kendisine karşı yükselen eleştirel sesleri yönetmenin son derece zor olduğunu gören Sedat, siyasi liberalleşmeyi geri alacak adımlar attı (Weipert-Fenner, 2020, ss. 89–90). Sedat'ın “eleştirilerden muaf olma isteği ve hayran kalınma ihtiyacı” liberalleşme çabaları ile uyum göstermiyordu. Yeni düşüncelerin serpilmesine olanak tanıyan fırsatlar sunulmuş olsa da, Sedat başkanlık dönemi boyunca mutlak gücü elinde bulundurdu ve siyasal çoğulculuğun gelişmesine müsaade etmedi (Cleveland, 2008, s. 423).

Dolayısıyla, yeni partilerin kurulması ve çok partili sisteme geçiş sadece formel bir adım olarak kaldı. Rejime muhalefet eden partiler çeşitli engellerle karşılaştı. (Görgün, 2004). Örneğin, Sedat'ın ekonomik liberalleşme politikalarını şiddetle eleştiren Ulusal Birlikçi İlerici Partisi, siyasi arenada baskı altına alındı. Onun yerine solcu eğilimleri artık Sedat'ın kayınbiraderinin başında olduğu Sosyalist İşçi Partisi kontrol altında tutacaktı. Diğer yeni kurulan partiler de Nasır ve Sedat döneminin yönetici elitinin eski üyeleri tarafından yönetiliyordu (Weipert-Fenner, 2020, ss. 88–89).

Arap Sosyalist Birliği'nin baskıcı gözetiminin ortadan kaldırılması, piyasanın liberalleştirilmesi ve yönetimin askerden arındırılması halkın artık özgür olduğu anlamına gelmiyordu. Bunun yerini Sedat döneminin ezici sosyal eşitsizlikleri ve artan yoksulluk

aldı. Sedat, özellikle sübvansiyonların kaldırılması ile ortaya çıkan ünlü “ekmek isyanları” (1977) karşısında orduyu seferber etme, olağanüstü hal ilan etme ve sokağa çıkma yasağı gibi önlemlere başvurdu. Devrim sonrası ilk kez sokağa inen ordu 3 gün içinde düzeni sağladı. Gösteriler bastırılırken 150’den fazla Mısırlı hayatını kaybetti ve binlercesi hapse atıldı. Sedat’ın bu kararı, otoritesini koruma ve iç karışıklıklara hızlıca müdahale etme çabasını yansıtıyordu. İnfitah politikasının yarattığı ekonomik ve sosyal gerilimler sübvansiyonların yeniden yürürlüğe girmesine ve ekonomik durumu düzeltebileceği umuduyla İsrail ile diplomatik ilişkilerin yeniden canlanmasına yol açtı (Abul-Magd, 2017, ss. 76–77; Cleveland, 2008, s. 421).

Sedat’ın İsrail ile barış müzakerelerine karşı Mısır parlamentosunda eleştirel sesler yükseliyordu. Bu durum siyasi liberalleşmenin geri alınmasını meşrulaştırmak için kullanıldı. 1952 devriminin hedeflerini benimsemeyen partileri yasaklayan yeni yasalar çıkarıldı. Bundan etkilenen partilerden biri Yeni Vefd oldu. Parti, 1978 yılında yeniden faaliyete geçmiş ve 1952 Devrimi’nden çıkarları zarar gören eğitilmiş üst ve orta sınıf Mısırlılar arasında kısa sürede büyük ilgi görmüştü. Bazı solcu entelektüeller dahi, Vefd’in geri dönüşünü popüler sosyalizmi yeniden canlandırma fırsatı olarak değerlendirmişti. Devlet kontrollerinin tamamen ortadan kaldırılması ve liberal kapitalizm çağrısında bulunan Yeni Vefd’i güçlü bir meydan okuma olarak gören Sedat, yeniden kurulmasının üzerinden henüz dört ay geçmişken partiyi kapattı (Goldschmidt, 2004, ss. 175–176; Weipert-Fenner, 2020, s. 93).

Başka bir yasa, Sedat’ın İsrail politikasına yönelik eleştirileri engellemeyi ve Camp David Anlaşmalarına karşı çıkan tüm partileri yasaklamayı içeriyordu. Bunu, bazı milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması takip etti. 1979’da parlamento feshedildi ve Camp David’i eleştirenler sonraki seçimlerden dışlandı. Solcu kesimi kontrol etmek için tepeden inme bir çaba ile oluşturulan Sosyalist İşçi Partisi dahi Sedat’ı eleştiren tarafta bulunuyordu. Buna rağmen parlamento, otoriter başkana karşı bir denge unsuru olmaktan uzaktı. Otokratik ilişkileri yansıtan bir kurum olarak hareket etmiştir. Camp David Anlaşmasını, infitah reformlarını ve isyanlara karşı çıkarılan baskıcı yasaları onaylamıştır (Weipert-Fenner, 2020, s. 94).

Son olarak, 1980 yılında halk oylamasına sunulurken kabul edilen “Utanç Yasası” her türlü kamusal eleştiriye suç haline getiriyordu. Yasa ile “gençlere kötü örnek olmak,

kamuoyunu kışkırtabilecek yalan haberler yayınlamak, yasadışı örgüt kurmak veya hükümeti kötülemek” gibi eylemler yasaklandı. Sedat yasa ile kamu düzenini ve ahlaki değerleri koruma altına almayı hedeflediğini belirtmişti. Ancak yasa, kendisine karşı çıkanları susturmak için bir araç haline geldi (Goldschmidt, 2004, s. 176).

Mısır'da 1970'lerin ortasından 1990'lara kadar devam eden, sözde siyasi liberalleşme uzun soluklu olmadı. Çoğulculuğun rejim otoritesine karşı bir tehlike olarak görüldüğü durumlarda liberalleşmeden geri dönüşler yaşandı. Bu süreçte siyasal İslam'ın yükselişi de etkili oldu. İslamcı grupların yükselişi karşısında, sivil özgürlüklere sınırlamalar getirildi. Sedat, Nasırcıların ve solcuların gücünü azaltmak için İslam'ı kullanmıştı. Ancak bu şekilde kendi rejimine karşı büyük bir meydan okumanın da önünü açmış oldu (Aknur ve Aşkar-Karakır, 2007).

Sedat döneminde, siyasi sistem laik kaldı ancak İslam bir meşruiyet aracı haline geldi. Sedat “mümin başkan” olarak anılmak ve “din ve ilim devleti” sloganını kullanmak gibi dini sembolleri öne çıkarıyordu. Yönetimini güçlendirmek ve halk desteğini sağlamak için konuşmalarına başlarken “besmele” çekiyordu. Hukuk alanında ise 1971 anayasası ile İslam hukuku anayasanın temel kaynakları arasına dahil edildi. 1980 anayasasında ise dini çevrelerin baskısı sonucu İslam hukuku anayasanın tek kaynağı haline getirildi. 1979 Camp David Antlaşmasının İslamiyet ile uyumlu olduğunu göstermek adına Ezher ulemasından destek istendi ve bu doğrultuda bir fetva yayınlandı (Ergül, 2022, s. 32; Görgün, 1995, 2004).

İslami adalet ve sosyal düzenin yeniden ön plana çıkışı, yabancı ideolojilerin Mısır'ın sorunlarını çözme konusundaki başarısızlığından kaynaklanıyordu. Nasır'ın sosyalizmi 1967'deki yenilgiyi engelleyemediği gibi, Sedat'ın kapitalizmi teşvik edici politikaları da somut bir iyileşme sunmamıştı. Bu bağlamda, toplumsal uyumu sağlama adına İslami değerler ön plana çıktı. Sedat, siyasi parti haline gelmemesi şartıyla, Müslüman Kardeşler'in faaliyet göstermesine onay verdi (Cleveland, 2008, s. 422).

Marksist ve Nasırcı akımlar yasaklanınca İslami gruplar hükümete karşı koymanın tek yolu haline geldi. Bunlar arasında *Şebab Muhammed* ve *Tekfir ve Hicret* gibi Sedat rejimini devirip İslami ilkelere dayalı yeni bir hükümet kurmaya çalışan ve çeşitli şiddet eylemlerine karışmış radikal örgütler bulunuyordu. Üniversitelerde ise *Cemaat-i İslamiye*

ve *el-Cihad* gibi gruplar öne çıkıyordu. Sedat yönetimi altında, toplumda giderek derinleşen ekonomik ve sosyal eşitsizlikler, Batılılaşma sürecinin getirdiği kültürel çatışmalar, hükümetin vaatleri ile uyguladığı politikalar arasındaki tutarsızlık ve İsrail ile yapılan barış anlaşması Müslüman hareketlerin içindeki militan eğilimleri güçlendirdi. Ayrıca, anayasadaki İslam hukuku düzenlemesi Kıptilerin Sedat'a karşı tavır almasına ve Müslümanlarla aralarında kanlı olaylar meydana gelmesine sebebiyet verdi. 1981 yılında gösteriler daha da şiddetlendi. Her kesimi kendine düşman eden Sedat çözüm olarak farklı kesimlerden birçok aydını tutuklattı. Eylül ayında ülkenin en etkili dini, siyasi ve entelektüel liderlerinin de aralarında bulunduğu 1500'den fazla kişi hapse atıldı. Bu uygulamalar monarşi döneminin son zamanlarına ve Nasır'ın en baskıcı dönemlerine taş çıkartıyordu. Sedat halkını kendinden uzaklaştırmış, kendisi de iyice yalnızlaşmıştı. 1981 Ekim ayında süikaste uğradığında İsrail ile barışmış, ancak Arap komşuları ve kendi halkı ile kavgalı bir ülke geride bıraktı (Goldschmidt, 2004, ss. 180–184; Görgün, 2004).

Sedat döneminde devlet otoritesi daha az popülist ve daha fazla muhafazakar bir yön kazanırken, Mısır'daki otoriter yönetim yapısı korundu. Yönetimin sivilleşmesi, ordunun profesyonelleşmesi, Nasırcı ideolojik muhaliflerin dışlanması ve ekonomik elitlerin siyaset kurumu ile entegrasyonu gibi gelişmeler daha uyumlu ve daha muhafazakar bir elit sınıfının ortaya çıkmasına katkıda bulundu. Sedat elitler arasında işbirliği ve ortak çıkarları öne çıkararak, kitlelerin yükselişine karşı kendi konumunu güçlendirdi. Devletin tepesinde, gücünü herkese karşı koruyan bir başkan olarak, toplumsal itaate ve ataerkil otoriteye dayalı bir ideoloji ile devleti kişisel mülkiyetiymiş gibi yönetti. Siyasal elitler başkan tarafından görevden alınma veya etkisiz bırakılma riski nedeniyle, daha önce hiç olmadığı kadar başkana bağımlı hale geldi. Elitlerin büyük bir bölümü, bireyler veya küçük gruplar halinde hareket ediyor ve halk desteği yerine bürokratik kanallar veya kişisel bağlantılar üzerinden etki gösteriyorlardı. Bu koşullar altında, elitlerden hiçbirinin başkanla rekabet etme şansı yoktu. Özel sektör elitleri ise devletin ekonomik kaynakları yönlendirme ve düzenleme yetkisinin gevşetilmesi ile daha fazla özerklik ve güç kazanmıştı. Ancak bu güç önemli ölçüde devlete dayanıyordu ve başkan bu gücün etkisinden muaftı (Hinnebusch, 1981, ss. 462–463).

Elitler ancak çeşitli haklardan mahrum bırakılan vatandaşların kendilerine bir tehdit oluşturabildiği ve kendilerini ödün vermeye zorlayabildiği durumlarda demokratikleşir.

Bu tehditler grev, gösteri, isyan ve son çare olarak bir devrim şeklinde olabilir ve elit kesimi çeşitli maliyetlerle karşı karşıya bırakır. Elitler ise tavizler vererek, baskı uygulayarak veya siyasi gücü bırakıp demokratikleşerek bu maliyetleri önlemeye çalışır. Baskı, genellikle elitler için cazip olmayacak kadar maliyetlidir. Varlık veya gelirin yeniden dağılımı gibi tavizler ise elitler için demokrasiyi kabul etmekten daha az maliyetli olabilir (Acemoğlu ve Robinson, 2016, ss. 16–17). Sübvansiyonlar, üniversite mezunlarına iş garantisi, İslam hukukunun öne çıkarılması gibi politikalar Sedat döneminde verilen tavizlerden bazıları olmuştur. Daha büyük isyanlar karşısında ise ordunun sokağa inmesi ve her kesimden insanların tutuklanması gibi baskıcı uygulamalara geçilmiştir. Bu çerçevede, Sedat döneminde uygulanan ekonomik ve sosyal politikalar, elit kesimin iktidarını koruma stratejisi olarak öne çıkmıştır. Otoriter uygulamalar ve siyasi liberalleşmeyi geri almaya yönelik adımlar muhalefetin baskı altına alınmasına neden olmuştur. Bu politikalar kapsayıcı siyasal kurumlar için alan bırakmamıştır.

Kapsayıcı ekonomik kurumlar, bireylerin yeteneklerine en uygun meslekleri seçmeleri ve bu mesleklerde başarılı olmaları için eşit fırsatlar sunarak, kapsayıcı piyasaları yaratır. Kapsayıcı piyasalar yalnızca serbest piyasa anlamına gelmez. Bu kurumlar, yenilikçi fikirlere sahip kişilerin iş kurmalarını, işçilerin daha verimli sektörlere yönelmelerini ve daha etkili şirketlerin piyasada yer almasını kolaylaştırır. Sürdürülebilir ekonomik büyüme, teknolojik yenilikler ve eğitimin gelişmesiyle de yakından ilişkilidir. Yaşam standartlarının yükselmesine önemli katkı sağlayan teknolojik gelişmeler, bilim ve girişimcilik sayesinde, özel mülkiyetin korunduğu, sözleşmelerin güvence altına alındığı ve yeni işletmelerin eşit şartlarda piyasaya girişinin teşvik edildiği ortamlarda mümkün olur. Eğitim, bu yenilikçi süreçlerde kritik bir rol oynayarak beşeri sermayeyi artırır. Aynı zamanda eğitim, yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve uygulanması için gerekli beceri ve bilgi birikimini sağlar. Bu kurumlar, toplumun genel refahını artırarak ekonomik büyümenin temelini oluşturur (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 77–79).

Sedat döneminde Mısır'da piyasaların liberalleşmesine ve özel sektörün gelişmesine rağmen, bu piyasalar gerçek anlamda kapsayıcı değildi. Piyasaları Sedat'ın kurduğu Ulusal Demokratik Parti'nin destekçisi olan sınırlı sayıdaki iş adamı kontrol ediyordu (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s. 377). Ortaya çıkan ahabap-çavuş kapitalizmi

sürdürülebilir ekonomik büyümeyi ve genel refah artışını engelliyordu. Sedat'ın kendi gücünü korumak adına, ekonomik kaynakları ve fırsatları belirli gruplar arasında dağıtması ekonomik kurumların sömürücü nitelikte kalmasına sebebiyet vermiştir.

Sonuç olarak, Sedat'ın çok partili sisteme geçişi ve siyasal liberalleşme çabaları, uzun soluklu ve kapsamlı bir demokratikleşmeye dönüşmemiştir. Sedat, muhalifleri ve eski Nasırcı subayları saf dışı bırakarak iktidarını sağlamlaştırmış ve siyasal sistemi kendi kontrolünde tutmuştur. Çok partili sisteme geçişin ardından, muhalefet partilerine yönelik baskılar devam etmiş ve siyasal çoğulculuk engellenmiştir. Ekonomik alanda Sedat, Nasır'ın merkezîyetçi ve devlet odaklı ekonomi politikasından uzaklaşarak, özel sektörün ve yabancı yatırımların önünü açan reformlar gerçekleştirmiştir. İnfitah politikası, dış yatırımları teşvik ederek ve piyasa ekonomisine geçişi destekleyerek, kısa vadede ekonomik canlanmaya yol açmıştır. Ancak, bu reformlar toplumun geniş kesimlerine yayılmayan ve eşitsizliği artıran bir ekonomik büyüme modeline dönüşmüştür. Dönemin ekonomik ve siyasal açılımları kapsayıcı kurumlardan ziyade, elitlerin çıkarlarına hizmet eden otoriter bir yapının devamını sağlamıştır.

2.2.3. Mübarek Dönemi: Kurumsal Rekabetin ve Gelir Dağılımının Bozulması

Sedat döneminde karşılaşılan sorunları ve yaşanan huzursuzlukları dikkate alan Mübarek yönetimi ilk yıllarında siyasal, ekonomik ve toplumsal hayata temkinli bir şekilde yaklaştı. 80'li yıllarda siyasal alanda ihtiyatlı bir değişim kendini gösterdi. Mübarek'in ilk icraatlarından biri Sedat tarafından hapse atılan siyasi ve dini liderin çoğunu serbest bırakmak oldu. Diğer yandan Sedat döneminde kapatılan Yeni Vefd Partisinin yeniden faaliyete geçmesine izin verildi. Parlamento seçimlerine katılan Yeni Vefd orta sınıftan ve toprak sahibi kesimden destek gördü. 1984 seçimleri, hükümete avantaj sağlayacak bir yapıda gerçekleşmesine rağmen, görece özgür bir tartışma atmosferinde yapıldı. Yeni Vefd'in bazı üyeleri parlamentoya girdi. Sosyalist İşçi Partisi gibi Sedat döneminde kapatılmayan diğer partiler varlığını sürdürdü. 80'lerde görülen kısmi özgürlük ortamı 1987 seçimlerine de yansdı. Muhalefetin parlamento temsili %20 gibi rekor bir seviyeye ulaştı. Müslüman Kardeşler üyeleri Yeni Vefd altında seçimlere katılma fırsatı yakaladı. Bu yıllarda binlerce sivil toplum kuruluşu ortaya çıktı. Meslek odaları gibi yapılar tartışma ve protesto için ek alan sağladı (Brownlee, 2002, s. 7; Goldschmidt, 2004, ss. 187–191; Hourani, 2013, s. 524).

Ancak, rejimin 1980'lerdeki siyasi açılımları kurumsal temellere sahip değildi ve sadece rejimin takdirine bağılıydı. Bu da onları kırılgan ve kolayca tersine çevrilebilir kıldı. Rejimin İslamcı militanlara karşı sürdürdüğü ve ağır kayıplar verdiği mücadele, sivil muhalifete karşı yeni bir baskı hareketinin bahanesi oldu. Ülkede 1967'den beri devam eden “olağanüstü hal”, rejime gösterileri yasaklama, insanları delilsiz bir şekilde tutuklama ve baskıcı önlemleri haklı çıkarma imkanı vermişti. Mübarek hükümeti, muhalefet partilerini, seçimleri, sivil toplum örgütlerini ve basını kontrol etmek için kararnameler, askeri mahkemeler ve güvenlik güçleri üzerinden baskı uygulamaya başladı. Mübarek, muhaliflerini askeri mahkemelerde mahkum ettirme, gazeteleri ve meslek örgütlerini kapatma, insan hakları aktivistlerini hapse atma gibi önlemler olarak yürütme yetkisini genişletti. Bu önlemlerle birlikte, Mübarek yönetiminin başlangıcındaki çoğulculuk zamanla belirgin bir şekilde azaldı. Siyasi mücadele ve muhalefet için alan daraldı. Mübarek'in iktidardaki ilk yılları sadece taktiksel bir tolerans olarak kaldı, hiçbir zaman liberal demokrasiye doğru gerçek bir hamleye dönüşmedi (Brownlee, 2002, ss. 6–8).

Esasında parlamentonun ülke meselelerinde Sedat'ın beklediği kadar bir etkisi olmadığı ortaya çıktı. Mübarek döneminde birçok dış politika ve savunma konusunda dahi parlamento hiçbir rol oynamadı. Yasama süreci büyük ölçüde Cumhurbaşkanı Mübarek tarafından yönlendiriliyordu. Parlamento üyeleri ve komiteler, hükümetin politika ve yasa tekliflerini tartışıp değerlendirmek yerine, genellikle bakanların görüşlerini onaylayan bir role sahipti. Hukuk sistemi görece bağımsız olmakla birlikte yürütme erkinin baskısı altında kalabiliyordu. Hükümetin sansür ve baskısı, genellikle “terörle mücadele” adı altında komünistlere, İslamcılara ve aşırı birey ve gruplara karşı uygulanıyordu. Mübarek rejimi olağanüstü hal yasalarını kullanarak bazı gazete ve dergileri yasaklamış, muhaliflerini suçlama ya da yargılama olmaksızın ev hapsine almış ya da önleyici gözaltı uygulamasına tabi tutmuş, şüphelilere polis karakollarında ve hapisanelerde işkence yapmış, toplantıları dağıtmış ve siyasi miting ve gösterileri kısıtlamıştır (Goldschmidt, 2004, ss. 191–192).

Mübarek döneminin ilk yıllarında Mısır'ın ekonomi politikaları, statükoyu koruma eğilimi göstermiştir. Sedat'ın başlattığı karma ekonomi modeli sürdürüldü. ABD ile IMF'nin özelleştirme baskılarına direnen rejim devletin işveren rolünü devam ettirdi. 1986'da 4,8 milyona ulaşan kamu çalışanı sayısı, toplam iş gücünün %35'ine denk

geliyordu (Cleveland, 2008, s. 437). Tüketim ve enerji kalemlerine uygulanan sübvansiyonlar yürürlükte kaldı. Sübvansiyonlar GSYH'nin yaklaşık yüzde 7'sini oluşturuyordu. Petrol ürünleri dünya ortalamasının yaklaşık 6 da 1'i oranında fiyatlanıyor, bu da ekonomiye yılda 2 buçuk milyar dolarlık bir ek yük getiriyordu (Cammatt ve diğerleri, 2018, s. 294).

Mübarek özellikle genç nüfusun artan hayat pahalılığı ve daralan işgücü piyasası karşısında ülke yönetiminden giderek yabancılaştığının farkındaydı. Mısır'ın yapısal ekonomik reformlara ihtiyacı vardı fakat bunları uygulamak siyasi ve ekonomik riskler taşıyordu. Mübarek, ekonomiyi istikrarlı tutmak için elindeki dış kaynak gelirlerini kullandı. Artan tüketim ve sübvansiyonların maliyetini bu şekilde karşılayan Mübarek ilk aşamada derin reformlardan kaçındı. Ancak, 1980'lerin ortalarında uluslararası petrol fiyatları düşüş gösterdiğinde, Mısır'ın petrol gelirleri azaldı. Körfez ülkelerinden Mısır işgücüne olan talep düştü ve ülkeye giren işçi dövizleri geriledi. Bölgede çıkan savaşların da işçi dövizleri üzerinde olumsuz etkisi oldu. Süveyş Kanalı'ndaki tanker trafiği azaldı. 1985 ve 1986'da yaşanan terörist saldırılar turizme darbe vurdu. İsrail barışı sonrasında Mısır'ın Arap ülkeleri tarafından boykot edilmesi nedeniyle Arap yardımları kesildi. Sonuç olarak dış kaynak gelirleri önemli ölçüde azaldı. Ayrıca askeri harcamalar artış gösteriyordu. Tüm bu gelişmeler Mısır'ın finans açığını artırdı. 1977 isyanları üzerinden henüz 10 yıl geçmişken, Mısır bir kez daha mali iflasla karşı karşıya kaldı (Cammatt ve diğerleri, 2018, s. 267; Görgün, 2004).

Ortaya çıkan gelişmeler, Sedat dönemine kıyasla gelir dağılımında daha büyük bir eşitsizliğe sebebiyet verecekti. Mübarek, devlet sektöründe iş garantisi politikasını sona erdirmek durumunda kaldı. Buna bağlı olarak işsizlik önemli ölçüde artış gösterdi. Özellikle genç ve deneyimsiz işgücü bundan olumsuz etkilendi. Ayrıca, 1987 sonrasında sübvansiyonların kademeli olarak azaltılması ve artan enflasyon düşük gelirli kesimler üzerindeki yükü artırdı (Owen ve Pamuk, 2002, s. 195). İnfitah döneminde güçlenen varlıklı girişimci sınıfı ve üst düzey bürokrasi ile ücretleri ve çalışma koşulları giderek kötüleşen devlet memurları arasındaki ekonomik uçurum derinleşti. Bu durum yolsuzluk ve rüşvetin artmasına yol açtı. Özel sektörün ihtiyaç duyduğu ithalat izinleri veya ruhsat işlemleri gibi başvurular memurlar için gelir kapısı haline geldi (Cleveland, 2008, s. 437).

Ekonomik ihtiyaçlar dış politikada üzerinde de belirleyici oldu. Mübarek döneminde Mısır, ABD ile yakın ilişkilerini devam ettirmek ve cömert ekonomik yardımları korumak için İsrail ile barış anlaşmasına sıkı sıkıya bağlı kaldı. 80’lerde ABD yardımları yıllık 2,2 milyar dolar seviyesindeydi. Ekonomik ihtiyaçlar nedeniyle Amerikan yardımına bağlılık, Mısır’ın dış politika bağımsızlığı üzerinde soru işaretleri yaratırken, Amerikan önceliklerine göre şekillenen kalkınma stratejileri ve büyük borçlar sıklıkla eleştirildi. Bu süreçte Mısır, Arap dünyasıyla ilişkilerini yeniden kurmayı başarsa da, bölgesel etkisi azalmış bir konumda kendini buldu. Olgunlaşan protesto koşulları altında Mısır, bir yandan İslami gruplara karşı sert tedbirler alıyor bir yandan da daha ılımlı grupların ortaya çıkışını teşvik ediyordu. İslamcı grupların bazı syлемleri toplum tarafından kabul grdke, bu grupları dengede tutmak zorlaşıyordu (Cleveland, 2008, ss. 437–438).

Ekonomik fırsatların kısıtlanması ile zenginlik ve g arayışında hayal kırıklığına uğrayan bazı bireyler, hükümete karşı muhalefete veya daha radikal eylemlere yöneldi. Bu kişiler, genellikle Müslüman Kardeşler gibi politik veya sosyal muhalefet gruplarına katılım için birincil adaylar haline geldi. Daha genç ve hoşnutsuz olanlar ise, Mübarek döneminin önde gelen terör örgütleri olan el-Cihad ve Cemaat-i İslamiye gibi daha radikal hareketlere katıldı (Goldschmidt, 2004, s. 195).

Sedat’a suikast düzenleyen gruba karşı rejimin ilk yıllarında kapsamlı önlemler alındı. Sedat’ın suikastçıları el-Cihad ile ilişkilendirilmişti ve onların bu eylemi, her ne kadar yasaklanmış olsalar da, İslami devrimci grupların halk nezdindeki cazibesini arttırmıştı. Mübarek yönetimi, militan gruplara karşı 80’lerde geniz çaplı ve şiddetli bir kampanya başlatarak şüpheli gördüğü tüm İslamcılarını temizlemeye girişti. Binlerce kişi, devlet güvenlik teşkilatının yeni kurulan özel bir bölümü olan *İstihbarat Birimi 75* tarafından tutuklandı, gözaltına alındı ve işkence gördü. Suçlu ya da suçsuz binlerce mahkuma yapılan sert muamele, 90’larda yoğunluk kazanacak olan şiddet eylemlerinin önemli bir nedeni oldu (Goldschmidt, 2004, s. 197; Heiss, 2012, ss. 161–162).

Mısır’ın I. Körfez Savaşı’nda Irak’a karşı ABD öncülüğünde oluşturulan Batı ittifakı içinde yer alması, iktidarın kamuoyu nezdindeki meşruiyet sorununu belirginleştirdi. Bu da Cemaat-i İslamiye gibi radikal grupların itibarını artırdı. Cemaat’i İslamiye 1984’ten 1993’e kadar yıldan yıla artarak devam eden şiddet eylemlerinde nc rol oynadı. 80’lerde onlarla ifade edilen yıllık şiddet eylemi sayısı 90’larda yüzleri buldu. Artan şiddet olayları

nedeniyle 1992 yılında ceza kanunu güncellendi. Yeni “terörle mücadele yasası” ile kamu düzenini bozacak veya kişilere zarar verecek her türlü eylem 'terör eylemi' olarak tanımlandı. Mısır hükümeti bu eylemlere karşılık idam cezası dahil olmak üzere caydırıcı önlemler aldı. Yalnızca 1992'de 9.500 kişi tutuklandı. 1990'larda bu sayı toplamda 46.000 kişiye ulaştı. Bunların arasında Müslüman Kardeşler üyesi 933 kişi de vardı. Mısır'daki iktidar, sadece radikal grupları değil, muhalefetin genelini hedef aldı. Bu durum İslamcı hareketlerle diğer toplumsal ve siyasi gruplar arasında olası diyalog ve işbirliği imkanlarını tamamen ortadan kaldırdı (Aknur ve Aşkar-Karakır, 2007, s. 323; Bozarslan, 2010, ss. 232–235). Bu yaklaşım, toplumda daha geniş bir muhalefet cephesinin oluşmasını engelleyerek, iktidarın kendi pozisyonunu güçlendirmesine yardımcı oldu fakat aynı zamanda siyasi alanın daha kapsayıcı ve çoğulcu bir yapıya kavuşmasının önüne geçti.

Sonuç olarak Mısır'da ekonomik ve siyasi krizlere tepki olarak iki çeşit İslamcı hareket ortaya çıktı: şiddet yanlısı militanlar ve ılımlı İslamcılar. Şiddet yanlısı gruplar, devleti silah zoruyla devirmeye çalışırken rejimin ülkeyi dinsiz bir devlet haline getirdiğini savunuyordu. 90'ların bu radikal grubu 70'lerden farklı olarak daha genç, daha yoksul ve aralarındaki üniversite mezunu sayısı daha azdı. Şiddet eylemleri çok sayıda polis ve devlet memurunu hedef aldı. Örneğin, 1993 yılında el-Cihad, önce İçişleri Bakanı Hasan el-Alfi'ye, üzerinden bir yıl geçmeden de Başbakan Atıf Sıtkı'ya suikast girişiminde bulundu. Haziran 1995'te ise Sudan ziyareti sırasında Mübarek'e başarısız bir suikast girişimi yapıldı. Ekonomiye sarsmayı amaçlayan şiddet eylemleri turizm sektörünü de hedef aldı. Bunlar arasında en yıkıcı olanı 1997 sonbaharında gerçekleşti ve Lüksor kenti yakınlarında 60 yabancı turist öldürüldü. Devletin şiddet yanlısı gruplara karşı önlemleri oldukça sert oldu. Zaman zaman hukukun üstünlüğü ve insan hakları göz ardı edildi. Güvenlik önlemleri devlet şiddeti halini aldı. Diğer yandan, ılımlı gruplar ise İslami ilkeleri toplumsal reformla birleştirerek hastane, kreş, yardım kuruluşu ve İslami okullar gibi çeşitli sosyal hizmetler sunuyordu. Bu gruplar siyasi veya tek merkezli değildi. Ortaya çıkışlarını Müslüman Kardeşlerin örgütlenme kapasitesine borçluydular. Rejime karşı bir muhalefet veya siyasi rekabet amacı taşımasa da artan sayıları ve demokrasi çağrıları rejim tarafından tehdit olarak görüldü. Rejim militan grubun estirdiği kriz havasından faydalanarak sert önlemlerini ılımlı gruba da yöneltti. Önemli isimler tutuklandı, medya erişimleri kısıtlandı ve yayınları sansürlendi. Rejimin sosyal-dini

hareketlere karşı baskıcı önlemleri halktan giderek uzaklaşmasına ve meşruiyet sorunu yaşamasına neden oldu (Cleveland, 2008, ss. 582–585; Heiss, 2012, s. 163).

Özellikle de, radikal gruplara karşı verilen mücadelede rejimin 1993 yılında 1,000'den fazla kayıp vermesi, ılımlı muhaliflere karşı yeni bir baskı dalgasının bahanesi oldu. Müslüman Kardeşler üyeleri, çeşitli profesyonel sendikaların liderlik seçimlerini kazandıklarında, hükümet sendikaları kontrol altına almak için harekete geçti. Çoğu sendika hükümet tarafından atanan yargı komitelerinin yönetimine geçti. 1995'te Müslüman Kardeşler üyesi 54 kişi askeri mahkeme tarafından hapse atıldı ve binlercesi suçlama olmaksızın gözaltına alındı. Rejimin ana hedefi olan Cemaat-i İslamiye'nin 1998'de teslim olmasına ve sonraki beş yılda herhangi bir iç saldırı olmamasına karşın, şiddet içermeyen İslamcı siyasi aktörlere karşı “olağanüstü hal” bahanesiyle baskıcı önlemler devam etti (Brownlee, 2002, s. 7).

Radikal grupların varlığı rejimin orduya yaklaşımını da etkiledi. Sedat'ın aşırılık yanlısı askerlerce öldürülmesinin ardından göreve gelen Mübarek'in ordu ile alakalı iki temel endişesi vardı. Birincisi suikastın iktidarı ele geçirmeye yönelik bir girişimin habercisi olup olmadığı, ikincisi ise ordu içindeki radikal eğilimlerin, silahlı kuvvetlerin devlete olan bağlılığını tehlikeye atıp atmadığıydı (Hashim, 2011, s. 106). Dolayısıyla, Mübarek döneminde hükümet-ordu ilişkileri bu çerçevede yeniden şekillenecekti.

İsrail barışı sonrasında ordunun küçültülmesi ve rolünün yeniden tanımlanması, ordu içinde rahatsızlık yaratmıştı. Kimilerine göre Sedat'ın askerler tarafından suikaste uğramasının bir nedeni de buydu. Mübarek ise, orduyu tekrar güçlendirdi, eskiyen Rus ekipmanlarını ABD silahlarıyla değiştirdi ve subaylara yeni ayrıcalıklar tanıdı. Bu açıdan savunma bakanı ve aynı zamanda silahlı kuvvetlerin başı olan General Abdülhalim Ebu Gazala'nın desteğini aldı. Ordu Ebu Gazala yönetiminde kısa sürede iç güvenlikle askeri sanayiye ve hatta sivil yaşama kadar geniş bir alanda etkisini artırdı. İç güvenlik alanında ordu, paramiliter polis gücü olan Merkezi Güvenlik Güçleri isyanını (1986) bastırdı. Merkezi Güvenlik Güçleri düşük eğitim seviyeleri ve sağlık sorunları nedeniyle askerlikten muaf tutulan, uzak kırsal bölgelerdeki köylülerden oluşan, 300.000 kişilik bir yapıydı. Görevleri arasında kamu tesislerinin güvenliğini sağlamak ve gösterileri bastırmak vardı. Ancak 80'lerde sorunun kendisi haline geldiler. Düşük maaşları nedeniyle ve hizmet süresinin uzatılacağı söylentileri üzerine 20.000 üyesi ile başlatılan

isyan ordu tarafından bastırıldı. Askeri sanayi alanında ise ordu kendi ihtiyacına ve ihracata yönelik ekipman üretimi için iddialı bir program başlattı. Rusya, Çin ve ABD ile silah ve uçak anlaşmaları müzakere etti. Diğer yandan, sivil yaşama dair, askeri olmayan ürünlerin üretiminden, su yönetimi ve elektrik üretimine kadar faaliyetlerini genişletti. Ayrıca askeri personele sübvansiyonlu fiyatlarla lüks konutların sunulduğu büyük askeri şehirler, küreselleşen tüketici yaşam tarzına uygun alışveriş merkezleri, askeri personele indirimli fiyatlarla ürün satan askeri kooperatifler inşa etti. Bunların yanı sıra turizm, kanal, altyapı ve yerleşim projeleri gibi kar odaklı yatırımlara giderek daha fazla dahil oldu. Ancak bu faaliyetler ordunun bakanlıklarla ve sivil kurumlarla rekabetine ve hatta çatışmasına neden oldu. Bir yandan da kamuoyundan ve muhalif basından eleştiriler yükselmeye başladı. Bunlar arasında ordunun ekonomik faaliyetlere odaklanmasının askeri yönünü zayıflattığı, fabrikalarının etkin olmadığı, askeri kooperatiflerin vergiden muaf tutulduğu ve subaylar ile sivil iş adamları arasındaki yakın ilişkilerin yolsuzluklara kapı araladığı gibi eleştiriler vardı. Ebu Gazala'nın 1990 yılında görevden alınmasının ardından askeri kontrol tekrar Mübarek'in eline geçti. Mübarek askeri bütçe ve ABD'den silah alımları üzerinde yeniden kontrol sahibi oldu (Amar, 2012, s. 185; Hashim, 2011, s. 108; Owen, 2004, ss. 183–185).

Mübarek göreve gelmeden önce, mütevazı kökenlere sahip, siyasi faaliyetlere ilgisiz, askeri disiplin ve kararlılıkla yetişmiş bir şahsiyet olarak bilinirdi. Cumhurbaşkanlığı sonrasında ise, gösterişten uzak ve tedbirli hali ile dikkat çekerken, iktidarda kalma konusunda üstün bir yetenek sergilemiştir. Mübarek siyasi ve ekonomik liberalleşme görüntüsü altında minimal yapısal değişikliklerle sınırlı kalarak ve önemli reformlardan kaçınarak rejimi ayakta tutma politikası izlemiştir. Başlangıçta Mısır'ı daha demokratik bir siyasi sisteme taşıyor gibi görünse de, zamanla siyasi liberalleşmeden geri adımlar atmıştır. Gerekliğinde kontrolü sağlamak için seçim hileleri dahil olmak üzere sıkı denetimler ve manipülasyonlar uygulamıştır. Bu durum, kamuoyunda kendisine karşı güvensizliğe neden olmuş, rejimin yalnızca iktidarda kalmaya odaklandığı bir algı yaratmıştır (Cleveland, 2008, s. 436).

Mübarek liderliğindeki Ulusal Demokratik Parti, yönetim zorluklarını ele almak için genel olarak üç farklı yönteme başvurdu. Birincisi, parti içi yönetici elitin görüşleri keskin farklılıklar gösterse de, kamuoyuna karşı sıkı bir uyum içinde olduğu görüntüsü verildi. Muhalefetin ve dış aktörlerin parti bütünlüğüne yönelik bir tehdit oluşturmasının önüne

geçildi. İkinci olarak rejim elit çevrenin büyümesini kontrol altına almak ve onu manipüle etmek suretiyle elit kesim üzerindeki etkisini artırdı. Mısır'ın iş ve siyaset dünyasında yükselen figürler, ek güç kazanmak için partinin arzularına ve beklentilerine uymak zorunda bırakıldı. Son olarak, Mübarek yönetimi toplumun ihtiyaç ve taleplerine karşı ilgisiz ve baskıcı bir tavır benimsedi. Yürürlükteki olağanüstü hal kanunu ile anayasayı askıya alma, polis yetkilerini genişletme ve hükümetin tehlikeli olarak gördüğü her şeyi sansürleme yetkisine sahip oldu (Heiss, 2012, ss. 157–160).

Rejimin iş dünyası üzerinde kontrol kurma çabası özellikle Mısır için bir reform dönemi sayılan 1990'larda öne çıktı. Hükümetin 1987 yılında Dünya Bankası, IMF ve Batılı hükümetlerle başlattığı geniş kapsamlı müzakereler mali krizin atlatılmasını sağlamıştı. 1991 yılında ise taraflar Yapısal Uyum Programının uygulanması konusunda anlaşmaya vardı. Bu anlaşma, vergilerin artırılması, sübvansiyonların kaldırılması, ticaretin liberalleşmesi ve devlet işletmelerinin özelleştirilmesini içeren reformları kapsıyordu (Goldschmidt, 2004, s. 195).

Mübarek'in yapısal uyum programını uygulamasının 2 temel sebebi vardı. Birincisi, uluslararası kurumlardan finansman sağlama imkanıydı. İkincisi ise, devlete ait işletmeleri Ulusal Demokratik Parti'nin yüksek seviyeli üyelerine satarak, bu şirketleri ve dolayısıyla gelirlerini kendi kontrolünde tutmaktı (Heiss, 2012, s. 164). Bu stratejiyle Mübarek, hem uluslararası arenada Mısır'ın finansal durumunu güçlendirecek kaynaklara erişim sağlamış, hem de UDP içindeki etkisini pekiştirerek ekonomik kaynakları siyasi güce dönüştürmüştür. Mübarek, aynı zamanda, devletin elindeki ekonomik varlıkları özelleştirme sürecini siyasi bir araç olarak kullanarak, güç ve zenginliğin belirli bir siyasi elit içinde kalmasını sağlamıştır. Bu durum, hem Mısır içindeki ekonomik yapının dönüşümünü, hem de siyasi iktidar dinamiklerini önemli ölçüde şekillendirmiştir.

Sedat döneminde piyasalar açılıp özel sektör gelişme göstermişti. Ancak piyasalar devletin ve UDP yanlısı birkaç iş adamının elinde yoğunlaşmıştı. Sedat döneminde iş adamlarının parti üzerinde artan nüfuzu Mübarek döneminde tersine dönmüş, partinin iş adamları üzerindeki etkisi giderek artmıştır (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s. 377). 1990'larda büyük özel şirketler, ticaret koruması, kamu ihale sözleşmelerine ve devlete ait arazilere erişim veya özelleştirilmiş devlet şirketlerinin satın alınması gibi yollarla kar elde edebilmek için büyük ölçüde devlete bağımlıydı. Ayrıca bu işletmeler, kararların

alındığı ve uygulandığı güç çevrelerinde önemli bir siyasi temsile sahip değildi. Bu alanlar büyük ölçüde asker, sivil güvenlik ve istihbarat kökenli bürokratlardan oluşuyordu. Bu durum, Ahmed Nazif başbakanlığında kurulan ve çoğunluğunu iş adamları ve neoliberal yönelimli teknokratların oluşturduğu 2004 kabinesi ile değişecekti (Adly, 2017, s. 9).

Mısır'da siyasi bağlantıları olan iş adamları medya, demir-çelik, otomotiv, alkollü içecekler ve çimento gibi sektörlerde, devlet düzenlemeleri aracılığıyla oluşturulan yüksek giriş engelleri sayesinde rekabetten korundu. Ayrıca, Ahmed Ezz, Saviris ailesi ve Muhammed Nasır gibi rejime yakın isimler, teminat göstermeksizin büyük banka kredilerini ve devlet ihalelerini alabildiler. 1990'ların ekonomik reformları özelleştirmeler vasıtasıyla devletin ekonomideki rolünün azaltılmasını ve piyasa rekabetinin artırılmasını amaçlıyordu. Ancak rejime yakın iş adamları, bu süreçte devlet tekellerinin özel tekellere dönüşmesinde oldukça etkili oldu. Bu da, “balinalar” olarak adlandırılan zengin iş çevrelerinin ekonomide hakimiyet kurmasına neden oldu (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 377–378).

1990'lar öncesinde ekonomi, korumacı politikalar ve yüksek tarifelerle desteklenen, uluslararası pazarda rekabetçi olmayan ve ithalata dayalı faaliyet gösteren 32 elit iş adamı kontrolünde bulunuyordu. Özelleştirmeler ile başlayan reform sürecinde rant arayışını artıran bu kişiler, sistemi daha rekabetçi ve şeffaf hale getirmek yerine, kendi ağlarını ve bürokratik bağlantılarını kullanarak ekonomik fırsatları monopolize etmişlerdir. Bu da diğer iş adamlarının piyasaya girmesini zorlaştırmıştır. 1990'lardaki reformlardan yararlanan bu elit kesim yükselişini, hem kendilerini rejime bağlayan ahabap çavuş ilişkilerine, hem de kendi aralarında kurdukları çoklu ağlara borçluydu (Sfakianakis, 2004, ss. 79–81).

Örneğin, alkollü içecek üreten Al-Ahram Beverages Company'nin (ABC) 1997'de Luxor Grubu'na özelleştirilmesi, Ahmed Zayat'ın finans ve siyasi elitlerle olan bağlantıları sayesinde gerçekleşti. Daha yüksek tekliflere karşın Zayat, hükümetle anlaşarak ABC'yi düşük bir fiyata satın aldı. Hisseleri Londra Borsası'nda karla sattı ve 10 yıllık vergi muafiyeti karşılığında El Obour şehrinde yeni bir bira fabrikası kurdu. Ayrıca, Mısır ordusuyla Safi markalı şişelenmiş suyun dağıtımını için özel bir anlaşma yaptı. Bu stratejik hamle ile ABC alkol satışına çeşitli kısıtlamaların konduğu Yukarı Mısır'daki pazarlara

erişim sağladı. 1999'da ise, bir devlet tekeli olan Gianacelis şarap fabrikası ihalesinde, sahip olduğu geniş devlet olanaklarını kullanarak rakiplerine karşı üstünlük sağladı. Şarap sektöründeki yüzde 70'lik brüt kar marjı ve ithal şarabın yüzde 3.000 gümrük vergisine tabi olması Zayat ailesini cezbetmişti. Neticede alkol sektörü Zayat'ın elinde bir tekele dönüştü. 2002 yılında ABC'yi Heineken'e satan Zayat, 5 yılda devrim sonrası Mısır tarihinin en karlı işini yapmış oldu (Sfakianakis, 2004, ss. 86–88).

Mısır'daki elit iş adamları hızla kar elde etme amacıyla, rekabet yerine rant arayışına dayalı girişimlerinden oluşan holdingler kurarak piyasadaki tekel güçlerini sürdürmek istemiştir. Elit iş adamları ve bürokratlar kurdukları ayrıcalıklı ağlar ile reform projelerinden faydalanmıştır. Örneğin, Muhammed Nasır, 1990'larda özelleştirme sürecinden özel bağlantıları sayesinde büyük çıkar sağladı. Özellikle, 1993'te Coca Cola'nın satışında, Mısır başbakanı Atıf Sıtkı ve kalkınma bakanı Atıf Ebeyd ile olan ilişkilerinden yararlanarak, az bir rekabetle Coca Cola fabrikasını satın aldı ve iki yıl sonra maliyetinin üç katından fazla bir fiyata sattı (Sfakianakis, 2004, s. 89).

Ekonomik verilere bakıldığında makroekonomik istikrar ile ilk aşamada başarılı yakalanmış görünüyordu. Uygulanan yapısal reformlar sayesinde mali disiplin sağlanmış, borçlar azalmış, bankacılık reformları yapılmış, uluslararası rezervler artmış, bütçe açığı düşmüş ve enflasyon gerilemişti. Sonuç olarak GSYH 1994-2000 arasında ortalama %5 oranında büyüme gösterdi. İnfitahı da kapsayan 1973-2000 arası dönem dikkate alındığında kişi başı gelir 1294 dolardan 2920 dolara yükselmiş ve yıllık artış hızı %3,1 olmuştu. Bu oran ilgili dönem için bölge ülkeleri arasındaki ikinci en yüksek orandı. Ancak Mısır, kişi başı gelirde Irak'tan sonra hala ikinci en düşük gelire sahipti. Büyüme, reformlardan beklendiği gibi ihracat ile değil, “Toshka” Projesi gibi büyük kamu yatırımları ile sağlanmıştı. İhracat artışı, düşük reform çabaları nedeniyle etkileyici olmadı. Özel sektör yatırımları GSYH'nin %10'u, ihracat ise GSYH'nin yüzde 21'i civarında kaldı. İstihdam olanakları, işgücüne yeni katılanların gerisinde kalmaya devam etti ve giderek kayıt dışı hale geldi. Ödemeler dengesi dış gelir kaynaklarına bağımlı olmaktan kurtulamadı. Doğu Asya krizi, 11 Eylül saldırıları ve 2001 yılında dünya ticaretinde görülen yavaşlama nedeniyle ödemeler dengesinde yeniden zorluklar yaşandı. Neticede büyüme oranı 2003 yılında 2,4'e kadar düşecekti (Cammatt ve diğerleri, 2018, s. 295; Pamuk, 2006, s. 815).

Reformlar, Mısır lirasını güçlendirip ticaret açığını azaltsa da, dengeli bir gelir dağılımı ortaya çıkarmadı. Ulusal gelir artışından zenginler daha çok fayda sağlarken toplumun fakir kesimleri ekonomik büyümeden yeterince pay alamadı (Goldschmidt, 2004, s. 195). 1990'larda Dünya Bankası ülkedeki servet dağılımının siyasi istikrarı tehdit edecek kadar eşitsiz bir düzeye ulaştığı görüşündeydi. Kahire'deki yoksulların çoğu, sağlık ve eğitim imkanlarına düzenli erişimi olmayan gecekondu mahallelerinde yaşıyordu. Kırsal kesimdeki yaşam şartları ise daha ağırdı. Ülkenin büyük bir bölümü, giderek artan eşitsizlikler ve yoksulluk koşulları nedeniyle, bu sorunları çözeceklerine inandıkları Müslüman Kardeşler gibi muhalif gruplara yöneliyordu. Bu durum, toplumun zengin kesim ile yoksul kesim arasında bölündüğü ikili bir yapı ortaya çıkardı (Tignor, 2022, ss. 349–350).

Mısır 1990'larda otoriter ve yozlaşmış bir ülke imajına sahipti. ABD, Körfez Savaşı'nda yanında yer alan Mısır'ın borcunun yarısını silmiş ve yıllık 2 milyar doları aşan yardımını devam ettirmişti. Buna rağmen ekonomik performans kötü durumdaydı. Hükümet, devletin verimsiz sanayi kuruluşlarını özelleştirememiş, Mısır'ın üretim kapasitesi düşük kalmış ve uluslararası rekabette geriye düşmüştü. Ekonomik durgunluk, işsizliğin artması ve ücretlerin düşüş göstermesi gelir dağılımındaki adaletsizlikleri derinleştirdi. Diğer yandan, ABD ve uluslararası finans kuruluşlarının mali desteğiyle kendini güvende hisseden rejim siyasi açılımlardan kaçındı. Nitekim bu kuruluşlar, stratejik ve ekonomik çıkarları nedeniyle Mısır'ın ekonomik liberalleşmesini siyasi liberalleşmeye tercih ediyordu. Bu durum, potansiyel bir İslamcı hükümet riskine karşı rejimin mücadelesini pekiştirdi. Muhalefetin parlamentoya girmesine engel olmak için çeşitli yasalar çıkartıldı. 1995 seçimlerinde hile, oy manipülasyonu ve muhalefetin seçim kampanyasına getirilen sınırlamalar neticesinde rejimin parlamento temsili %94 seviyesine ulaştı. Başkanlığını devam ettirme çabasındaki Mübarek'in 1999'da dördüncü dönem için tekrar aday olması ve başbakan atamaması, rejimin otoriter imajını güçlendiriyordu. Ayrıca ailesinin karıştığı yolsuzluk söylentileri vardı. Tüm bunlar rejime olan hayal kırıklığını arttırdı (Aknur ve Aşkar-Karakır, 2007, s. 325; Cleveland, 2008, ss. 581–582).

Rejimin 90'larda iş dünyası ve muhalefetin yanı sıra orduyu da kontrol altında tutma çabası vardı. Mübarek göreve geldiğinde askeri elit siyasi arenadan büyük ölçüde çekilmişti. Bu durum kendi yönetimi boyunca da devam etti. Mübarek, silahlı kuvvetlerin başında güçlü bir komutanının ortaya çıkmasına izin vermedi. Ebu Gazala'yı bu nedenle

görevden aldı. Yerine, kendine karşı bir tehdit oluşturmeyan Hüseyin Tantavi'yi atadı ve yönetiminin sonuna kadar görevde tuttu (Nassif, 2013, s. 515).

Ebu Gazala, iş dünyasında bir imparatorluk kurarak ve politik olarak cesur bir şekilde öne çıkarak şehir hayatını askerileştirmişti. Tantavi ise daha ziyade geri planda kaldı ve kamuoyu önünde dikkat çekici bir görüntü vermekten kaçındı. Ebu Gazala'nın iş modelini büyük ölçüde genişletti. Yapısal uyum programı gereği ortaya çıkan bütçe kesintilerini telafi etmek ve gelirlerini korumak için askeri sanayi mevcut imkanları ile sivil malların üretimine yoğunlaştı. Ordu tüm sosyal sınıfların tüketim pazarlarına geniş ölçüde yayılarak hem kar elde etti, hem de göze batmadan vatandaşları gizlice gözetleyerek toplumu fiilen bir askeri kampa dönüştürdü. Liberalleşen ekonomi böylece rejim adına güvence altına alındı (Abul-Magd, 2017, ss. 115–116).

Mübarek'in orduyu kontrol sistemi, kadro tasfiyeleri veya görev değişiklikleri gibi cezalara değil, görev süresince güvenilir kalan subaylara yönelik maddi kazanç birikimi ve emeklilik sonrası kariyer vaadi üzerine kuruluydu. Üst düzey subaylar, bürokraside kendilerine fırsatlar sunabilecek önemli yerlere gelebiliyordu. Ayrıca, doğrudan nakit ödeme veya komisyon alabiliyordu. Orta ve alt rütbeli subaylar ise rejime sadık kalıp sisteme uyum sağladıklarında hiyerarşide yükselebiliyor ve ayrıcalıklı üst düzey subaylar arasına katılabiliyordu. Mübarek döneminde atanan 156 validen 63'ü silahlı kuvvetler saflarından geliyordu. Örneğin emekli olan 7 Cumhuriyet Muhafızları komutanından 4'ü vali olarak atandı. Ayrıca, İkinci Sahra Ordusu ve Üçüncü Sahra Ordusu komutanlığı yapan ve emekli olan toplam 21 subaydan 11'i vali olarak atandı. Emekli subaylardan vali olarak atananlar en az tümgeneral rütbesine sahipti. Vali olduklarında ise geniş yetkilerini genellikle kişisel çıkar ve zenginleşme için kullandılar. Kamu mülklerinin özelleştirilmesi, arsa satışları ve gayrimenkul anlaşmalarında yolsuzluk vakaları yaygındı. Bunların başında Matruh'un eski valisi Tümgeneral Saad Halil'in arazi satışında devlet hazinesini 167 milyon dolardan fazla zarara uğratması ve Lüksor'un eski valisi Tümgeneral Samir Farag'ın, Olimpiyat Oyunları stadyumunu gerçek piyasa değerinin çok altında bir fiyata satması geliyordu. Yolsuzlukla suçlanan diğer valiler arasında Süveyş'in eski valisi Sayf al-Din Galal, İsmailiye'nin eski valisi Galil al-Fakhrani ve Güney Sina'nın eski valisi Abd al-Fadil Shousha gibi emekli askeri subaylar bulunuyordu. Subayların, rejimin himayesi altında lüks içinde yaşama potansiyeli ve yasadışı

faaliyetlere karşı yargılanmaktan korunması, onları rejime sadık kalmaya teşvik ediyordu (Nassif, 2013, ss. 516–518).

Görüldüğü üzere Mübarek, orduyu kontrol altında tutmak için çeşitli yöntemler kullanmıştır. Ordu içinde sadakati sağlamak için yüksek rütbeli subayları ve komutanları ödüllendirmiş ve onların desteğini kazanmıştır. Orduyu siyasi denetim altında tutarak askeri liderlerin siyasi karar alma süreçlerine müdahil olmasını engellemiştir. Ordu mensuplarına çeşitli ekonomik ve sosyal imkanlar sunmuştur. Askeri personel konut imkanları, sağlık hizmetleri ve diğer sosyal yardımlardan faydalanmıştır. Bu destekler, ordu mensuplarının devlete olan bağlılığını artırmıştır (Hashim, 2011).

2000’li yıllarda ortaya çıkan gelişmeler ise rejimin iş dünyası, ordu ve toplum ile olan ilişkilerini yeniden şekillendirecekti. İş dünyasından güçlü figürler meclise girdi ve iş dünyası dostu bir gündem oluşturmak üzere önemli roller üstlendi. 2000, 2005 ve 2010 seçimlerinden sonra giderek daha fazla iş adamı UDP’ye katıldı ve parlamentoya girdi. İş adamları Mübarek rejiminde daha görünür ve etkili hale geldikçe, UDP yükselen burjuva sınıfının çıkarlarına hizmet etmeye yönelik bir değişim gösterdi (Adly, 2017, s. 10).

Bu yıllarda artık giderek yaşlanan Mübarek, ekonomiyi daha da açarak büyümeyi hızlandırmak için oğlu Cemal’i yetkilendirmişti. Cemal Mübarek, genç ekonomi uzmanları ve hırslı iş adamları ile birlikte iktidardaki yaşlı partinin politik programını yeniden tanımladı. Ahmed Nazif’in başkanlığındaki “iş adamları kabinesi” (2004-2011), bankacılık ve finans sektörünü, ticaret reformlarını ve vergi idaresinin yeniden yapılandırılmasını da kapsayan yeni bir özelleştirme süreci başlattı (Cammatt ve diğerleri, 2018, ss. 295–296).

Nazif kabinesinin yeni bakanlarının neredeyse tamamı, kendi bakanlıklarının kapsadığı alanlarda faaliyet gösteren aile şirketlerinin yöneticileriydi. Örneğin, Unilever Orta Doğu’nun başkanı olan iş adamı Raşit Muhammed Raşit ticaret ve sanayi bakanı oldu. Ülkenin en büyük emlak geliştirme şirketlerinden birinin ortağı olan Ahmed el-Mağrabi iskan bakanlığı görevine getirildi. Mısır’ın en büyük turizm şirketlerinden Garana Travel’in sahibi Zuheyr Vahid Garana turizm bakanı oldu. Yine, Mısır’ın en büyük pamuk ihracatçısı Nile Cotton Trade şirketinin sahibi Muhammed Osman Abaza tarım bakanı oldu. Bir dizi özel hastanenin hissedarı ve yöneticisi olan Hatim el-Gabali ise sağlık bakanı olarak atandı. İş adamlarının devlet kararları ve yasaları üzerindeki artan etkisi,

siyasi bağlantıları olan şirketlerin özel çıkarlarının ilerlemesine yol açtı. Bu durum, 2004'ten sonra hız kazanan özelleştirmeleri, ticari liberalleşmeyi ve devletin hakim olduğu sektörlerin düzenlemesini açıklıyordu (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s. 377; Adly, 2017, s. 10).

2005 başkanlık seçimleri Cemal Mübarek ve destekçileri açısından önemli bir dönüm noktası oldu. 1990'ların sonlarında UDP içinde 2 farklı yapı ortaya çıkmıştı. Biri Mübarek'in yaşlıları ve uzun süreli müttefiklerinden oluşan “eski muhafızlar”, diğeri ise yeni nesil politikacı ve iş adamlarından oluşan “yeni muhafızlar”. Mübarek gibi eski rejim figürlerine karşı olan yeni muhafızlar birleşik bir grup değildi. Aralarında yaşları 50'ye dayanmış eski liberaller, daha genç ve reform yanlısı yeni liberaller ve reforma inanan fakat partiden ayrılmaya isteksiz olan Ahmed Ezz ve Cemal Mübarek gibi isimlerden oluşan merkeziler bulunuyordu. Mübarek, hem eski muhafızlarla hem de oğlu Cemal ve onun destekçilerinden oluşan merkezilerle birlikte hareket etti. Yerine oğlunu başkan olarak göreve getirmeyi ve başkanlık mirasını güvence altına almayı planlayan Mübarek, yönetim görevlerinin çoğunu merkezcilere devretti. Bu süreçte Cemal ve ekibi önemli bir güç kazandı. Şubat 2005'te Cemal, babasını Mısır anayasasını doğrudan başkanlık seçimine izin verecek şekilde değiştirmeye etmeye ikna etti. Bu adım, Cemal'in önerdiği “sürekli dönüşüm ve reform planının” bir parçasıydı. Cemal ve merkeziler tüm başkanlık kampanyasını yönetti. Mübarek 2005 başkanlık seçilerini %88,6 oy oranıyla kazandı (Heiss, 2012, s. 165).

Nazif hükümeti döneminde piyasa reformu hızlı bir şekilde ilerledi. 2007 Dünya Bankası raporuna göre Mısır dünyanın önde gelen ekonomik reformcu ülkesi haline gelmişti. 1990'larda özel sektörde ortaya çıkan piyasa liberalizmi anlayışı 2006 yılına gelindiğinde iktidar partisinin ideolojisine ve hükümetin politikalarına entegre edilmişti (Rutherford, 2013, ss. 229–230). Reformların ve özelleştirmelerin amacı şirketleri uluslararası düzeyde rekabetçi bir konuma taşımaktı. 2005–2008 yılları arasında büyüme oranları yüzde 6-7 seviyelerine yükseldi. GSYH'nin yüzde 8'ine ulaşan doğrudan yabancı yatırımlar enerji, gayrimenkul ve turizm sektörlerine akarken, sağlanan kredi genişlemesiyle bir yatırım patlaması yaşandı (Cammatt ve diğerleri, 2018, ss. 295–296).

Ancak, 2010 yılına gelindiğinde, Mısır'ın ekonomik büyümesi beklenen olumlu etkiyi yapmamıştı. Büyüme oranlarının halka somut bir yansıması olmadı. Yoksulluk oranı

nüfusun yaklaşık %40'ına ulaştı. İş dünyası ve orduyu kontrol altında tutmak için kullanılan ödül sistemi topluma karşı da kullanıldı. Çeşitli sübvansiyonlar sayesinde gıda ve diğer tüketim ürünlerinin fiyatları uygun tutuldu. 2009-2010 itibarıyla, sübvansiyonlar ile eğitim ve sağlık gibi sosyal alanlarda yapılan harcamalar, hükümet harcamalarının yaklaşık %42'sini temsil ediyordu. Yalnızca hanehalkı tüketim ürünleri için yapılan sübvansiyonlar ise kamu harcamalarının yaklaşık %23'ünü oluşturuyordu. 2008 küresel krizi sonrasında reel ücretlerin düşmesine karşın işsizlik yüksek kaldı. Özelleştirmeler sonrasında toplam iş gücü içinde kamu çalışanlarının oranı %25'e geriledi. Özel sektördeki kayıtlı istihdam %12 gibi sınırlı bir seviyede kalırken kayıt dışı istihdam sorunu devam etti. Ahbap-çavuş ilişkisine dayalı piyasa düzeni ülkedeki ekonomik gelişimi engelledi. Cemal Mübarek'e yakın iş adamları, ekonominin modernizasyonuna ve yeni sektörlerin geliştirilmesine öncülük etti. Ancak bu süreç, devletin desteklediği birkaç seçkin iş adamının yararına oldu. Bu kişiler aynı zamanda hükümet, iktidar partisi, meclis ve çeşitli kurullarda önemli pozisyonlar işgal ederek ekonomi politikasını doğrudan etkiledi (Cammatt ve diğerleri, 2018, s. 296; Gelvin, 2011, ss. 251–252).

Bunların Başında Ezz Steel'in sahibi ve demir-çelik zengini Ahmed Ezz geliyordu. Başarılı bir iş adamı olan Ezz, çelik sektörünün hakimi konumundaydı ve siyasi bağlantıları oldukça iyiydi. Ezz, iş adamlarının politik aktörlere dönüşümünün en dikkat çekici simgesi olarak UDP içinde merkezi bir figür haline geldi. Ezz, parlamento üyesi olarak, Rekabet Komisyonu'nun çalışmalarını ve ticaret politikasını denetleyen Bütçe Komitesi'nin başkanlığı gibi etkili görevlerde bulundu. Aynı zamanda UDP'nin Politika Komitesi'nin (Cemal Mübarek başkanlığında) bir üyesi ve partinin örgütsel işlerinden sorumlu sekreteriydi. Ezz, kendi şirketinin çelik piyasasında %61 paya sahip olmasından yararlanmak için 2007'de antitröst yasasını değiştirdi. Ayrıca gümrük tarifelerinin yükseltilmesi ve çelik sektöründeki korumacılığın artırılması için şirketi adına lobi yapmakla suçlanıyordu. Ezz bu konuda yalnız değildi. Mübarek ailesine kişisel olarak yakınlığı olan birçok özel sektör iş adamı benzer konumlarından faydalandılar. Sonuç olarak özel sektör iş adamlarının devlet politikaları üzerindeki etkisinin arttığı ve siyasi bağlantıları olan şirketlerin özelleştirme ve ticari liberalleşmeden yararlandığı bir süreç öne çıktı (Adly, 2017, s. 10; Cammatt ve diğerleri, 2018, s. 296).

Bu konudaki diğer bir örnek, Nazif kabinesinde iskan bakanı olarak görev yapan Ahmed el-Mağrabi'dir. Mısır'ın ikinci büyük gayrimenkul geliştiricisi Palm Hill Corporation'ın

ana sahibi olan el-Mağrabi, bakanlık pozisyonunu kullanarak ülkenin çeşitli bölgelerinde oldukça ucuz fiyatlarla büyük araziler satın aldı ve rakiplerine karşı şirketine büyük bir avantaj sağladı. Ayrıca, Mansur ailesi ile ortaklık kurduğu bir şirkete, Kahire'nin doğusunda ve batısındaki çöl alanlarında devlete ait arazilerin usulsüz bir şekilde tahsis edilmesiyle suçlanması gayrimenkul ve inşaat sektöründe büyük yankı uyandırdı (Adly, 2017, s. 11; Cammett ve diğerleri, 2018, s. 297).

2000'li yıllardaki reformlardan Mısır ordusu da yararlanmış ve işletme girişimlerini daha da genişletmiştir. Ekonomik liberalleşmeyi hızlandıran Mübarek, 1952'den bu yana sadece askeri personelin işgal ettiği başkanlık koltuğuna bir sivil, oğlu Cemal'ı hazırlıyordu. Buna karşın subayları yatıştırmak isteyen Mübarek onların ekonomik ayrıcalıklarını genişletti ve orduyu küreselleşen pazardan daha fazla pay alacak şekilde yeniden konumlandırdı. Ordu, satışa çıkarılan kamu işletmelerinden bazılarına, herhangi bir belgelenmiş ödeme olmaksızın sahip oldu. Örneğin, 2003'te Mısır Gemi Tamiri ve İnşaatı Şirketi, 2007'de İskenderiye Tersanesi ve 2008'de Nil Nehri Taşımacılık Şirketi ordunun eline geçti (Abul-Magd, Akça ve Marshall, 2020, s. 12).

2011 isyanları öncesinde ordu şirketleri 8 büyük yapı altında toplanıyordu. Bunlardan Ulusal Hizmet Projeleri Örgütü (NSPO), otuz iki şirket ve iştiraki kapsamaktadır. 1979 barışı ve ordunun küçülmesi sonrasında ordu faaliyetlerini sivil üretime yönlendirmek amacıyla kurulan NSPO, ticari tarım yoluyla gıda üretimine odaklanmıştır. Halefi dönemde yaşanan ekmek isyanlarını dikkate alan Mübarek, 80'lerde ekonomik liberalleşmeyi yavaşlatmış ve orduyu temel gıda maddelerinin tedarik ve dağıtımcılarından biri haline getirmiştir. Silahlı Kuvvetler Mühendislik Kurumu (EAAF) ise, aynı yıllarda müteahhitlik hizmetleri sağlamış ve zamanla havalimanları, yollar ve köprüler gibi büyük kamu inşaat projelerinin en önemli yüklenicilerinden biri olmuştur. 90'lara gelindiğinde, kamu harcamalarında kesintiler içeren IMF reformları karşısında rejim olası subay isyanını önlemek için askeri işletmelerin genişlemesine izin vermiştir. Artık sürdürülemez hale gelen büyük silah sanayiine ait fabrika ve ekipmanlar sivil üretime yönelik kısmi bir dönüşüm geçirmiştir. Bu bağlamda, Askeri Üretim Bakanlığı (MoMP) ve Arap Sanayileşme Örgütü (AOI) gibi savunma sanayii için üretim yapan askeri işletmeler, aynı zamanda dayanıklı ev eşyalarından araba üretimine kadar geniş bir yelpazede hizmet verebilecek bir yapıya kavuşmuştur. Günümüzde MoMP yirmi fabrika ve şirketten, AOI ise on bir fabrikadan oluşmaktadır. Bunların haricinde, gemi inşası ve

nehir taşımacılığı yapan Denizcilik Endüstrileri ve Hizmetleri Örgütü, lüks oteller ve restoranlar yöneten Sosyal Kulüpler ve Oteller Departmanı, askeri hastaneler inşa edip yöneten Silahlı Kuvvetler Tıbbi Hizmetler Departmanı ve son olarak askeri arazilerin satışını ve gelişimini yöneten Silahlı Kuvvetler Arazi Projeleri Örgütü gibi yapılar bulunmaktadır (Abul-Magd ve diğerleri, 2020, ss. 9–13).

Mısır'ın askeri işletmelerinin kesin sayısını ve yıllık karını bilmek, vergilendirilmemeleri, resmi denetime tabi olmamaları ve borsada listelenmemeleri nedeniyle neredeyse imkansızdır. Robert Springborg askeri işletmelerin ülke ekonomisinin %5'i ile %40'ı arasında bir yer tuttuğunu öngörürken, Ahmed al-Naggar 2013'te %1,8 gibi daha küçük bir oran belirtmiştir. Cumhurbaşkanı Sisi, 2014'te askeri sektörün GSYH'nin sadece %2'sini oluşturduğunu iddia etmiş, Yezid Sayigh de Sisi'nin tahminini abartılı rakamlara kıyasla daha gerçekçi bulmuştur (Abul-Magd ve diğerleri, 2020, s. 13).

Ordu şirketlerinin büyüyüp gelişmesinde Mübarek döneminde sağlanan ayrıcalık ve muafiyetlerin etkisi büyüktür. 1980'lerde ordu, savaş zamanında kullanılan büyük araziler üzerinde hukuki haklar kazanarak buraları kendi inşaat projeleri için kullandı veya satışını yaptı. Aynı yıllarda çıkarılan bir dizi yasa ile MoMP ve NSPO ithalat ve ihracatta gümrükten ve bir dizi vergi ve harçtan muaf tutuldu. AOI ise kuruluşundan itibaren benzer haklara sahipti. Bunlara ilave olarak 1991'de çıkarılan kanun ve ek yönetmelik ile bu şirketlerin yerel satış gelirleri satış vergisinden muaf tutuldu. Ayrıca, 2005 tarihli bir kanun, NSPO'nun yıllık karının gelir vergisinden ve diğer devlet harçlarından muaf kalmasını sağladı. Böylece, Mısır'ın askeri işletmeleri, özel sektörü ve kamu sektörünü düzenleyen yönetmeliklere kıyasla çeşitli mali ayrıcalıklara sahip oldu (Abul-Magd ve diğerleri, 2020, ss. 12–13).

Ordu ayrıca, askerleri bedava işgücü olarak kullanarak kendine haksız avantaj sağladığına dair özel sektörden şikayet alıyordu. Buna karşın, ordunun özel sektöre karlı sözleşmeler sunabilmesi, belirli toptancılara malzeme ve ürün temin edebilmesi ve çeşitli şirketlerdeki emekli subaylardan oluşan ağ aracılığıyla çok geniş bir müşteri ve yandaş sistemine sahip olması çeşitli şikayetleri geri plana itebilmektedir (Cammatt ve diğerleri, 2018, s. 381).

Diğer yandan askeri işletmeler, geniş kapsamlı girişimler aracılığıyla büyük kazançlar elde ederken, sattığı mal ve hizmet üzerinden vatandaşların kentsel ve sosyal alanlarına nüfuz etmiştir. Emekli subayların toplumsal hayata etkisi devlet bürokrasisinde birçok üst

düzy yönetici pozisyonu işgal etmesiyle de gerçekleşmiştir. Emekli generaller, vali olarak atanmalarının haricinde, liman başkanlığı, kamu şirketleri yönetim kurulu başkanlığı, devlet kurumları yöneticiliği ve daha fazlası altında yerel bölgelerde ortaya çıktılar. Mübarek'in verimsiz neoliberal ekonomisinin yönetilmesinde ve toplumun kontrol edilmesinde kritik rol oynadılar (Abul-Magd, 2017, s. 151).

Ancak ordu liderleri, 11 Şubat'ta halk ayaklanmalarına destek vererek, Mısır'ın uzun süreli başkanı Hüsnü Mübarek'in yönetimine son verdiler ve onu istifa ettirdiler. Ardından Mübarek ve ailesini yargıladılar. Yüksek rütbeli güvenlik yetkililerini görevden aldılar. 2011 yılında ordu IMF ve Dünya Bankası kredilerini reddetti. Mısır'ın en zengin kapitalistlerinden bazılarının ve Mübarek'in en yolsuz yandaşlarının mal varlıklarını dondurdu. Malezyalı yatırımcılara satılan tekstil fabrikalarının özelleştirilmesini askıya aldı (Amar, 2012, ss. 189–191).

Ordunun rejimin devrilmesini destekleme isteği, kısmen de olsa, Mübarek ve oğullarına yakın olan ekonomik rakiplerini kenara itme arzusundan kaynaklanmıştır. Bu süreçte ordunun, kendi ekonomik çıkarlarını tehdit edebilecek herhangi bir değişime veya kamuoyu denetimine izin vermek istememesi, Mısır'da daha derin sosyal ve siyasi reformların önünde bir engel oluşturmuştur (Cammatt ve diğerleri, 2018, s. 382).

Gerek 1990'larda savunma sanayiinin sivil üretime dönüşme sürecinde, gerekse 2000'lerde yeni kazançlı projeler üzerinden büyük karlar elde edilirken, girişimci subaylar serbest piyasa ekonomisine inanmaktan uzaktı. Ekonomiyi kendi çıkarları için manipüle eden emekli subaylar piyasayı sömürürken ayrıcalıklı, şeffaflıktan uzak ve hesap vermez bir oyuncu haline geldiler (Abul-Magd, 2017, s. 116). Mübarek'in otoriter hükümetinin ve başarısız neoliberal ekonomisinin ayrılmaz bir parçasıydılar. Bu nedenle, 2011 ayaklanmaları sırasında, halk sadece rejimin düşmesini değil, aynı zamanda askeri yöneticilerin de görevden alınarak tüm devlet ve toplumun askerden arındırılmasını talep etmiştir (Abul-Magd, 2017, s. 185).

Buna karşın, 2011 ayaklanmasının ardından, siyasi güç geçici olarak Mısır ordusunun en yüksek organı olan Yüksek Askeri Şura'ya (SCAF) devredildi. UDP mahkeme kararıyla feshedildi ve parlamento dağıtıldı. Buna ek olarak, rejime yakın birçok büyük iş adamı yolsuzluk suçlamalarıyla yargılandı. Bunlardan ilki, tutuklanan, mal varlığı dondurulan ve 3 yıla yakın hapis yatan Ahmed Ezz oldu. Onu kısa süre sonra Ahmed el-Mağrabi,

Zuheyr Vahid Garana ve Muhammed Osman Abaza gibi yolsuzluk suçlamalarıyla tutuklanan ya da Raşit Muhammed Raşit gibi hapse atılma korkusuyla ülkeyi terk eden iş dünyası kökenli bakanlar takip etti (Adly, 2017, s. 11).

Mübarek döneminde yapılan bazı işlemler, özellikle özelleştirme anlaşmaları ve büyük arazi satışları, adil piyasa değerlerinin çok altında gerçekleştirildiği gerekçesiyle mahkemelere taşındı. Bu durum, söz konusu varlıkların ve arazilerin haksız fiyatlarla satılmasına ilişkin iddiaları içeriyordu. Davalardan bir kısmı başarılı oldu ve anlaşmalar iptal edildi. Bunlar arasında 4 önemli özelleştirme anlaşması ve milyon dolarlık 2 farklı arazi anlaşması bulunuyordu (Rutherford, 2013, s. xxxii).

Açılan davalar neticesinde yapılan çalışmalar, Mısır'daki ticari kayırmacılığın boyutlarını daha net ortaya çıkardı. Bu dönemde, Cemal Mübarek ile yakın bağları bulunan ve çeşitli siyasi görevlerde yer almış olan otuz iki iş adamının kontrolünde yaklaşık beş yüz şirket bulunuyordu. Bu şirketler 2000'li yıllarda Mısır ekonomisini domine ettiler ve inşaat, turizm, enerji, bankacılık ve telekomünikasyon gibi sektörlerde tekel oluşturdular. Hükümet kararları, ilgili sektörlerde girişte belirleyici olmuştur. Turizm tesisleri eski devlet arazilerine yapılmış, enerji yatırımları için hükümet onayı gerekmiş, bankacılık gibi diğer bazı sektörlerde hükümet lisansı zorunlu kılınmıştır. Krediyeye erişim noktasında da çeşitli ayrıcalıklar sağlanmış, 2010 yılı itibarıyla özel sektöre sunulan kredilerin %90'ı bu şirketlere gitmiştir (Cammatt ve diğerleri, 2018, s. 297).

Genel olarak değerlendirildiğinde, Mübarek dönemi siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda karmaşık ve çelişkili gelişmelerin yaşandığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Başlangıçta, siyasi liberalleşme ve ekonomik reformlara dair umut verici adımlar atılmış olsa da, zamanla bu süreçlerin sınırlı ve yetersiz kaldığı görülmüştür. Siyasi alanda yapılan açılımlar, kurumsal bir temele oturtulmadığı için kırılğan bir nitelik taşımıştır. Ekonomik alanda ise, özelleştirme ve liberalleşme politikaları, ekonomiyi canlandırmak ve modernleştirmek yerine, ekonomik gücü ve kaynakları ayrıcalıklı bir kesimin elinde toplayarak gelir dağılımı eşitsizliğini derinleştirmiştir.

Mübarek döneminde ordu, ekonomik ve siyasi hayatta belirgin bir rol oynamış, özellikle ekonomik alanda faaliyetlerini genişletmesiyle dikkat çekmiştir. Orduya tanınan ekonomik ayrıcalıklar ve muafiyetler, ordu şirketlerinin büyümesini ve çeşitlenmesini sağlarken, özel sektörle olan rekabetinde orduyu daha avantajlı bir konuma getirmiştir.

Bu durum, ordunun ekonomi üzerindeki etkisini artırmış ve siyasi iktidarla olan ilişkilerini pekiştirmiştir.

Sonuç olarak Mübarek dönemi, iktidarın ve ekonomik kaynakların merkezileştiği, siyasi ve ekonomik reformların sınırlı kaldığı, ordu-siyaset-ekonomi ilişkilerinin karmaşıklaştığı ve toplumsal hareketliliğin arttığı kritik bir evreyi temsil etmektedir. Toplumsal ve ekonomik sorunların derinleşmesi, halkın rejime olan hoşnutsuzluğunu artırmış ve neticesinde Arap Baharı olarak adlandırılan kitlesel protesto hareketlerine yol açmıştır. 2011 ayaklanmaları, Mübarek'in iktidardan düşmesine ve Mısır'ın siyasi yapısında önemli değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur.

Mübarek döneminde ekonomik ve siyasal kurumlar giderek daha sömürücü bir yapıya bürünmüş, Arap Baharı da buna bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Tarih boyunca İngiltere, Fransa ve Japonya gibi ülkelerde siyasal devrimlerle kapsayıcı siyasal kurumlar inşa edilmişken, Mısır'da Nasır'ın eşitlikçi bir toplum yaratma hedefi, ironik bir şekilde Mübarek'in yozlaşmış rejimine yol açmıştır. Mısırın geri kalmasında çeşitli nedenlerin etkisinden bahsedilebilir ancak bunların temelinde “siyasal gücün küçük bir elit tarafından tekelleştirilip tatbik edilmesi” yatmaktadır (Acemoğlu ve Robinson, 2013, ss. 12–13). Mısır'da siyasal elit gücü kişisel zenginlik için kullanırken toplumun genel refahı göz ardı edilmiştir.

Siyasal kurumların, ekonomik performans üzerinde ekonomik kurumlardan daha belirleyici olduğu ve ekonomik kurumların siyasal tercihlerle şekillendiği hipotezi, Mübarek döneminde net bir şekilde gözlemlenmiştir. Bu dönemde, siyasal güç sınırlı bir elit tarafından kontrol edilmiş, ekonomik kaynaklar ve fırsatlar ise toplumun geniş bir kesimi yerine bu eliti zenginleştirmek için kullanılmıştır.

Bir toplumun refahı veya geri kalmışlığı, o toplumun kurumlarının yapısından kaynaklanmaktadır. Mübarek yönetimi altında, ekonomik kurumlar özellikle güvence altına alınmış özel mülkiyet, tarafsız bir hukuk sistemi ve herkesin eşit şartlarda mübadele ve sözleşme yapabileceği kapsayıcı ekonomik kurumların gerekliliklerinden uzak bir yapı sergilemiştir. Bu yapı, ekonomik etkinliğin ve verimlilik artışının önünde bir engel teşkil etmiştir. Mevcut ekonomik dengesizlikler siyasi iktidarın elindeki gücün bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Bu sömürücü yapı, halkın büyük bir kısmının ekonomik

fırsatlardan yararlanamamasına ve siyasi süreçlerde etkili bir şekilde temsil edilememesine neden olmuştur.

Hür Subaylar devriminden Arap Baharı'na giden süreç aynı zamanda birinci bölümde bahsi geçen kısır döngüye bir örnektir. Kurumlar Nasır döneminden itibaren zaman içinde giderek daha sömürücü bir hale gelmiş ve nihayetinde Mübarek rejiminin düşmesine sebebiyet vermiştir. Sömürücü siyasi kurumlar, ekonomik kaynakların ve fırsatların az sayıda elit tarafından kontrol edilmesine neden olmuştur. Elit kesimin bu kaynakları kullanarak gücünü korumak istemesi sömürücü siyasi kurumların devamlılığı için güçlü bir zemin oluşturmuştur. Öte yandan, Mısır'daki Arap Baharı hareketini, kısır döngüye bir meydan okuma olarak görmek mümkündür. Halkın geniş kesimlerinin katılımıyla gerçekleşen bu hareket, mevcut sömürücü kurumları sarsmış ve daha kapsayıcı, demokratik bir yönetim yapısına geçiş için bir umut ışığı olmuştur. Ancak, bu süreçte karşılaşılan zorluklar ve sonrasında yaşanan siyasi çalkantılar, verimli bir döngüye geçişin ne kadar zor olduğunu göstermiştir. Kapsayıcı ekonomik ve siyasi kurumların inşası, sadece mevcut sömürücü kurumların yıkılmasıyla değil, aynı zamanda toplumun geniş kesimlerinin bu sürece dahil edilmesi ve sürekli katılımının sağlanmasıyla mümkün olacaktır.

BÖLÜM 3: PANEL VERİ ANALİZİ

3.1. Veri Seti

Bu araştırmanın analizi, Dünya Bankası'nın oluşturduğu Dünya Kalkınma Göstergeleri ve Dünya Yönetişim Göstergeleri veri tabanlarından elde edilen verilerle gerçekleştirilmiştir.⁴ Çalışmada, Dünya Bankası Atlas Yöntemi'ne göre 2023 yılı itibarıyla alt orta gelirli ülkeler sınıfında yer alan, aralarında Mısır'ın da bulunduğu, toplam 14 ülke yer almaktadır (World Bank Group, 2023). Bu ülkeler; Bolivya, Endonezya, Filipinler, Gana, Hindistan, Kamboçya, Kamerun, Kenya, Mısır, Nepal, Pakistan, Senegal, Tanzanya ve Tunus'tur.⁵ Ülkelerin kişi başına GSYH değerleri Tablo 1'de verilmiştir. Buna göre, kişi başına GSYH değeri en yüksek olan ülke 4247 ABD Doları ile Endonezya, en düşük olan ülke ise 1080 ABD Doları ile Tanzanya'dır.

Tablo 1: Araştırmada Yer Alan Ülkeler ve Kişi Başına GSYH Değerleri

Ülke	Kişi Başına GSYH, 2023 (2015 yılı Sabit ABD Doları Cinsinden)	Gelir Grubu
Bolivya	3168	Alt Orta Gelir
Endonezya	4247	Alt Orta Gelir
Filipinler	3667	Alt Orta Gelir
Gana	2066	Alt Orta Gelir
Hindistan	2239	Alt Orta Gelir
Kamerun	1461	Alt Orta Gelir
Kamboçya	1552	Alt Orta Gelir
Kenya	1813	Alt Orta Gelir
Mısır	4177	Alt Orta Gelir
Nepal	1091	Alt Orta Gelir
Pakistan	1663	Alt Orta Gelir
Senegal	1476	Alt Orta Gelir
Tanzanya	1080	Alt Orta Gelir
Tunus	3901	Alt Orta Gelir

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Analiz, bu ülkelerin 2002-2022 yılları arasındaki yıllık bağımlı ve bağımsız değişken verilerini kapsamaktadır. Analizde bağımlı değişken olarak Dünya Kalkınma

⁴ Dünya Bankası'nın sunmuş olduğu Dünya Kalkınma Göstergeleri ve Dünya Yönetişim Göstergeleri veri tabanlarına sırasıyla <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> ve <https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators> adreslerinden ulaşılmaktadır.

⁵ Alt orta gelir grubundan bu ülkelerin seçilmesinde coğrafya, din ve kültür gibi ekonomik büyümeyi açıklayan diğer hipotezlerden bağımsız olarak, kurumlar hipotezinin büyüme üzerindeki etkisini incelemek amaçlanmıştır. Bu amaçla, farklı coğrafi bölgelerden, dinlerden ve kültürlerden ülkeler seçilmiştir.

Göstergelerinden kişi başı GSYH büyüme oranı kullanılmıştır. Bu oran, bir ekonominin genel sağlığını ve kişi başına düşen ekonomik üretim kapasitesinin zaman içindeki değişimini gösterir. Ekonomik kalkınmanın temel bir göstergesi olarak kabul edilen kişi başı GSYH büyüme oranı politika yapıcılar, araştırmacılar ve ekonomistler tarafından geniş çapta kullanılmaktadır. Bu oran, aynı zamanda Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (Amaç 8: İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme) için bir gösterge olarak kabul edilmiştir (World Health Organization, 2024).

Bağımsız değişkenler ise Dünya Yönetişim Göstergeleri olarak bilinen 6 temel göstergeden oluşmaktadır. Bunlar, “Yolsuzluğun Kontrolü”, “Hükümetin Etkinliği”, “Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu”, “Düzenlemelerin Kalitesi”, “Hukukun Üstünlüğü” ve “İfade Özgürlüğü ve Hesap Verebilirlik” göstergeleridir. Yolsuzluğun Kontrolü göstergesi, kamu gücünün özel çıkarlar için kötüye kullanılmasının önlenme derecesini ve genel olarak devletin yolsuzlukla mücadeledeki etkinliğini ölçer. Bu gösterge, bir ülkenin kurumlarının ne derece şeffaf ve adil olduğunu yansıtır. Hükümetin Etkinliği göstergesi, kamu hizmetlerinin kalitesini, kamu hizmetlerinin siyasi baskılardan bağımsızlığını ve politikaların kredibilitesini değerlendirir. Etkin bir hükümet, politikaların ve düzenlemelerin uygulanmasında tutarlılık ve öngörülebilirlik sağlar. Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu göstergesi, bir ülkedeki hükümetin yıkılma olasılığına veya zorla devrilebileceğine dair belirsizlikler dahil olmak üzere, siyasi istikrarı ve şiddet olasılığını ölçer. Bu gösterge, ekonomik faaliyetler üzerinde derin etkiler yaratabilecek siyasi riskleri değerlendirir. Düzenlemelerin Kalitesi göstergesi, hükümetin piyasaları etkileyebilecek politika ve düzenlemeleri formüle etme ve uygulama kapasitesini ölçer. İyi düzenlemeler, piyasaların ve özel sektörün gelişimini destekler ve yatırımcı güvenini artırır. Hukukun Üstünlüğü göstergesi, toplumdaki bireylerin ve kurumların yasalara ne derece uyduğunu, sözleşmelerin ve mülkiyet haklarının ne kadar etkili bir şekilde uygulandığını ve yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığını ölçer. Bu gösterge, bir toplumda hukuki norm ve düzenin sağlamlığını ifade eder. İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik göstergesi, bir ülkedeki bireylerin kendi hükümetlerini seçme ve karar alma süreçlerine katılım gösterme derecelerini değerlendirir. Bu gösterge, demokratik süreçlerin sağlığını ve etkinliğini yansıtan önemli bir ölçüttür (Kaufmann, Kraay ve Mastruzzi, 2010, s. 4). Göstergelere dair kısaltmalar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Araştırmada Kullanılan Göstergeler ve Kısaltmaları

Gösterge	Kısaltma ⁶	Açıklama
Kişi Başına GSYH Büyüme Oranı	GDPpcgr	Gross Domestic Product per capita growth
Yolsuzluğun Kontrolü	CC	Control of Corruption
Hükümetin Etkinliği	GE	Government Effectiveness
Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu	PSAV	Political Stability and Absence of Violence/Terrorism
Düzenlemelerin Kalitesi	RQ	Regulatory Quality
Hukukun Üstünlüğü	RL	Rule of Law
İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik	VA	Voice and Accountability

Not: Kişi başına büyüme oranı yıllık yüzdelik (%) değişimi ifade etmektedir. Diğer göstergeler -2.5 ile +2.5 arasında bir değer (-2.5 en düşük, + 2.5 en yüksek) almaktadır.

3.2. Hipotezler

Bu çalışmanın temel amacı, siyasal ve ekonomik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini anlamaktır. Bu kapsamda, siyasal ve ekonomik kurumları temsilen Dünya Yönetişim Göstergeleri kullanılarak, araştırmanın ana hipotezleri şu şekilde oluşturulmuştur:

H1: Yolsuzluğun Kontrolü (CC) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır. Yolsuzluğun etkin bir şekilde kontrol altına alınması, ekonomik verimliliği artırarak ve yatırım ortamını iyileştirerek büyümeye katkıda bulunur.

H2: Hükümetin Etkinliği (GE) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır. Kamu hizmetlerinin kalitesi ve hükümetin politikalara olan bağlılığı tutarlılık ve öngörülebilirlik sağlayarak ekonomik büyümeyi destekler.

H3: Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu (PSAV) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır. Siyasi istikrar, ekonomik faaliyetler için gerekli olan güvenli ortamı sağlayarak ekonomik büyümeyi teşvik eder.

H4: Düzenlemelerin Kalitesi (RQ) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır. İyi formüle edilmiş düzenlemeler işletmelere faaliyet gösterebilecekleri uygun bir piyasa ortamı yaratarak genel ekonomik performansı artırır.

⁶ Yerli ve yabancı literatürde ilgili göstergelerin metin içi ve tablo kullanımında İngilizce kısaltmaları yaygın olarak tercih edildiği için bu çalışmada da aynı yol izlenmiştir.

H5: Hukukun Üstünlüğü (RL) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır. Güçlü hukuki normlar ve mülkiyet haklarının korunması, güvenli bir yatırım ortamı sağlayarak ekonomik gelişmeyi destekler.

H6: İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik (VA) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır. Demokratik süreçlere katılımcılık, yönetimde şeffaflığı ve hesap verebilirliği artırarak ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkiler.

H7: Siyasal kurumlar (PSAV, VA ve CC) ekonomik performans üzerinde ekonomik kurumlardan (RL, RQ ve GE) daha fazla belirleyicidir.⁷ Siyasal kurumlar ekonomik kurumları doğrudan, ekonomik performansı ise dolaylı olarak etkiler.

3.3. Literatür Taraması

Literatürde kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen birçok nicel araştırmaya rastlanılmaktadır. Araştırmalarda kurumsal göstergeler için genellikle Dünya Bankası, Heritage Foundation, Freedom House, Fraser Institute, International Country Risk Guide, Uluslararası Şeffaflık Örgütü ve Polity Endeksi gibi çeşitli kaynak ve endekslerden faydalanılmaktadır (Kunčič, 2014, s. 143). Dünya Bankası'nın yayınladığı Dünya Yönetişim Göstergeleri temelinde yapılan analizlerde ise ülkelerin gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir (İmamoğlu ve Özdemir, 2023). Bunlardan bazıları aşağıda sunulmuştur.

Beşeri sermaye, kurumsal faktörler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen Kırınççı ve Yanar (2020) ülkeleri gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler olmak üzere iki grupta incelemiştir. 2002-2016 yılları arasındaki yıllık verileri kullanıldığı çalışmada kurumsal yapıyı temsilen yönetim göstergelerinden RL ve CC değişkenleri kullanılmıştır. Panel regresyon sonuçlarına göre gelişmiş ekonomilerde her iki değişken büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Gelişmekte olan ekonomilerde ise CC büyümeyi

⁷ Göstergelerin siyasal ve ekonomik kurumlar olarak sınıflandırılması, Acemoğlu ve Robinson'un (2013) kapsayıcı siyasal kurumlar ve kapsayıcı ekonomik kurumlar tanımında belirtilen özelliklere göre yapılmıştır. CC değişkeninin ise bazı kaynaklarda ekonomik, bazı kaynaklarda ise siyasal kurum olarak sınıflandırıldığı görülmüştür. Örneğin, Vitola ve Senfelde (2015) CC'yi ekonomik kurum olarak, Kuncic (2014) ise siyasal kurum olarak sınıflandırmıştır. Bu çalışmada ise, CC göstergesinin hükümetin genel etkinliği, siyasal süreçlerin şeffaflığı ve güvenilirliği üzerindeki önemli etkisi dikkate alınarak siyasal kurum olarak değerlendirilmiştir.

olumlu yönde etkilerken, RL ile büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Özdemir ve İmamoğlu (2021) toplam 18 G20 ülkesinde 2002-2018 döneminde yönetim göstergeleri ve büyüme ilişkisini incelemiştir. Emirmahmutoğlu ve Köse nedensellik testi kullanılarak yapılan çalışmaya göre G20 içerisindeki gelişmiş ülkelerde VA, GE ve RQ ile büyüme arasında nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Gelişmekte olan ülkelerde ise panel düzeyinde genel bir nedensellik ilişkisi bulunamazken, ülke bazında yapılan incelemelerde nedenselliğe rastlanmıştır.

Zhuo ve diğerleri (2021) 2002-2018 yılları arasında 31 gelişmiş ülke üzerinde GMM, Sistem GMM, Havuzlanmış EKK, Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler yöntemlerini kullanmışlardır. Bulgulara göre RL, CC ve VA değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde bir etkisi bulunmaktadır. Diğer 3 göstergenin (GE, PSAV, RQ) ise ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ancak negatif etkisi vardır.

Doğanay ve Değer (2020) 2002-2018 dönemi için 23 azgelişmiş, 63 gelişmekte olan ve 48 gelişmiş ülke örneğini incelemiştir. Dünya yönetim göstergelerine ilave olarak gayri safi sermaye birikimi, hükümet harcamaları, ticari açıklık ve enflasyon gibi diğer açıklayıcı değişkenlere de yer verilmiştir. İki Aşamalı Sistem GMM yöntemi sonucuna göre 3 farklı ülke grubu için de, yönetim göstergelerinin tamamının ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi bulunmuştur.

Ünlükaplan ve diğerleri (2018) 2002-2013 döneminde Türkiye’de yönetim göstergeleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi çoklu doğrusal regresyon analiziyle incelemiştir. Yapılan analize göre CC, RQ, VA ve GE göstergelerinin kişi başı gelir üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır. PSAV ve RL değişkenleri ise büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip değildir.

Yamak (2017) Körfez İşbirliği Konseyi üyesi 6 ülkeyi 1995-2014 dönemi verilerini kullanarak Esnek Genelleştirilmiş EKK yöntemi ile incelemiştir. Analiz sonucuna göre VA ve CC büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif yönde bir etkiye sahiptir. RL ve RQ değişkenlerinin büyüme üzerinde anlamlı ancak negatif yönde bir etkisi vardır. PSAV ve GE göstergelerinin ise büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi bulunamamıştır.

Zhuang ve diğerleri (2010) gelişmekte olan Asya ülkelerine özel bir bakışla büyüme farklılıklarını açıklamada yönetişim göstergelerinden faydalanmışlardır. Bulgulara göre GE, RQ ve RL göstergeleri Asya lkeleri arasındaki büyüme farklarını açıklamada etkilidir. Sonuçlar, kurumlardan büyümeye doğru nedensel bir bağlantı olduğunu desteklemekte ve gelişmekte olan Asya lkelerinin bu ilişkide "aykırı değer" olmadığını ortaya koymaktadır. Diğer yandan VA, PSAV ve CC açısından böyle bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Pere (2015) Batı Balkanlardaki 7 lke üzerinde 1996-2012 dönemi için yönetişim göstergeleri ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Rassal Etkiler Genelleştirilmiş EKK analizi sonuçlarına göre RL büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye, GE ve RQ ise anlamlı ancak negatif etkiye sahiptir. CC, PSAV ve VA göstergeleri ile büyüme arasında anlamlı bir ilişki kurulamamıştır.

Mitsi (2021) Güney Avrupa'dan 6 ülkeyi dahil ettiği modelinde 2002-2018 arası verileri kullanarak kurumsal göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki rolünü incelemiştir. Modelde yönetişim göstergelerine ilave olarak Dışa Açıklık, Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Brüt Sermaye Oluşumu, Hükümet Harcamaları ve Enflasyon verileri de kullanılmıştır. İki Aşamalı EKK yöntemi ile yapılan analizde PSAV ve RL'nin büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif, CC'nin ise anlamlı ancak negatif etkisi olduğu grlmştir. GE, VA ve RQ göstergeleri ile büyüme arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Prasetyia (2020) ASEAN yesi 10 ülkenin 2014-2018 verilerini kullanarak panel regresyon modeli oluşturmuştur. Bulgulara göre yönetişim göstergelerinden RL büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye, GE ise anlamlı ancak negatif etkiye sahiptir. Diğer göstergelerin (PSAV, RQ, CC, VA) büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi tespit edilememiştir.

zet olarak, yönetişim göstergelerinin ekonomik büyüme üzerinde belirleyici bir rol oynadığı literatürde öne çıkmaktadır. Gelişmiş ekonomilerde, yönetişim göstergelerinin genellikle büyümeyi olumlu yönde etkilediği tespit edilirken, gelişmekte olan ekonomilerde bu ilişki daha karmaşık olabilmektedir. Bulgular, kurumsal göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin farklılaşabileceğini ve bölgesel veya ülkeye özgü faktörlerin etkili olabileceğini vurgulamaktadır.

Mevcut çalışmada oluşturulan model ise, diğerlerinden belirli noktalarda farklılaşmakta ve literatüre önemli katkılar sunmaktadır. Öncelikle, 2002'den itibaren yıllık ve kesintisiz olarak sunulan Dünya Yönetişim Göstergeleri ilgili araştırmalarda 2018'e kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu çalışmada ise, güncel verilerin dahil edilmesiyle birlikte analiz dönemi 2022'ye kadar genişlemiştir. Çalışma ayrıca, alt orta gelir grubuna odaklanarak diğer çalışmalardan ayırmakta ve bu ülkelerde kurumların büyüme üzerindeki etkisine dair kapsamlı öngörüler sunmaktadır. Son olarak, çalışmada dinamik bir panel veri modeli oluşturularak, CCEMG ve AMG gibi gelişmiş katsayı tahmincileri kullanılmıştır. Bu tahmincilerin önemli bir avantajı, genel bulgularla birlikte birim (ülke) bazlı bulgulara da yer vermeleridir. Bu tahminciler, her bir birim için detaylı sonuçlar sağlar. Bu sayede, her bir gözlem biriminin spesifik özelliklerini analiz etmek mümkündür.

3.4. Yöntem

Bu çalışma, nicel veri analizinde panel veri modelleme tekniklerini kullanarak, yönetim göstergelerinin kişi başına GSYH artış oranı üzerindeki etkilerini ölçmeyi amaçlamaktadır. Panel veri analizi, zaman içinde değişen dinamikleri ve birimler arası etkileşimleri dikkate alarak daha doğru ve güvenilir sonuçlar elde etme potansiyeline sahiptir (Baltagi, 2021). Bu yöntem, farklı ülkeler arasında karşılaştırmalı analiz yapılabilmesi için ideal bir çerçeve sunmaktadır.

Panel veri, ekonometrik analizlerde kullanılan üç ana veri türünden biridir. Diğer ikisi zaman serisi verisi ve yatay kesit verisidir. Zaman serisi verileri, bir gözlem birimine (N) ait göstergelerin, zaman (T) içindeki sıralı ölçümlerinden oluşur. Genellikle aylık, çeyreklik veya yıllık periyotlarda toplanır. Örneğin, tek bir ülkenin 20 yıllık GSYH'si zaman serisi verisi olarak ele alınabilir. Yatay kesit verileri ise tek bir zaman noktasında veya döneminde farklı bireyler, firmalar, ülkeler veya bölgeler gibi birden çok gözlem biriminden toplanan verilerdir. 20 farklı ülkenin tek bir yıla ait GSYH verisi yatay kesit veriye örnek olarak gösterilebilir. Bu noktada panel veri, zaman serisi verisi ve yatay kesit verilerinin bir kombinasyonudur. Panel veri birden fazla gözlem birimine ait, birden fazla zaman periyodu boyunca toplanan verilerden oluşur. Örneğin, 20 ülkenin 20 yıllık periyod halindeki GSYH verisi panel veri olarak değerlendirilebilir. Bu özelliği sayesinde panel veri analizi zaman içindeki değişimi ve birimler arasındaki farklılıkları aynı anda ele alabilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2020, ss. 1–3).

Panel veri kullanımı, yatay kesit ve zaman serisi verilerine göre bazı avantajlar sağlar. Araştırmacılara daha fazla veriyle çalışma imkanı verir. Ekonometrik modellerde karşılaşılan çeşitli sorunları azaltarak tahminlerin etkinliğini ve güvenilirliğini artırır. Yatay kesit verisi veya zaman serisi verisi ile çözülemeyen sorunların analizine imkan tanır. Panel veri kullanımının bu özellikleri, araştırmacıların daha doğru ve ayrıntılı sonuçlar elde etmelerine yardımcı olur ve ekonometrik modellerin kapsamını genişletir (Yerdelen Tatoğlu, 2020, s. 9).

Panel veri kullanmanın sağladığı başka avantajlar da bulunmaktadır. Buna göre panel veri: (1) Birimlerin (birey, firma, ülke vb.) heterojen olduğu önermesini getirir. Bu durum heterojeniteyi kontrol etmeyen zaman serisi ve yatay kesit verisi çalışmalarına kıyasla daha doğru tahminler yapılmasını sağlar. (2) Değişkenler arasında daha fazla çeşitlilik ve daha az çoklu doğrusallık sağlar. Dolayısıyla, serbestlik derecesi daha yüksektir ve daha etkindir. (3) Göreli olarak sabit görünen yatay kesit dağılımlarının altında yatan değişimleri daha iyi incelemeye olanak tanır. (4) Sadece yatay kesit veya sadece zaman serisi verilerinde tespit edilemeyen etkileri belirlemede ve ölçmede daha başarılıdır. (5) Yatay kesit veya zaman serisi verilerine kıyasla daha karmaşık modellerin oluşturulmasına ve test edilmesine olanak tanır. (6) Mikro panel veride birimler üzerinde veri toplama süreçleri daha detaylı ve özelleştirilmiştir. Bu da, daha az ölçüm hatası ve daha yüksek veri kalitesi anlamına gelir. (7) Zaman serisi analizinde, birim kök testleri sıklıkla karşılaşılan bir zorluktur ve genellikle özel istatistiksel dağılımlar gerektirir. Makro panel veride ise bu testler standart dağılımlar kullanılarak yapılabildiğinden, daha güvenilir sonuçlar elde edilebilmektedir (Baltagi, 2021, ss. 6–9).

Bununla birlikte, panel veri kullanmanın getirdiği bazı dezavantajlar da bulunmaktadır. Birincisi, panel anketlerinin tasarımı ve veri toplama sorunlarıdır. Bunlar kapsam hatası, mülakat sıklığı, mülakat aralıkları, referans dönemi gibi nedenlere bağlı olarak ortaya çıkabilir. İkincisi, ölçüm hatalarından kaynaklanan bozulmalardır. Bunlar soruların belirsizliği, yanıtların bilinçli olarak çarpıtılması, yanıtların yanlış kaydedilmesi gibi faktörlerden kaynaklanabilir. Üçüncüsü, seçicilik sorunlarıdır. Katılımcıların anketi doldurmaması veya bazı sorulara yanıt vermemesi veya katılımcıların ölüm ve taşınma gibi nedenlerde anket çalışmasından ayrılması veri setinin eksik veya kesik kalmasına neden olabilir. Ayrıca öz-seçicilik konusu yapılan analizleri yanıltıcı hale getirebilir. Örneğin, bireylerin kendilerine sunulan ücreti düşük buldukları için çalışmayı

reddetmesi, işgücüne katılım konusunda yapılan çalışmanın örnekleminde sadece belirli bir ücret düzeyi üzerinden işe giren bireylerin yer almasına neden olur. Dördüncüsü, kısa zaman serisi boyutudur. Her birey için kısa zaman aralıklarını kapsayan veriler, asimptotik argümanların sınırlı olmasına yol açabilir. Beşincisi, yatay kesit bağımlılığıdır. Ülkeler veya bölgeler arası bağımlılıkların göz ardı edilmesi, yanıltıcı sonuçlara neden olabilir. Son olarak, panel veri kullanımında hata teriminin çoğu zaman sapmalı olması karşılaşılan potansiyel dezavantajlardan bir diğeridir. Bu durum veri toplama sürecindeki ölçüm hatalarından veya bazı değişkenlerin modele dahil edilmemesi gibi nedenlerden kaynaklanabilir (Baltagi, 2021, ss. 9–11; Yerdelen Tatoğlu, 2020, s. 14).

Panel veri analizlerinde “dengeli panel”, “dengesiz panel”, “kısa panel” ve “uzun panel” gibi bazı temel kavramlarla karşılaşilmektedir. Dengeli panel verisi, analiz edilen tüm birimlerin (bireyler, firmalar, ülkeler vb.) tüm zaman aralıklarında gözlemlerinin bulunduğu veri setini ifade eder. Dengeli panel verileri analiz etmek daha basittir çünkü eksik veri sorunu ile uğraşmayı gerektirmez. Dengesiz panel verisinde, bazı birimlerin bazı zaman aralıklarında verileri eksiktir. Bu, her birimin farklı sayıda gözleme sahip olduğu anlamına gelir. Örneğin, bazı ülkeler için sadece belirli yıllarda veri mevcuttur. Bu durum analizleri daha karmaşık hale getirebilmektedir. Kısa panel verisi, yatay kesit birim sayısının zaman periyodları sayısından daha fazla ($N > T$) olduğu veri setleridir. Uzun panel verisi ise, zaman periyodlarının gözlem birimleri sayısından daha fazla ($T > N$) olduğu durumları tanımlamak için kullanılır. Panel verisinin uzun veya kısa olması farklı ekonometrik sorunları açığa çıkarmaktadır. Bu durum, kullanılacak tahmin teknikleri üzerinde belirleyici olmaktadır (Gujarati ve Porter, 2009, s. 593).

3.5. Model

Bu çalışmada alt orta gelir grubundan 14 ülkeye ($N=14$) ait 2002-2022 yılları⁸ arasındaki 21 yıllık veriler ($T=21$) kullanılmıştır. Tüm birimlere ait gözlem verileri mevcuttur ve model dengeli panel özelliğine sahiptir. Veri setindeki zaman periyodları yatay kesit birimlerinden sayıca fazla ($T > N$) olduğu için, model uzun panel olarak değerlendirilecek ve dinamik panel veri modellerinden uygun tahminciler ile katsayı tahmini yapılacaktır.

⁸ İlgili zaman diliminin seçilmesinde, Dünya Yönetişim Göstergeleri’nin 2002 yılından itibaren yıllık olarak ve kesintisiz bir şekilde sunulması ve çalışmanın yapıldığı an itibarıyla en son açıklanan verilerin 2022 yılına ait olması belirleyici olmuştur.

Modelde yer alan değişkenlere dair tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'te gösterilmiştir. Analizde her bir değişken için toplam 294 gözlem bulunmaktadır. Değişkenlere ait 2002-2022 yılları arasındaki verilerin ortalamaları, standart sapmaları ile minimum ve maksimum değerleri verilmiştir. Modeldeki bağımlı değişken olan kişi başına GSYH artış oranı için en düşük değer yaklaşık %-10.98, en yüksek değer ise yaklaşık %11.30 olarak gözlemlenmiştir. Dünya Yönetişim Göstergelerinden oluşan bağımsız değişkenler ise genellikle -2.5 ile +2.5 arasında değişen bir değer almaktadır (Kaufmann ve diğerleri, 2010, s. 9). Bağımsız değişkenler arasında modelde en düşük değer -2.810 ile Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu göstergesinde, en yüksek değer ise 0.679 ile Hükümetin Etkinliği göstergesinde ortaya çıkmıştır.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem	Ortalama	Std. Sapma	Minimum	Maksimum
GDPpcgr	294	2.789	2.772	-10.978	11.3
CC	294	-.628	.367	-1.357	.284
GE	294	-.418	.373	-1.135	.679
PSAV	294	-.809	.674	-2.810	.318
RQ	294	-.438	.304	-1.211	.288
RL	294	-.527	.407	-1.301	.179
VA	294	-.346	.567	-1.507	.597

Çalışmanın ekonometrik kısmı 5 adımdan oluşmaktadır. Birinci adımda *yatay kesit bağımlılığını* tespit etmeye yönelik testler uygulanmıştır. İkinci adımda *eğim homojenliğini* tespit etmeye yönelik testlere yer verilmiştir. Üçüncü adımda bağımlı ve bağımsız değişkenler üzerinde *birim kök* analizleri yapılmıştır. Dördüncü adımda, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını tespit etmeye yönelik eşbütünleşme testleri uygulanmıştır. Son olarak, önsel testlere uygun katsayı tahmincileri seçilerek sonuçlara ulaşılmıştır.

3.5.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Analizi

Yatay Kesit Bağımlılığı (Cross-Section Dependence) testleri, panel veri setlerindeki farklı kesitler (örneğin farklı ülkeler, şirketler veya bireyler) arasında istatistiksel olarak anlamlı bağımlılıkların (korelasyonların) olup olmadığını belirlemek için kullanılır. Özellikle ülke veya şehir gibi birimlerle çalışıldığında birimler arası bağımlılık gözlemlenebilmektedir. Bu tür bağımlılıklar, panel veri setlerinde sıkça rastlanan bir durumdur ve çeşitli nedenlerle ortaya çıkabilir. Bu durum, mekansal etkilerden veya

küresel düzeyde ortaya çıkan şok ve krizler gibi çeşitli nedenlerden kaynaklanabilir. Birimler arası korelasyonun varlığını tespit etmek, katsayı tahminine geçildiğinde uygun tahmin yöntemlerinin seçilmesi açısından önemlidir (Yerdelen Tatoğlu, 2020, s. 9).

Breusch-Pagan LM testi (1980), panel veri modellerinde yatay kesit bağımlılığını test etmek için kullanılan yöntemlerden biridir. Bu test, verilerin yatay kesit birimlerinin birbirine bağımlı olup olmadığını belirlemek için kullanılır. Test istatistiği, χ^2 dağılımına sahip olup, serbestlik derecesi $N(N-1)/2$ 'dir. Test, aşağıdaki LM istatistiği ile hesaplanmaktadır:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2$$

Bir diğer test, Pesaran Scaled LM testi (2004) olup, Breusch-Pagan LM testinin bir genellemesidir. Bu test, özellikle büyük panel veri setlerinde daha iyi performans göstermektedir. Test, hata terimleri arasındaki bağımlılığı test etmekte ve şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$LM_{scaled} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T\hat{\rho}_{ij}^2 - 1)$$

Bu testin asimptotik dağılımı standart normaldir. Dolayısıyla, test istatistiği $N(0,1)$ dağılımına sahiptir. Yukarıdaki test istatistiklerinde yer alan:

- N: Yatay kesit birim sayısını,
- T: Zaman boyutu (dönem) sayısını,
- $\hat{\rho}_{ij}$: Tahmin edilen korelasyon katsayısını ifade etmektedir.

Testlerin her biri, H_0 temel hipotezi için “yatay kesit bağımlılığı yoktur”, H_1 alternatif hipotezi için ise “yatay kesit bağımlılığı vardır” varsayımına dayanır. Modelde yer alan ülkeler için yatay kesit bağımlılığı test sonuçları Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

	Breusch-Pagan LM Testi		Pesaran Scaled LM Testi	
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
GDPpcgr	471.8664	0.0000*	27.19395	0.0000*
CC	313.9961	0.0000*	15.49182	0.0000*
GE	294.3872	0.0000*	14.03831	0.0000*

PSAV	436.8147	0.0000*	24.59574	0.0000*
RQ	326.7432	0.0000*	16.43670	0.0000*
RL	387.5021	0.0000*	20.94045	0.0000*
VA	413.0951	0.0000*	22.83753	0.0000*
Model	457.2304	0.0000*	26.10905	0.0000*

Not: *, %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir. Sonuçlar Eviews 9 paket programı ile elde edilmiştir.

Tablo 4'te, Breusch-Pagan LM Testi (1980) ve Pesaran Scaled LM Testi (2004) için test istatistikleri ve olasılık değerleri (p-değerleri) verilmiştir. Her iki test için de, temel hipotezin %1 anlamlılık düzeyinde güçlü bir şekilde reddedildiği görülmektedir. Dolayısıyla, modeldeki ülkeler arasında, istatistiksel olarak anlamlı bir bağımlılık bulunmaktadır. Bu bağlamda, yatay kesit bağımlılığının varlığı, panel veri analizinde spesifik ekonometrik yöntemlerin kullanılmasını gerektirmektedir.

3.5.2. Eğim Homojenliği Analizi

Panel verilerde, ülke veya birey gibi farklı birimler üzerinden toplanan veriler genellikle heterojen özellik göstermektedir. Bu durumda, kesitlerin eğim katsayıları farklı olmaktadır. Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen eğim homojenliği testleri, panel veri modellerinde farklı kesitlerin eğim katsayılarının aynı olup olmadığını test etmek için kullanılır. Eğer test sonuçları eğimlerin homojen olduğunu gösterirse, sabit katsayılar modeli gibi basit ve daha kısıtlayıcı modeller yeterli olabilmektedir. Ancak, eğimler homojen değilse, panel veri analizinde kullanılacak modelin doğru biçimde yapılandırılması için daha karmaşık uygulamalar gerekebilmektedir.

Pesaran ve Yamagata (2008) eğim homojenliğini test etmek için iki ana test önermektedir. Bunlar Delta Testi ve Düzeltilmiş Delta Testi olup test istatistikleri sırasıyla aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{\frac{N(T+1)}{T-k-1}} \left(\frac{N^{-1}S - k}{\sqrt{2k}} \right)$$

Burada S, Swamy test istatistiğini; k ise bağımsız değişkenlerin sayısını ifade etmektedir. Eğim homojenliği testinde, H₀ temel hipotezi için “eğim homojendir”, H₁ alternatif hipotezi için ise “eğim heterojendir” varsayımı geçerlidir. Eğim homojenliği test sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Eğim Homojenliği Test Sonuçları

	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Delta_tilde	1.754	0.040**
Delta_tilde_adj	2.199	0.014**

Not: **, %5 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir. Sonuçlar Gauss 10 paket programı ile elde edilmiştir.

Tablodaki olasılık değerleri incelendiğinde temel hipotezin %5 anlamlılık düzeyinde reddedildiği görülmektedir. Bu durum, farklı kesitlerdeki eğim katsayılarının aynı olmadığına işaret etmektedir. Modelde yer alan her ülkenin kendine özgü sonuçları olabileceğinden, her birim ayrı ayrı değerlendirilecektir.

3.5.3. Birim Kök Analizi

Durağan olmayan verilerle yapılan istatistiksel modellemeler yanıltıcı sonuçlar verebilmektedir. Bu aşamada, panel veri setlerindeki değişkenlerin durağanlığını test etmek için Pesaran (2007) CIPS testi (Cross-sectional Im-Pesaran-Shin) kullanılmıştır. Test istatistiği şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$CIPS = (1/N) \sum_{i=1}^N CADF_i$$

Denklemden yer alan CADF, her bir yatay kesit birimi için uygulanan Yatay Kesitli Geliştirilmiş Dickey-Fuller (Cross-sectional Augmented Dickey Fuller) testini ifade etmektedir. CADF testi, panel veri setlerinde birim kökün varlığını test ederken yatay kesit bağımlılığını dikkate alır. Test istatistiği şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + e_{it}$$

Formülde eşitliğin sağındaki ilk bileşen sabit terimi, ikinci bileşen değişkenin i gözlem birimi ve $t - 1$ zaman dilimi için gecikmeli değerini, üçüncü bileşen tüm yatay kesitlerin $t - 1$ zaman dilimi için ortalamasını, dördüncü bileşen tüm yatay kesitlerin t zaman dilimi için birinci farklarının ortalamasını, son bileşen ise hata terimini ifade etmektedir.

Özet olarak CIPS, panel veri setindeki tüm birimler (yatay kesitler) için birim kökün varlığını kontrol eder ve CADF testlerinin ortalamasını alarak genel bir sonuç sağlar. CIPS birim kök testinde H_0 temel hipotezi serilerin birim kök barındırdığı, H_1 alternatif hipotezi ise serilerin durağan olduğu varsayımına dayanmaktadır. CIPS testine dair sonuçlar Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Birim Kök Analizi Test Sonuçları

	CIPS Test İstatistiği I(0)	CIPS Test İstatistiği I(1)
GDPpcgr	-2.090	-3.576*
CC	-1.926	-2.715*
GE	-1.568	-2.608*
PSAV	-1.822	-2.585*
RQ	-1.961	-2.806*
RL	-1.956	-3.119*
VA	-2.390**	-2.947*

Not: * ve ** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir. Sonuçlar Gauss 10 paket programı ile elde edilmiştir.

Tabloda görülen CIPS test istatistiği değerleri, Pesaran'ın (2007) belirlediği kritik değerlerle (mutlak değerce) karşılaştırılarak değerlendirilmektedir. Buna göre, modelde yer alan ülke sayısına (N=14) ve zaman periyoduna (T=21) karşılık gelen Pesaran kritik değerleri %1 , %5 ve %10 anlamlılık düzeylerine göre sırasıyla -2.47, -2.26 ve -2.14 olarak verilmiştir (Pesaran, 2007, s. 280).

Test değerinin kritik değerden küçük olması durumunda temel hipotez reddedilememektedir. Tablodaki test değerlerine göre temel hipotez I(0)'da "VA" değişkeni için %5 anlamlılık düzeyinde, I(1)'de ise tüm değişkenler için %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir.⁹

3.5.4. Eşbütünleşme Analizi

Panel eşbütünleşme analizi, farklı ekonomik göstergeler veya veri serileri arasındaki uzun dönemli ilişkileri belirlemek için kullanılır. Örneğin, GSYH, enflasyon, işsizlik oranları gibi makroekonomik değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiler bu analizle incelenebilmektedir. Modelde, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan 2. Nesil *eşbütünleşme* (cointegration) testlerinden faydalanılmıştır.

Bu kapsamda model üzerinde, Westerlund'un (2008) Durbin-Hausman prensibine dayanarak geliştirdiği eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Bu test, panel veri setlerinde hem yatay kesit bağımlılığını hem de heterojenliği dikkate almaktadır. Ayrıca test, durağan

⁹ Seviyede durağan olan bir zaman serisi, I(0) olarak adlandırılır. Bu, serinin ortalamasının zamanla sabit kaldığı ve birim kök içermediği anlamına gelir. Birinci farkta durağan olan bir zaman serisi ise, I(1) olarak adlandırılır. Bu, serinin seviyede birim kök içerdiğini ancak birinci fark alındığında durağanlaştığını gösterir.

bağımsız değişkenlerin varlığı halinde de kullanılabilir. Test istatistiği iki şekilde hesaplanmaktadır (Westerlund, 2008, s. 203):

$$DH_g = \sum_{i=1}^N \hat{S}_i (\hat{P}_{i,OLS} - \hat{P}_{i,IV})^2 \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2$$

$$DH_p = \hat{S}_N (\hat{P}_{OLS} - \hat{P}_{IV})^2 \sum_{i=1}^N \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2$$

İlk formülde yer alan $\hat{S}_i$ terimi her bir yatay kesit için varyans bileşenini, $\hat{P}_{i,OLS}$ terimi En Küçük Kareler (OLS) yöntemi tahminini, $\hat{P}_{i,IV}$ ise bağımsız değişken (IV) tahminini ifade etmektedir. İkinci formüldeki $\hat{S}_N$ terimi tüm panel veri seti için varyans bileşenini, $\hat{P}_{OLS}$ terimi tüm panel veri seti için En Küçük Kareler (OLS) yöntemi tahminini, $\hat{P}_{IV}$ ise tüm panel veri seti için bağımsız değişken (IV) tahminini ifade etmektedir.

Özetle, DHg istatistiği heterojen eğime sahip modellerde kullanılır ve her bir yatay kesitin varyans bileşenini dikkate alır. DHp istatistiği ise homojen eğime sahip modellerde kullanılır ve tüm panel veri seti için ortalama varyans bileşenini dikkate alır. Uygulanan eşbütünleşme testinin H_0 temel hipotezi “eşbütünleşme yoktur”, H_1 alternatif hipotezi ise “eşbütünleşme vardır” varsayımına dayanır. Test sonuçları Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7: Eşbütünleşme Test Sonuçları

	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
DHg	2.673	0.004*
DHp	-0.991	0.839

Not: *, %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir. Sonuçlar Gauss 10 paket programı ile elde edilmiştir.

Mevcut çalışmada kullanılan model heterojen bir eğime sahip olduğu için, Tablo 7’deki DHg olasılık değeri dikkate alınmıştır. Buna göre H_0 temel hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Test edilen değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Bu durum, uzun dönemde ilgili değişkenlerin birbirleriyle dengeli bir ilişki içinde hareket ettiği anlamına gelmektedir.

3.5.5. Katsayı Tahmini: Model Bazlı

Son aşamada modeldeki yatay kesit bağımlılığını ve heterojeniteyi dikkate alan 2. nesil katsayı tahmin yöntemleri uygulanmıştır. Bu kapsamda, Pesaran (2006) tarafından geliştirilen CCEMG (Common Correlated Effects Mean Group) tahmincisi ve Eberhardt ve Bond (2009) ile Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG (Augmented

Mean Group) tahmincisi kullanılmıştır. Her iki tahminci de dinamik panel veri modellerinin temel özelliklerini kullanmakta ve panel veri analizindeki gelişmiş teknikler arasında yer almaktadır. Bu tahminciler, hem kesitler arası bağımlılığı, hem de zaman içi dinamikleri dikkate alarak, panel veri setlerinden elde edilen sonuçların doğruluğunu ve güvenilirliğini artırmaktadır. Ekonometrik analizlerde bu tür gelişmiş tahmincilerin kullanılması, özellikle makroekonomik verilerle çalışırken büyük önem taşımaktadır.

3.5.5.1. CCEMG Tahmincisi

Pesaran'ın (2006) geliştirdiği CCEMG tahmincisi, dinamik panel veri modellerinde sıklıkla rastlanan ve tüm kesitler arasında ortak olan şokları ve trendleri dikkate alır. CCEMG, paneldeki her bir birimin, genel düzeyde yaşanan ekonomik veya politik gelişmelerden nasıl etkilendiğini gösteren ortak faktörleri içerir. CCEMG tahmincisi şu şekilde hesaplanır:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta'_i x_{it} + \lambda'_i f_t + u_{it}$$

Denklemden yer alan bileşenlerden y_{it} bağımlı değişkeni, α_i sabit etkiyi, β'_i katsayı vektörünü, x_{it} bağımsız değişkenler vektörünü, λ'_i ortak faktör yükleri vektörünü, f_t ortak faktörler vektörünü ve u_{it} modelin hata terimini temsil eder. CCEMG tahmincisi, her bir birim için tahmin edilen katsayıların ortalamasını alarak, aşağıdaki denkleme göre genel bir katsayı tahmini sağlar:

$$\hat{\beta}_{CCEMG} = (1/N) \sum_{i=1}^N \hat{\beta}_i$$

Eşitlikte yer alan N bileşeni gözlem birim sayısını, $\hat{\beta}_i$ bileşeni ise her bir gözlem birimi için tahmin edilen katsayıyı ifade etmektedir. Böylece CCEMG tahmincisi, heterojen panel veri setlerinde ortak faktörlerin etkilerini dikkate alarak, her bir gözlem birimi için tahmin edilen katsayıların ortalamasını kullanır. Tahmin sonuçları Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8: CCEMG Tahmincisi Model Bazlı Sonuçlar

GDPpcgr	Katsayı	p-Değeri
CC	-1.320	0.655
GE	-1.250	0.562
PSAV	3.015	0.057***
RQ	-0.020	0.992
RL	-0.196	0.934
VA	3.557	0.019**
Sabit Terim	9.192	0.017

Not: ** ve *** sırasıyla %5 ve %10 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir. Sonuçlar Stata 14 paket programı ile elde edilmiştir.

Sonuçlara göre VA ve PSAV değişkenlerinin katsayıları sırasıyla %5 ve %10 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır ve katsayıların yönü pozitifdir. Buna göre, VA değişkeninde meydana gelecek 1 birimlik artış, GDPpcgr üzerinde % 3.55’lik artış sağlayacaktır. Benzer şekilde, PSAV değişkeninde meydana gelecek 1 birimlik artış, GDPpcgr üzerinde % 3.01’lik artış yaratacaktır. Diğer değişkenler ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. Modelin genel uygunluğunu test eden Wald χ^2 testi 29.15 değerinde ve p-değeri 0.0001 olarak hesaplanmıştır. Bu da modelin anlamlı olduğunu göstermektedir.

3.5.5.2. AMG Tahmincisi

Eberhardt ve Bond (2009) ile Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG yaklaşımı, panel veri setlerinde her bir kesit için zamanla değişen eğilimleri ve ortak dışsal şokları dikkate almakta ve dinamik yapılara izin vermektedir. Bu metodoloji, değişkenler arasındaki ilişkilerin zaman içinde nasıl değiştiğini anlamak için kullanılır ve böylece daha karmaşık dinamik yapılar modellenebilir. AMG yöntemi ilk aşamasında, her bir gözlem birimi için temel denklem tahmin edilir:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_i'x_{it} + \gamma_t + u_{it}$$

İkinci aşamada, ortak faktörlerin etkisi (γ_t) çıkarıldıktan sonra, düzeltilmiş veriler kullanılarak her bir gözlem birimi için regresyon tahmini yapılır. Son aşamada, tahmin edilen katsayıların ortalaması alınarak AMG katsayısı elde edilir:

$$\hat{\beta}_{AMG} = (1/N) \sum_{i=1}^N \hat{\beta}_i$$

AMG tahmincisi, panel veri analizlerinde heterojen parametre tahminleri sağlayarak her bir gözlem birimi için ayrı tahminler yapar. Bu tahminci, ortak faktörlerin etkilerini dikkate alarak daha güvenilir sonuçlar elde etmeyi amaçlar. Bu yöntem, özellikle değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkileri incelemek ve heterojenliği modellemek için kullanılır. AMG tahmincisi ile elde edilen sonuçlar Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9: AMG Tahmincisi Model Bazlı Sonuçlar

GDPpcgr	Katsayı	p-Değeri
CC	0.619	0.655
GE	1.821	0.153
PSAV	3.280	0.007*

RQ	-1.295	0.240
RL	-1.933	0.277
VA	3.322	0.008*
Sabit Terim	3.443	0.037

Not: *, %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir. Sonuçlar Stata 14 paket programı ile elde edilmiştir.

Sonuçlara göre VA ve PSAV değişkenlerinin katsayıları %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır ve katsayıların yönü pozitiftir. Buna göre, VA değişkeninde meydana gelecek 1 birimlik artış, GDPpcgr üzerinde % 3.32'lik artış sağlayacaktır. Benzer şekilde, PSAV değişkeninde meydana gelecek 1 birimlik artış, GDPpcgr üzerinde % 3.28'lik artış yaratacaktır. Diğer değişkenler istatistiksel olarak anlamlı değildir. Modelin genel uygunluğunu test eden Wald χ^2 testi 23.00 değerinde ve p-değeri 0.0008 olarak hesaplanmıştır ve modelin anlamlı olduğunu göstermektedir. AMG tahmincisinden elde edilen bulgular, CCEMG tahminci sonuçları ile benzerlik göstermekte, bu da bulguların güvenilirliğini artırmaktadır.

3.5.6. Katsayı Tahmini: Birim Bazlı

Model bazlı sonuçlar ilgili veri seti için genel sonuçları ortaya koyarken, her bir birimin (ülkenin) bağımsız değişkenlere verdiği yanıt farklı olabilmektedir. Birim bazlı sonuçlar, farklı ülkelerin benzer politikalar veya ekonomik değişkenler karşısındaki tepkilerini karşılaştırmak için kullanılmaktadır. Birim bazlı sonuçlar, özellikle politika önerilerinin ülke koşullarına göre özelleştirilmesine olanak sağlar. Ayrıca, modelin heterojen etkilerinin daha kapsamlı bir şekilde analiz edilmesine yardımcı olur.

CCEMG ve AMG gibi gelişmiş katsayı tahmincileri, birim bazında detaylı sonuçlar verebilme avantajına sahiptir. Bu tahminciler, her bir gözlem birimi (ülke) için ayrı ayrı sonuçlar sağlayarak, heterojenliği dikkate alır ve her bir birimin kendi dinamiklerini ve farklılıklarını modelleyebilir. Bu özellik, farklı birimlerin farklı dinamiklere ve ilişkilere sahip olabileceği durumlarda önem kazanmaktadır.

Tablo 10 ve Tablo 11'de, sırasıyla CCEMG ve AMG tahmincileri ile yapılan analizlerde, olasılık değerleri (p-değerleri) istatistiksel olarak anlamlı olan ülkelerin sonuçları kalın olarak verilmiştir. Her iki tahminci ile benzer sonuçlar elde edilen ülkelerde, bulguların daha güvenilir olduğu söylenebilir. CCEMG, yatay kesit bağımlılığını hesaba katarak ortalamaları kullanır. AMG ise, ortak dinamik faktörlerin varlığını doğrudan modele ekleyerek yatay kesit bağımlılığını kontrol eder. Analiz sonuçları, her iki tahminci için de PSAV değişkeninin Gana ve Pakistan'da büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi

olduğunu göstermektedir. Buna göre, PSAV değişkeninde meydana gelecek artışın, Gana ve Pakistan’da GDPpcgr üzerinde olumlu etkisi olacaktır. Diğer yandan, her iki tahminci için de, Mısır’da CC değişkeninin, Senegal’de ise RL değişkenin büyüme üzerinde anlamlı ancak negatif bir etkisi bulunmaktadır. Buna göre, Mısır’da CC değişkeninde, Senegal’de ise RL değişkeninde meydana gelecek artışın GDPpcgr üzerinde olumsuz etkisi olacaktır.

Tablo 10: CCEMG Tahmincisi Birim Bazlı Sonuçlar

	CC		GE		PSAV		RQ		RL		VA	
	Katsayı	p-Değeri	Katsayı	p-Değeri	Katsayı	p-Değeri	Katsayı	p-Değeri	Katsayı	p-Değeri	Katsayı	p-Değeri
Bolivya	-3.898154	0.456	-3.065322	0.481	5.376928	0.163	-4.558333	0.523	7.200538	0.270	-.8552066	0.920
Kamboçya	-.176275	0.990	-8.172185	0.581	8.277229	0.297	-2.422964	0.824	.9822258	0.952	8.76369	0.426
Kamerun	-13.33072	0.032**	18.04035	0.053***	-.0051066	0.998	-5.314896	0.130	2.509245	0.731	10.61906	0.308
Mısır	-14.10403	0.005*	5.57906	0.275	3.025755	0.314	-3.110065	0.561	3.488738	0.608	2.723901	0.624
Gana	7.329347	0.514	-14.35776	0.158	18.19715	0.036**	-8.996886	0.211	10.91638	0.510	-11.56671	0.260
Hindistan	-13.5493	0.306	7.269735	0.390	-2.012982	0.793	9.547769	0.416	.8423643	0.942	4.750374	0.710
Endonezya	-.6443934	0.763	1.363824	0.724	2.399027	0.196	-5.470159	0.139	-1.313072	0.781	1.583737	0.786
Kenya	20.51479	0.109	1.022575	0.938	-.8399605	0.897	-1.677361	0.864	-10.93876	0.411	4.433977	0.509
Nepal	-2.899094	0.659	-6.124746	0.426	2.051525	0.536	-5.114924	0.625	7.119304	0.265	5.140161	0.365
Pakistan	-16.74411	0.035**	-5.95778	0.405	9.090561	0.025**	11.58173	0.114	-15.02254	0.036**	6.672769	0.359
Filipinler	1.065891	0.856	.5577029	0.915	.2950009	0.931	3.675424	0.610	-.0998537	0.987	10.21692	0.216
Senegal	3.262834	0.656	-2.939232	0.587	3.453283	0.409	-.8806857	0.904	-19.15402	0.062***	3.004564	0.613
Tanzanya	-1.452697	0.522	-1.317413	0.854	-1.239466	0.655	-.9857321	0.841	2.43218	0.821	5.616216	0.365
Tunus	16.14095	0.230	-9.399785	0.314	-5.857722	0.348	13.45111	0.205	8.298761	0.311	-1.298628	0.629

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir. Sonuçlar Stata 14 paket programı ile elde edilmiştir.

Tablo 11: AMG Tahmincisi Birim Bazlı Sonuçlar

	CC		GE		PSAV		RQ		RL		VA	
	Katsayı	p-Değeri	Katsayı	p-Değeri	Katsayı	p-Değeri	Katsayı	p-Değeri	Katsayı	p-Değeri	Katsayı	p-Değeri
Bolivya	2.750505	0.364	-1.661183	0.549	4.922017	0.047**	-2.232138	0.489	5.078239	0.249	-1.327921	0.815
Kamboçya	8.692045	0.285	2.815955	0.635	4.609224	0.215	-5.647471	0.475	-16.0469	0.043**	5.513742	0.496
Kamerun	-1.186161	0.727	10.61937	0.124	-1.198998	0.351	-5.66701	0.049**	-7.887532	0.123	13.31586	0.082***
Mısır	-7.60067	0.017**	5.203204	0.142	4.705222	0.019**	-2.89679	0.095***	-5.782413	0.160	-1.4137	0.508
Gana	1.688633	0.867	6.296446	0.335	16.66611	0.029**	1.238744	0.840	4.304576	0.628	-1.826328	0.757
Hindistan	-8.672554	0.308	1.151587	0.788	.0193467	0.996	6.320657	0.468	.6821016	0.906	1.143356	0.886
Endonezya	-1.025096	0.440	4.359714	0.003*	2.878626	0.000*	-4.83883	0.020**	-5.90987	0.004*	1.817347	0.638
Kenya	10.67157	0.078***	8.823671	0.140	1.402155	0.747	3.283933	0.593	-4.227296	0.204	2.401295	0.506
Nepal	-.3105567	0.950	-5.780203	0.260	-1.931995	0.345	-3.496608	0.540	3.249407	0.514	3.698132	0.252
Pakistan	-1.760214	0.576	.8174775	0.879	4.879424	0.065***	-.4899271	0.914	-6.007108	0.180	12.06006	0.013**
Filipinler	1.331673	0.776	-.4818876	0.852	1.293492	0.378	.4149097	0.892	-.7475892	0.850	1.661749	0.681
Senegal	1.956073	0.649	-3.50479	0.194	4.634661	0.193	-7.382826	0.133	-6.62726	0.042**	6.705875	0.071***
Tanzanya	-.9146454	0.631	-.712911	0.869	.1809739	0.893	-1.472793	0.644	7.687871	0.259	1.859672	0.341
Tunus	3.046146	0.769	-2.45584	0.764	2.865289	0.317	4.736276	0.540	5.17604	0.490	.9007444	0.660

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir. Sonuçlar Stata 14 paket programı ile elde edilmiştir.

3.6. Bulguların Değerlendirilmesi

Bu bölümde, panel veri yöntemi kullanılarak yapılan ekonometrik analizlerin bulguları model ve birim bazında ayrı ayrı yorumlanmıştır.

3.6.1. Model Bazlı Bulgular

CCEMG ve AMG katsayı tahmincileri ile yapılan analizlerde model bazında benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Buna göre, her iki tahminci için de, PSAV ve VA değişkenlerinin kişi başına GSYH büyüme oranı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisi bulunmaktadır. Diğer değişkenlerin (CC, GE, RQ ve RL) ise büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür. Farklı tahmin yöntemleriyle benzer bulguların elde edilmesi sonuçların model seçimine veya yöntem yanlılığına bağlı olmadığını göstermekte ve sonuçların güvenilirliğini artırmaktadır.

PSAV ve VA değişkenlerinin büyüme üzerindeki anlamlı ve olumlu etkisi, teorik olarak beklenen bir sonuçtur. Farklı tahmincilerle benzer bulguların elde edilmesi, teorik olarak beklenen ilişkinin istatistiksel olarak da doğrulandığını ve sonuçların güvenilir olduğunu göstermektedir. Modelde yer alan ülkeler açısından, siyasi istikrar ve ifade özgürlüğü mekanizmalarının güçlendirilmesi, ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyecektir. Buna göre bulgular çalışmanın hipotezlerinden H3, H6 ve H7'yi desteklemektedir:

- H3: Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu (PSAV) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır.
- H6: İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik (VA) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır.
- H7: Siyasal kurumlar (PSAV, VA ve CC) ekonomik performans üzerinde ekonomik kurumlardan (RL, RQ ve GE) daha fazla belirleyicidir.

Bulgular, Dünya Yönetişim Göstergeleri ile kişi başına gelir artış oranı arasında güçlü ve anlamlı ilişkiler olduğunu göstermektedir. Özellikle PSAV ve VA göstergelerinin pozitif etkileri, kurumsal göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu rolünü doğrulamaktadır. Elde edilen bulgular literatür ile benzer özellikler taşımaktadır. PSAV ile büyüme arasındaki pozitif ilişkiye dikkat çeken çalışmalar (Doğanay ve Değer, 2020; Mitsi, 2021) olduğu gibi, VA'nın büyüme üzerindeki olumlu etkisini ortaya koyan çeşitli analizler de bulunmaktadır (Doğanay ve Değer, 2020; D. Özdemir ve İmamoğlu, 2021; Ünlükaplan ve diğerleri, 2018; Yamak, 2017; Zhuo ve diğerleri, 2021).

H3 hipotezinin doğrulanması, bu ülkelerdeki siyasal istikrarın iş ve yatırım ortamına olan güveni artırdığı şekilde yorumlanabilir. Siyasal olarak istikrarlı bir ortam, yatırımcı güvenini güçlendirir, uzun vadeli planlamalar ve yatırımlar için elverişli bir zemin sağlar. Şiddet veya terörizm olaylarının az olması, işletmelerin ve yatırımcıların daha az risk altında faaliyet göstermelerini ve böylece ekonomik faaliyetlerin genişlemesini sağlar. Bu durum, genel ekonomik büyümeyi desteklemekte, daha fazla sermaye akışı ve yatırım çekilmesine katkı sağlamaktadır.

H6 hipotezinin doğrulanması ise, ülke hükümetlerinin genel olarak vatandaşların ve kamuoyunun görüş ve taleplerine duyarlı olduklarında ve kamusal kaynakların yönetiminde şeffaf davrandıklarında ekonomik büyümenin sağlanabileceğini göstermektedir. İfade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik ilkesi çerçevesinde demokratik karar alma süreçlerine katılımcılığın artması, hükümet politikalarının daha sorumlu bir şekilde oluşturulmasını ve kamu kaynaklarının daha etkin kullanılmasını sağlayarak büyümeyi desteklemektedir.

Siyasal kurumların büyüme üzerinde ekonomik kurumlardan daha etkili olduğu hipotezi (H7), Slesman ve diğerleri (2015) gibi çalışmalar tarafından da desteklenmektedir. Bu hipotez, siyasal kurumların ekonomik kurumların şekillenmesinde temel bir rol oynadığını öne sürmektedir. Siyasal kurumlar, ekonomik kurumların nasıl oluşturulacağını ve işleyeceğini belirleyerek, ekonomik faaliyetleri düzenlemekte ve yönlendirmektedir. Dolayısıyla, iyi işleyen siyasal kurumlar ekonomik kalkınmayı teşvik edebilirken, kötü işleyen siyasal kurumlar ekonomik sorunlara yol açabilmektedir.

Diğer yandan CC, GE, RQ ve RL göstergelerinin büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmayışı teorik beklentilerden farklılık göstermektedir. Bu nedenle değişkenlerle kurulan ilgili hipotezler (sırasıyla H1, H2, H4 ve H5) doğrulanamamıştır. Literatürde ise benzer sonuçlara rastlamak mümkündür. Zhuang ve diğerleri (2010), Pere (2015) ve Prasetyia (2020) CC'nin; Yamak (2017) ve Mitsi (2021) GE'nin; Prasetyia (2020) ve Mitsi (2021) RQ'nun; Kırıkçı ve Yanar (2020) ile D. Özdemir ve İmamoğlu (2021) ise RL'nin büyüme üzerinde anlamlı etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Anlamlı bir etkinin olmaması ülkeler arası gelişmişlik farklılıklarından kaynaklanabilmektedir. Nitekim gelişmiş ülkelerde büyüme üzerinde anlamlı sonuçlar veren bazı göstergeler, gelişmekte

olan ülkelerde anlamsız etki gösterebilmektedir (Kırıkçı ve Yanar, 2020; D. Özdemir ve İmamoğlu, 2021).

Gelişmiş ülkeler genellikle daha yüksek kurumsal kaliteye ve daha iyi yönetim yapılarına sahiptir. Bu ülkelerde yolsuzluk algısı düşüktür ve hukukun üstünlüğü gibi faktörler ekonomik faaliyetleri destekleyici şekilde daha etkin işler. Dolayısıyla, bu tür ülkelerde RL ve CC gibi göstergeler ekonomik büyüme ile daha pozitif ilişkilidir. Adaman ve diğerlerine göre de, özellikle Batı dışı toplumlarda “formel ve enformel kurumlar arasındaki ilişkiler çok daha karmaşıklaşmakta, karşılık gelen iktisadi performansın öngörülebilirliği kaybolmaktadır” (Adaman, Gürbüz-Akarçay ve Karaman, 2015, s. 166).

3.6.2. Birim Bazlı Bulgular

Her iki tahminci ile elde edilen birim bazlı sonuçlar değerlendirildiğinde çeşitli farklılıklar görülmek birlikte bazı ortak noktalar göze çarpmaktadır. Buna göre, her iki tahminci için de, Gana ve Pakistan'da PSAV göstergesi büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir. Bu ülkelerde siyasi istikrara yönelik yapılacak politika reformlarının büyüme üzerinde olumlu etki göstermesi beklenmelidir. Her iki tahminci ayrıca, Senegal'de RL, Mısır'da ise CC göstergelerinin büyüme üzerinde anlamlı ancak negatif etkisine dikkat çekmektedir. Negatif etkiler, ilgili göstergelerde yapılacak politika reformlarının büyüme üzerinde olumsuz etki göstereceğine, dolayısıyla da teorik beklentilerin aksi yönde bir sonuca işaret etmektedir. Bununla birlikte literatürde Yamak (2017) RL'nin, Mitsi (2021) ise CC'nin büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif etkileri olduğunu ortaya koymuştur.

Senegal'de Hukukun Üstünlüğü ve Mısır'da Yolsuzluğun Kontrolü değişkenlerinin ekonomik büyümeye olumsuz etkilerini farklı açılardan değerlendirmek mümkündür. İlgili alanlarda yapılan reformlar, kısa vadede ekonomide uyumsuzluğa ve geçiş maliyetlerinde artışa yol açmış olabilir. Yeni yasal düzenlemelere uyum sağlamak büyümeyi geçici olarak olumsuz etkileyebilir. Düzenlemelerin uygulamada eksik kalması ve yasal belirsizlikler, ekonomik aktörler arasında güvensizlik yaratmış olabilir. Yolsuzluğun azaltılması, politik ve ekonomik güç yapısında değişikliklere yol açarak büyümeyi geçici olarak olumsuz etkilemiş olabilir.

Mısır özelinde ise, verilerin 2002-2022 yıllarını kapsadığı düşünüldüğünde, Arap Baharı ile ortaya çıkan gelişmelerin yolsuzluğun kontrolü ve büyüme arasındaki ilişkiyi etkilediği söylenebilir. Nitekim, Arap Baharı sonrasında Mübarek rejimine yakın birçok büyük iş adamı ve siyasi aktör yolsuzluk suçlamalarıyla yargılanmış ve mal varlıklarına el konulmuştur (Adly, 2017). Mübarek döneminde gerçekleştirilen özelleştirme anlaşmaları ve büyük arazi satışları gibi işlemler, adil piyasa değerlerinin çok altında gerçekleştirildiği gerekçesiyle mahkemelere taşınmış ve bazı anlaşmalar iptal edilmiştir (Rutherford, 2013). İlgili davalar neticesinde, Mübarek rejimine yakın şirketlerin krediye erişim, arazi tahsis ve yatırım için hükümet onayı gibi kritik noktalarda haksız avantaj sağladığı ve bu sayede şirketlerin inşaat, turizm, enerji, bankacılık ve telekomünikasyon gibi sektörlerde tekel halini aldığı görülmüştür (Cammatt ve diğerleri, 2018). Dolayısıyla, ortaya çıkan yargı süreçleri ve çeşitli anlaşmaların iptal edilmesi, ekonomik belirsizliklere ve sektörel durgunluklara yol açarak büyümeyi olumsuz yönde etkilemiş olabilir. Özetle, Mısır'da yolsuzluğun kontrolündeki iyileşmenin büyümeyi olumsuz etkilemesi, yolsuzluk suçlamalarıyla sermaye çevrelerine karşı alınan önlemlerle ilişkilendirilebilir.

Sonuç olarak bu bulgular, yönetim göstergelerinin ülkeler üzerindeki etkilerinin karmaşık olabileceğini ve kısa vadeli reform maliyetlerinin uzun vadeli kazançları gölgeleyebileceğini göstermektedir. Bu noktada, kısa vadeli geçiş etkilerini daha iyi anlamak için zaman serisi gibi analizlerden faydalanılabilir. Mevcut bulgular ışığında, her ülke için elde edilen sonuçların arkasındaki nedenlerin daha iyi anlaşılabilmesi için, ülkelerin bireysel özelliklerini dikkate alacak yeni çalışmalar yapılabilir. Bu tür çalışmalar, her bir ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal dinamiklerini derinlemesine inceleyerek, belirli göstergelerin büyüme üzerindeki etkilerini daha net bir şekilde ortaya koyabilir.

SONUÇ

Bu tez, Mısır'daki siyasal ve ekonomik yapıların kurumsallaşma süreçlerini ve bu yapıların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini, Acemoğlu ve Robinson'un (2013) kapsayıcı ve sömürücü kurumlar tanımı üzerinden değerlendirmiştir. Araştırma, tarihsel süreç içerisinde Mısır'daki kurumların evrimini ve kurumların ekonomik performans üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde analiz etmiştir.

Mısır'da ilk dönemlerde ortaya çıkan merkezileşme çabalarının, kolonyal dönemde İngiliz işgalinin ve sonrasında Cumhuriyet dönemi politikalarının kurumlar üzerinde bıraktığı etkiler değerlendirilmiştir. Buna göre, kapsayıcı kurumların ekonomik büyümeyi teşvik ettiği, buna karşın sömürücü kurumların ekonomik etkinliği ve büyümeyi sınırlandırdığı, ekonomik eşitsizlikleri ise derinleştirdiği görülmüştür. Siyasal kurumların ekonomik kurumlardan daha belirleyici olduğu, siyasal merkezîyetçilik ve çoğulculuğun ekonomik performans üzerindeki etkisinin önemli olduğu saptanmıştır.

1800'lere kadar olan süreçte Mısır'da, merkezîyetçi yönetim kurma çabaları genel olarak başarılı olamamıştır. Tarih boyunca çeşitli dini ve etnik gruplar tarafından yönetilen Mısır, farklı kültürel ve dini etkilerin bir arada bulunduğu bir yapıya sahip olmuştur. İslamiyet'in ilk fetihleriyle birlikte Müslüman Arapların yönetimi altına giren Mısır, merkeze bağlı valiler aracılığıyla yönetilmeye çalışılmıştır. Emeviler ve Abbasiler döneminde valilerin sık sık değiştirilmesi, düzen ve istikrarın sağlanmasını zorlaştırmıştır. Bölgede faaliyet gösteren ilk otonom devlet yapısı Tolunoğulları döneminde, ilk merkezi ve güçlü imparatorluk yapısı ise Kahire'yi başkent yapan ve hoşgörülü bir yönetim sergileyen Fatımiler döneminde ortaya çıkmıştır. Ağırlıklı olarak asker kökenli yönetici sınıfın başta olduğu Memlûkler döneminde ise merkezîyetçi bir yapı kurma çabaları genellikle sınırlı kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır üzerindeki hakimiyeti de bu durumu değiştirememiştir. Osmanlılar, Memlûk beyleri gibi yerel güçlerle işbirliği yaparak yönetimi sürdürmeye çalışmış, ancak Memlûk beylerinin kendi iç mücadeleleri düzen ve istikrarın sağlanmasını zorlaştırmıştır.

Kavalalılar döneminin kapsayıcı yönleri merkezi yönetimin güçlendirilmesi ve modern kurumların inşası olmuştur. Eğitim ve sağlık hizmetlerinde yapılan iyileştirmelerle birlikte, kapsayıcı reformlar hayata geçirilmiştir. Modern bir ordu kurulmuş ve tarımsal altyapı geliştirilmiştir. Ancak, bu çabalar genellikle hanedanlığın kendi iktidarını

pekiştirmeye yönelik olmuştur. Ağır vergi sistemi ve devletin ekonomiye aşırı müdahalesi kurumların sömürücü niteliğini ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde, tarımda ve sanayide tekelleşme politikaları uygulanmıştır. Angarya sistemi ve zorunlu kamu hizmeti gibi uygulamalarla tarım işçileri disiplin altına alınmış, küçük toprak sahipleri ve fellahlar üzerindeki baskı artmıştır. Kavalalı hanedanlarının aşırı harcamaları ve borçlanma politikaları Mısır'ın mali bağımsızlığını kaybetmesine yol açmıştır. Bu süreçten olumlu olarak etkilenenler ise gelirlerini artıran büyük toprak sahipleri olmuştur. Sömürücü kurumsal yapılar ile uluslararası anlaşmalar ve yabancı borçlar üzerinden kendini gösteren emperyal müdahaleler, uzun vadeli sürdürülebilir ekonomik büyümeyi engellemiştir.

İngiliz işgali döneminde kurumsal yeniliklerin büyük ölçüde durakladığı ve hatta gerilediği görülmektedir. Bu dönemde klasik sömürge ekonomisi özellikleri öne çıkmıştır. İngilizler, Mısır'daki stratejik alanları ve ekonomik kaynakları kontrol altına almaya odaklanmıştır. Siyasi ve ekonomik reformların büyük bir kısmı İngiliz çıkarlarına hizmet edecek şekilde yönlendirilmiştir. Halkın genel refahını artırmaya yönelik kapsayıcı reformlar sınırlı kalmıştır. Eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim, İngiliz yönetiminin öncelikleri arasında yer almamış ve bu alanlarda yapılan yatırımlar azalmıştır. İngiliz işgalinin temel amacı, Süveyş Kanalı'nın kontrolünü sağlamak olmuştur. Yapılan sınırlı yatırımlar ve mevcut gelirlerin kullanımı Mısır'ın dış borçlarının ödenmesine yönelik olmuştur. İngilizler, Mısır'da kendi çıkarlarını koruyacak bir yönetim sistemi kurmuş, yönetimde İngiliz yüksek komiserleri belirleyici olmuştur. Mısır'a verilen sözde bağımsızlık ile İngiliz çıkarları koruma altına alınmıştır. Bağımsızlık ile gelen liberal dönemde hükümetler etkinlik sağlayamamıştır. Artan siyasi baskılar, ekonomik sıkıntılar ve sosyal eşitsizlikler parlamento dışı hareketlerin güç kazanmasına ve devrim için şartların oluşmasına neden olmuştur.

Nasır döneminde Arap Sosyalizmi ideolojisi temelinde sosyal adalet ve ekonomik kalkınmaya yönelik reformlar yapılmıştır. Eğitim ve sağlık hizmetlerinde iyileştirmeler gerçekleştirilmiş, toplumun geniş kesimlerinin bu hizmetlere erişimi sağlanmıştır. Kadın haklarında ve kadın istihdamında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Yapılan toprak reformları ile toprak sahipliği daha adil bir şekilde dağıtılmıştır. Ancak, siyasal kurumlar otoriter ve sömürücü bir yapıda kalmış, siyasi partilerin yasaklanması ve muhalif grupların baskı altına alınması siyasal çoğulculuğu engellemiştir. Nasır dönemi ekonomik

yapısında, devletin ekonomiye aşırı müdahalesi, merkezi planlama politikaları ve millileştirmeler öne çıkmıştır. Bu dönemde, özel sektör büyük ölçüde baskı altına alınmış ve ekonomik faaliyetler devlet tarafından yönlendirilmiştir. Devlet kontrolündeki sanayi ve tarım sektörlerinde verimlilik düşük kalmış, bu da ekonomik büyümenin yavaşlamasına neden olmuştur. Ayrıca, Nasır'ın politikaları, kamu sektörünün genişlemesine ve bürokrasinin artmasına yol açmış, bu durum ekonomik etkinliği ve yenilikçiliği olumsuz etkilemiştir.

Sedat'ın İnfıtah politikası ile piyasa ekonomisine geçiş yapılmış ve özel sektörün önü açılmıştır. Dış yatırımların teşvik edilmesi, Mısır ekonomisinin dışa açılmasını sağlamış ve ekonomik çeşitliliği artırmıştır. Sedat döneminde siyasal sistemde de bazı liberalleşme adımları atılmıştır. Öncelikli olarak yönetimde askeri elitin gücü kırılmış, daha sonra ise çok partili sisteme geçiş yapılmıştır. Ancak reformlar, kapsayıcı kurumsal yapılara dönüşmemiştir. Siyasal sistemdeki otoriter yapı büyük ölçüde devam etmiştir. Muhalefet partileri baskı altına alınmış, siyasal özgürlükler tam anlamıyla sağlanamamıştır. Ekonomik reformlar ise, belirli elit grupların yararına olacak şekilde uygulanmıştır. Kısa vadede ortaya çıkan ekonomik büyüme topluma eşit şekilde yayılmamış ve sosyal eşitsizlikler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde dış borç artmış, yoksulluk ve enflasyon gibi sorunlar baş göstermiştir. Sedat'ın son yıllarında çıkan isyanlar, hükümet politikalarına karşı duyulan hoşnutsuzluğun açık bir göstergesi olmuştur.

Mübarek döneminin kapsayıcı yanları arasında, piyasaların serbestleşmesi ve bazı yapısal reformların hayata geçirilmesi yer almaktadır. Bu reformlar, ekonomik liberalleşmeyi teşvik etmiş ve serbest piyasa ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ancak, dönemin belirgin sömürücü yanları baskın gelmektedir. Uygulanan politikalar genellikle üst düzey yöneticilere ve Mübarek'e yakın elitlere avantaj sağlamıştır. Yolsuzluklar artmış, devlet kaynakları belirli gruplar tarafından sömürülmüştür. Ekonomik büyüme toplumun geneline yayılmamış, sosyal ve ekonomik eşitsizlikler artarak devam etmiştir. Bu dönemde, siyasal ve ekonomik sistemin rekabetçi olmayan yapısı, uzun vadeli sürdürülebilir ekonomik büyümeyi engellemiştir. Bu ortamda, İslamcı hareketler, özellikle Müslüman Kardeşler, sosyal adalet, eşitlik ve yolsuzluğa karşı mücadele söylemleri ile geniş halk kesimlerinin desteğini kazanmıştır. Daha radikal örgütler ise çeşitli terör eylemlerine karışmıştır. Bunun üzerine siyasal baskılar artmış, muhalefet susturulmuş ve otoriter yönetim güçlendirilmiştir. Bu süreçte ordu, iç güvenlik ve

istikrarın sağlanmasında kilit bir rol oynamış ve siyasi muhalefete karşı bir denge unsuru olarak kullanılmıştır. Orduya sunulan geniş bütçeler, çeşitli imtiyazlar ve emekli generallere sağlanan kariyer imkanları ordunun gücünü artırmıştır. Sahip olduğu çeşitli sanayi kuruluşları ve fabrikalar ile ordu ülke ekonomisinde önemli bir yer edinmiştir. Dönemin giderek daha sömürücü hale gelen kurumsal yapısı Arap Baharı'nı tetiklemiştir. Mısır'da başlayan kitlesel protestolar karşısında ordu, halkın taleplerine duyarsız kalmamak ve meşruiyetini korumak için Mübarek'in karşısında durmayı tercih etmiş, sahip olduğu ekonomik ve siyasi imtiyazları koruma yoluna gitmiştir.

Bu çalışma, Mısır örnek olayı çerçevesinde, kurumsal yapıları ve bu yapıların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini tarihsel bir perspektifle ayrıntılı bir şekilde ele alarak, literatüre katkı sağlamaktadır. Bu kapsamlı inceleme, kurumsal değişimlerin uzun vadeli etkilerini anlamada oldukça önemlidir. Nitekim izlek bağımlılığı gereği, tarihsel gelişmelerin ve geçmiş kararların mevcut kurumsal düzenlemeler ve ekonomik sonuçlar üzerinde birikimli etkileri bulunmaktadır. Bu açıdan, Mısır'a özgü dinamiklerin diğer ülkelerle doğrudan karşılaştırılması, kurumsal yapıların etkilerini değerlendirmede sınırlayıcı olabilmektedir. Ancak, Mısır ile benzer tarihsel süreçler yaşayan diğer ülkelerin karşılaştırmalı analizleri, bölgesel dinamiklerin ve ortak noktaların daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Çalışmada, tarihsel analizin yanı sıra, aralarında Mısır'ın da bulunduğu alt orta gelir grubundan 14 ülke, panel veri analizi yöntemi ile incelenmiştir. Analize, 2002-2022 yılları arasındaki yıllık veriler dahil edilmiştir. Kullanılan veri seti, Dünya Bankası'nın sağladığı Dünya Yönetişim Göstergelerini içermektedir. Panel veri analizi yöntemi ile farklı ülkeler arasındaki ve zaman içerisindeki değişimler gözlemlenerek kurumları temsil eden göstergelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

Öncelikle veri setinin özelliklerine ve modelin varsayımlarına uygun bir tahmin yönteminin seçilebilmesi için bazı önsel testler uygulanmıştır. Yatay kesit bağımlılığı testlerine göre panel veri setinde birimler arası korelasyonun var olduğu tespit edilmiştir. Eğim homojenliği testi sonucunda modeldeki eğim katsayılarının heterojen olduğu bulunmuştur. Birim kök analizi neticesinde VA değişkeninin seviyede ve birinci farkta durağan olduğu, diğer değişkenlerin ise birinci farkta durağan hale geldiği görülmüştür. Eşbütünleşme testine göre modeldeki değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi

olduğu tespit edilmiştir. Son olarak, önsel testlere uygun olarak seçilen CCEMG ve AMG tahmincileri ile model ve birim (ülke) bazında katsayı tahminleri yapılmıştır. Elde edilen veriler, kapsayıcı kurumların ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği hipotezlerini kısmen doğrulamaktadır. Tablo 12’te gösterildiği üzere, kurulan hipotezlerden H3, H6 ve H7 doğrulanmış; H1, H2, H4 ve H5 ise doğrulanamamıştır.

Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu (PSAV) ve İfade Özgürlüğü ve Hesap Verebilirlik (VA) göstergelerinin kişi başına GSYH büyüme oranı üzerindeki pozitif etkileri, bu alanlarda yapılacak politika reformlarının alt orta gelir grubu ülkelerinde ekonomik büyüme üzerinde olumlu sonuçlar vereceğine işaret etmektedir. Ayrıca, siyasal kurumların büyüme üzerinde ekonomik kurumlardan daha etkili olduğu görülmüştür. Buna göre siyasal istikrarın ve siyasal katılım süreçlerinin güçlendirilmesi, ekonomik büyümenin temel taşları olarak görülmeli ve bu yönde kapsamlı reformlar hayata geçirilmelidir.

Tablo 12: Hipotezlerin Doğrulanması

Hipotez	Durum
H1: Yolsuzluğun Kontrolü (CC) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır.	Doğrulanmadı
H2: Hükümetin Etkinliği (GE) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır.	Doğrulanmadı
H3: Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu (PSAV) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır.	Doğrulandı
H4: Düzenlemelerin Kalitesi (RQ) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır.	Doğrulanmadı
H5: Hukukun Üstünlüğü (RL) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır.	Doğrulanmadı
H6: İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik (VA) ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır.	Doğrulandı
H7: Siyasal kurumlar (PSAV, VA ve CC) ekonomik performans üzerinde ekonomik kurumlardan (RL, RQ ve GE) daha fazla belirleyicidir.	Doğrulandı

Birim bazlı sonuçlar ise, ülkelere özgü ihtiyaçları belirlemek ve daha etkili reformlar gerçekleştirmek için önemli ipuçları sunmaktadır. Gana ve Pakistan'da Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu (PSAV) göstergesi, büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir. Mısır'da Yolsuzluğun Kontrolü (CC) ve Senegal'de Hukukun Üstünlüğü (RL) değişkenleri ise, büyüme üzerinde anlamlı ancak negatif etkiye sahiptir. Bu durum, ekonomik büyüme ile yönetim göstergeleri arasındaki ilişkinin her zaman doğrusal ve

beklenen yönde olmadığını göstermektedir. Bu sonuçlar, yönetim göstergelerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini anlamak ve uygun politikaların geliştirilmesine yardımcı olmak açısından önemli bir temel oluşturmaktadır.

Teorik açıdan bu çalışma, Dünya Bankası'nın yayınlamış olduğu Dünya Yönetişim Göstergeleri ile kişi başına GSYH büyüme oranı arasındaki ilişkiyi ele alan sınırlı literatüre katkıda bulunmaktadır. Literatürdeki çalışmalar genellikle statik modellere dayalı olup birim bazlı sonuçları içermemektedir. Bu çalışmayı diğerlerinden ayıran güçlü yönü AMG ve CCEMG tahminçileri gibi gelişmiş panel veri yöntemlerine dayalı olması ve birim bazlı sonuçlara yer vermesidir.

Potansiyel sınırlılıklar açısından değerlendirildiğinde, çalışmanın nicel bölümünün sadece Alt Orta Gelir Grubunda yer alan 14 ülkenin verilerini kapsamı nedeniyle, sonuçları diğer gelir gruplarına genellemek mümkün değildir. Ayrıca çalışma, Dünya Yönetişim Göstergeleri ile sınırlı kalmıştır. Bu göstergeler ekonomik ve siyasal kurumları temsil etmekte olup, beşeri ve finansal göstergeler ile gayri resmi kurumları içermemektedir.

Gelecekteki çalışmalara yönelik olarak, araştırmanın kapsamını genişletmek, farklı metodolojilere yer vermek ve veri setlerini çeşitlendirmek gibi yollar izlenebilir. Gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkeler ve az gelişmiş ülkeler gibi farklı ülke gruplarının analizi, kurumlar ve büyüme arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Ayrıca, daha uzun zaman aralıklarını kapsayan çalışmalar kurumsal reformların ekonomik büyüme üzerindeki uzun vadeli etkilerini daha net bir şekilde ortaya koyacaktır. Bu öneriler, kurumlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi daha kapsamlı bir şekilde ele almak ve literatüre katkı sağlamak için önemli bir yol haritası sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abul-Magd, Z. (2017). *Militarizing the Nation: The Army, Business, and Revolution in Egypt*. New York, NY: Columbia University Press.
- Abul-Magd, Z., Akça, İ. ve Marshall, S. (2020). *Two Paths to Dominance: Military Businesses in Turkey and Egypt*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Acemoglu, D. (2003). Root Causes: A Historical Approach to Assessing the Role of Institutions in Economic Development. *Finance and Development*, 40(2), 27–30.
- Acemoglu, D., Johnson, S. ve Robinson, J. (2006). Understanding Prosperity and Poverty: Geography, Institutions, and the Reversal of Fortune. A. V. Banerjee, R. Benabou ve D. Mookherjee (Ed.), *Understanding Poverty* içinde (ss. 19–35). New York: Oxford University Press. doi:10.1177/030981689405400118
- Acemoglu, D., Johnson, S. ve Robinson, J. A. (2001). The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation. *The American Economic Review*, 91(5), 1369–1401. doi:10.1257/aer.91.5.1369
- Acemoglu, D., Johnson, S. ve Robinson, J. A. (2002). Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution. *The Quarterly Journal of Economics*, 117(4), 1231–1294. doi:10.1162/003355302320935025
- Acemoglu, D., Johnson, S. ve Robinson, J. A. (2005). Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth. P. Aghion ve S. N. Durlauf (Ed.), *Handbook of Economic Growth* içinde (1. bs., C. 1A, ss. 385–472). Amsterdam: North-Holland. doi:10.1016/S1574-0684(05)01006-3
- Acemoglu, D. ve Robinson, J. A. (2006). *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Acemoglu, D. ve Robinson, J. A. (2010). The Role of Institutions in Growth and Development. *Review of Economics and Institutions*, 1(2), 1–33. doi:10.5202/rei.v1i2.1
- Acemoglu, D. ve Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. London: Profile Books.
- Acemoglu, D. ve Robinson, J. A. (2016). Paths to Inclusive Political Institutions. J. Eloranta, E. Golson, A. Markevich ve N. Wolf (Ed.), *Economic History of Warfare and State Formation* içinde (ss. 3–50). Singapore: Springer. doi:10.1007/978-981-10-1605-9_1
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. A. (2013). *Ulusların Düşüşü : Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*. (F. R. Velioğlu, Çev.) (10. bs.). İstanbul: Doğan Kitabevi.
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. A. (2016). *Diktatörlük ve Demokrasinin Ekonomik Kökenleri*. (E. Tutu, Ü. Tatlıcan ve S. Kurdoğlu, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Adaman, F., Gürbüz-Akarçay, A. ve Karaman, K. (2015). Yeni kurumsal iktisadın penceresinden toplumsal düzenin tesisi: Geç Osmanlı-Türkiye Cumhuriyeti

- tarihine alternatif bir yaklaşım. *Toplum ve Bilim*, 133, 166–185.
- Adly, A. (2017). Too Big to Fail: Egypt's Large Enterprises After the 2011 Uprising. *Carnegie Papers: Middle East Series*, (March), 1–28.
- Aghion, P. ve Howitt, P. (2012). *The Economics of Growth*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Akgün, S. (2017). *Arap Baharının İran ve Suudi Arabistan Güvenlik Harcamalarına Etkisi ve Ekonomi Politik Analizi*. Marmara Üniversitesi.
- Aknur, M. ve Aşkar-Karakır, İ. (2007). The Reversal of Political Liberalization in Egypt. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 7(1), 311–333.
- Aksu, L. (2014). İktisat Ekollerinin İktisadî Büyüme Konusundaki Düşünceleri ve Modellerinin Analizi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (208), 351–392.
- Amar, P. (2012). Egypt as a Globalist Power: Mapping Military Participation in Decolonizing Internationalism, Repressive Entrepreneurialism, and Humanitarian Globalization Between the Revolutions of 1952 and 2011. *Globalizations*, 9(1), 179–194. doi:10.1080/14747731.2012.656373
- Arslan, Ü. (2007). *Kurumların İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisi*. Ankara Üniversitesi.
- Aşık, B. (2011). Kurumların Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi. *International Conference on Eurasian Economies 2011* içinde (ss. 420–425).
- Atçıl, A. (2017). Memlûkler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525). *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 38, 89–121. doi:10.26570/isad.347710
- Avcı, C. (2004). Mısır. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Ayhan, V. (2005). *Petrol ve Güvenlik: Ortadoğudaki Krizlerin Ekonomi Politikası*. Uludağ Üniversitesi.
- Baltagi, B. H. (2021). *Econometric Analysis of Panel Data*. Springer, Springer Texts in Business and Economics (6. bs.). Cham: Springer International Publishing. doi:10.1007/978-3-030-53953-5
- Banerjee, A. ve Duflo, E. (2011). *Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty*. New York, NY: Public Affairs.
- Bay, D. (2023). Mısır'ın Modernleşme Sürecinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Reformlarının Yeri. *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, 7(2), 127–141. doi:10.30830/tobider.sayi.14.8
- Beinin, J. (1998). Egypt: society and economy, 1923–1952. M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Egypt* içinde (ss. 309–333). Cambridge University Press. doi:10.1017/CHOL9780521472111.014
- Bent, P. H. (2015). Agrarian change and industrialization in Egypt, 1800-1950. *Colloque Internationale Recherche & Régulation* içinde (ss. 1–12). Paris.
- Beşkaya, A. ve Ursavaş, U. (2014). Eski ve Yeni Kurumsal İktisat: Karşılaştırmalı Bir

- Analiz. *Journal of Business Economics and Political Science*, 3(5), 1–16.
- Botman, S. (1998). The liberal age, 1923–1952. *The Cambridge History of Egypt* içinde (ss. 285–308). Cambridge University Press.
doi:10.1017/CHOL9780521472111.013
- Bozarslan, H. (2010). *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi*. (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239–253. doi:10.2307/2297111
- Brownlee, J. (2002). The Decline of Pluralism in Mubarak's Egypt. *Journal of Democracy*, 13(4), 6–14. doi:10.1353/jod.2002.0063
- Cammett, M., Diwan, I., Richards, A. ve Waterbury, J. (2018). *A Political Economy of the Middle East* (4. bs.). New York, NY: Routledge. doi:10.4324/9780429492600
- Çelik, A. H. (2015). *Ortadoğu Ülkelerinde Savunma Harcamalarının Ekonomi Politik Analizi: Körfez Ülkeleri Örneği*. Marmara Üniversitesi.
- Çeştepe, H. ve Güven, T. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda Dâhili Gümrük Vergisi İstisnaları. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 1–20. doi:10.11616/basbed.vi.453683
- Çetin, T. (2012). Yeni Kurumsal İktisat. *Sosyoloji Konferansları*, 45(1), 43–73.
- Çevik, U. (2022). Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Valiliği Döneminde (1805-1848) Mısır'da Uyguladığı Tekel Ekonomisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 3(2), 245–265.
- Ceylan, A. (2008). Osmanlı Döneminde Mısır'da Hukukî Modernleşme (XIX. Yüzyıl). *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 5, 65–86.
- Chaudhry, K. A. (1997). *The Price of Wealth: Economies and Institutions in the Middle East*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Chavance, B. (2019). *Kurumsal İktisat*. (T. Akıncılar Onmuş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. (M. Harmancı, Çev.) (2. bs.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Coase, R. (1937). The Nature of the Firm. *Economica*, 4(16), 386–405.
- Coase, R. (1998). The New Institutional Economics. *The American Economic Review*, 88(2), 72–74.
- Conte, G. (2022). Defining financial reforms in the 19th-century capitalist world-economy: The Ottoman case (1838–1914). *Capital & Class*, 46(1), 33–58. doi:10.1177/0309816821102222
- Daly, M. W. (1998). The British occupation, 1882–1922. M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Egypt* içinde (ss. 239–251). Cambridge University Press.

doi:10.1017/CHOL9780521472111.011

- Daviş, A. (2004). *Arap Milliyetçiliği: Zaferden Umutsuzluğa*. (L. Yalçın, Çev.). İstanbul: Literatür Yayınları.
- Demir, M. (2014). Makbûl İbrahim Paşa'nın Veziriazamlığı ve Mısır'daki Faaliyetleri. *Mediterranean Journal of Humanities*, 4(1), 97–114. doi:10.13114/mjh.201416427
- Derya, H. (2017). Kurumsal İktisadın Katkıları Üzerine Bir değerlendirme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(63), 1092–1110. doi:10.17755/esosder.322867
- Diamond, J. (1997). *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: W.W. Norton. doi:10.2307/4450459
- Dimand, R. W. ve Spencer, B. J. (2009). Trevor Swan and the Neoclassical Growth Model. *History of Political Economy*, 41(Suppl_1), 107–126. doi:10.1215/00182702-2009-019
- Doğanay, M. A. ve Değer, M. K. (2020). Kurumlar ve Ekonomik Büyüme: Panel Veri Analizi (2002-2018). *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(19), 75–99.
- Dollar, D. ve Kraay, A. (2004). Trade , Growth , and Poverty. *The Economic Journal*, 114(493), F22–F49.
- Easterly, W. ve Levine, R. (2003). Tropics, germs, and crops: how endowments influence economic development. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 3–39. doi:10.1016/S0304-3932(02)00200-3
- Eberhardt, M. ve Bond, S. (2009). *Cross-section dependence in nonstationary panel models: a novel estimator* (No: 17692). Munich Personal RePEc Archive.
- Eberhardt, M. ve Teal, F. (2010). *Productivity Analysis in Global Manufacturing Production* (No: 515). Department of Economics Discussion Paper Series.
- Eğri, T. (2017). *Arap Ayaklanmalarının Ekonomi Politikası ve Demokrasiye Geçiş Denemesi: Mısır Örneği*. İstanbul Üniversitesi.
- Ergül, S. (2022). *Mısır ve Mısır'daki İslami Hareketler*. İstanbul.
- Erkuş, S. (2016). *Demokrasi, Ekonomik Özgürlük ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*. Mustafa Kemal Üniversitesi.
- Ertuş, K. (2017). Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler Ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(17), 63–84.
- Es-Seyyid, S. M. (2004). Mısır. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- EzzelArab, A. (2004). The Experiment of Sharif Pasha's Cabinet (1879): An Inquiry into the Historiography of Egypt's Elite Movement. *International Journal of Middle East Studies*, 36(04), 561–589. doi:10.1017/S0020743804364032
- Frankel, J. A. ve Romer, D. (1999). Does Trade Cause Growth? *The American Economic Review*, 89(3), 379–399.

- Gelvin, J. L. (2011). *The Modern Middle East: A History* (3. bs.). Oxford: Oxford University Press.
- Goldschmidt, A. J. (2004). *Modern Egypt: The formation of a nation state* (2. bs.). Boulder, CO.: Westview Press.
- Gordon, J. (1992). *Nasser's Blessed Movement : Egypt's Free Officers and the July Revolution*. New York, NY: Oxford University Press.
- Görgün, H. (1995). Enver Sedat. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Görgün, H. (2004). Mısır. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Greif, A. (1989). Reputation and Coalitions in Medieval Trade : Evidence on the Maghribi Traders. *Journal of Economic History*, 49(4), 857–882.
- Greif, A. (1993). Contract Enforceability and Economic Institutions in Early Trade : The Maghribi Traders' Coalition. *The American Economic Review*, 83(3), 525–548.
- Gujarati, D. N. ve Porter, D. C. (2009). *Basic Econometrics* (5. bs.). New York, NY: McGraw-Hill/Irwin.
- Gündoğan, M. ve Özsera, Y. (2022). Osmanlı İmparatorluğunda Siyasal İdare ile Finansal İdare Arasındaki Güç Mücadelesi: Balta Limanı Anlaşması'ndan Birinci Dünya Savaşı'na. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 403–439. doi:10.31679/adamakademi.926669
- Güner, S. (2013). Mısır'da Âsi Bir Memlûk: Bulutkapan Ali Bey El-Kebîr 1768/69-1773. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(1), 155–182.
- Hall, R. E. ve Jones, C. I. (1999). Why Do Some Countries Produce So Much More Output Per Worker Than Others? *The Quarterly Journal of Economics*, 114(1), 83–116.
- Halliday, F. (2005). *The Middle East in International Relations*. New York: Cambridge University Press.
- Hashim, A. (2011). The Egyptian Military, Part Two: From Mubarak onward. *Middle East Policy*, 18(4), 106–128. doi:10.1111/j.1475-4967.2011.00514.x
- Heiss, A. (2012). The Failed Management of a Dying Regime: Hosni Mubarak, Egypt's National Democratic Party, and The January 25 Revolution. *Journal of Third World Studies*, 29(1), 155–171.
- Henry, C. M. ve Springborg, R. (2010). *Globalization and the Politics of Development in the Middle East* (2. bs.). New York, NY: Cambridge University Press.
- Hinnebusch, R. A. (1981). Egypt under Sadat: Elites, Power Structure, and Political Change in a Post-Populist State. *Social Problems*, 28(4), 442–464. doi:10.2307/800057
- Hodgson, G. M. (2003). John R. Commons and the Foundations of Institutional

- Economics. *Journal of Economic Issues*, 37(3), 547–576.
doi:10.1080/00213624.2003.11506603
- Hourani, A. (2013). *Arap Halkları Tarihi*. (Y. Alogan, Çev.)*İletişim Yayınları* (10. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İmamoğlu, İ. K. ve Özdemir, D. (2023). Yönetişim, İnovasyon ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülke Örnekleri. *Külliye Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 99–133.
doi:10.48139/aybukulliye.1262308
- İnalcık, H. (1969). Capital Formation in the Ottoman Empire. *The Journal of Economic History*, 29(1), 97–140. doi:10.1017/S0022050700097849
- Issawi, C. (1982). *An Economic History of the Middle East and North Africa*. New York: Columbia University.
- Joskow, P. L. (2008). Introduction to New Institutional Economics: A Report Card. E. Brousseau ve J.-M. Glachant (Ed.), *New Institutional Economics: A Guidebook* içinde (ss. 1–20). Cambridge: Cambridge University Press.
doi:10.1017/CBO9780511754043.003
- Kama, Ö. (2011). Yeni Kurumsal İktisat Okulunun Temelleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 183–204.
- Karpat, K. H. (1972). The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908. *International Journal of Middle East Studies*, 3, 243–281.
doi:10.1017/S0020743800025010
- Kaufmann, D., Kraay, A. ve Mastruzzi, M. (2010). *The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues* (No: 5430). Policy Research Working Paper.
- Kibritcioglu, A. ve Dibooglu, S. (2001). Long-run Economic Growth: An Interdisciplinary Approach. *Knowledge, Technology & Policy*, 13(4), 59–70.
doi:10.1007/BF02693990
- Kırıkçı, M. B. ve Yanar, R. (2020). Kurumsal Yapı, Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Veri Analizi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(2), 311–331.
doi:10.21547/jss.695555
- Korkmaz, E. ve Gümüüş, M. (2018). İsmail Paşa, Saray ve Babıali: Mısır İşgalinin Siyasi, İktisadî, Sosyal ve İdarî Zemininin İnşası 1863-1879. *History Studies International Journal of History*, 10(10), 145–166. doi:10.9737/hist.2018.696
- Kunčič, A. (2014). Institutional quality dataset. *Journal of Institutional Economics*, 10(1), 135–161. doi:10.1017/S1744137413000192
- Kuran, T. (2004). Why the Middle East is Economically Underdeveloped: Historical Mechanisms of Institutional Stagnation. *Journal of Economic Perspectives*, 18(3), 71–90. doi:10.1257/0895330042162421
- Kurt-Sarıaslan, F. (2016). *Türkiye'nin Ortadoğu ile İlişkilerinin Ekonomi Politik*

Analizi. Uludağ Üniversitesi.

- Menard, C. ve Shirley, M. M. (2005). Introduction. C. Ménard ve M. M. Shirley (Ed.), *Handbook of New Institutional Economics* içinde (ss. 1–18). Berlin/Heidelberg: Springer-Verlag. doi:10.1007/0-387-25092-1_1
- Migdal, J. S. (1988). *Strong Societies and Weak States*. New Jersey: Princeton University Press. doi:10.1515/9780691212852
- Mitsi, D. (2021). Good Governance and Economic Growth in South European Countries. *Review of European Studies*, 13(2), 26–38. doi:10.5539/res.v13n2p26
- Nassif, H. B. (2013). Wedded to Mubarak: The Second Careers and Financial Rewards of Egypt’s Military Elite, 1981–2011. *Middle East Journal*, 67(4), 509–530. doi:10.3751/67.4.11
- North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, D. C. (1991). Institutions. *The Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97–112.
- North, D. C. (1994). Economic Performance Through Time. *The American Economic Review*, 84(3), 359–368. doi:10.2307/2118057
- North, D. C. (2005). *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ostrom, E. (2005). Doing Institutional Analysis Digging Deeper Than Markets and Hierarchies. C. Ménard ve M. M. Shirley (Ed.), *Handbook of New Institutional Economics* içinde (ss. 819–848). Berlin/Heidelberg: Springer-Verlag. doi:10.1007/0-387-25092-1_31
- Owen, R. (1993). *The Middle East in the World Economy: 1800–1914* (revised.). London and New York: I. B. Taurus.
- Owen, R. (2004). *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East* (3. bs.). London and New York: Routledge.
- Owen, R. ve Pamuk, Ş. (2002). *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*. (A. Edirne, Çev.) (1. bs.). İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- Özçelik, F. ve Öztürk, M. (2021). İngiltere’nin Mısır’ı İşgali ve “Taçsız Hükümdar” Lord Cromer’in Mısır İdaresi (Eylül 1883-Mart 1907). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(1), 477–494. doi:10.18069/firatsbed.780842
- Özdemir, D. ve İmamoğlu, İ. K. (2021). Yönetişim Göstergeleri ve Büyüme: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan G20 Ülkeleri İçin Bir Nedensellik Analizi. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 5(1), 113–135. doi:10.29216/ueip.878932
- Özdemir, P. (2015). *Kurumlar, Yönetişim ve Ekonomik Gelişme*. Çukurova Üniversitesi.
- Özel, H. A. (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 63–72.
- Özveren, E. (2007). Kurumsal İktisat: Aralanan Karakutu. E. Özveren (Ed.), *Kurumsal*

- İktisat* içinde (ss. 15–43). Ankara: İmge Kitabevi.
- Pamuk, Ş. (2004). Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800. *The Journal of Interdisciplinary History*, 35(2), 225–247.
- Pamuk, Ş. (2006). Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820. *Journal of Economic History*, 66(3), 809–828.
- Pere, E. (2015). Impact of good governance in the economic development of Western Balkan countries. *European Journal of Government and Economics*, 4(1), 25–45. doi:10.17979/ejge.2015.4.1.4305
- Perkins, D. H., Radelet, S., Lindauer, D. L. ve Block, S. A. (2013). *Economics of Development* (7. bs.).
- Pesaran, M. H. (2004). *General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels* (No: 0435). *Cambridge Working Papers in Economics*, Cambridge Working Papers in Economics.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967–1012. doi:10.1111/j.1468-0262.2006.00692.x
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265–312. doi:10.1002/jae.951
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50–93. doi:10.1016/j.jeconom.2007.05.010
- Piętak, Ł. (2014). Review of Theories and Models of Economic Growth. *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe*, 17(1), 45–60. doi:10.2478/cer-2014-0003
- Prasetyia, F. (2020). Good Governance and Economic Growth: Empirical Evidence from ASEAN 10. *Proceedings of the 23rd Asian Forum of Business Education (AFBE 2019)* içinde (C. 144, ss. 376–383). Paris, France: Atlantis Press. doi:10.2991/aebmr.k.200606.065
- Rodrik, D., Subramanian, A. ve Trebbi, F. (2004). Institutions Rule: The Primacy of Institutions Over Geography and Integration in Economic Development. *Journal of Economic Growth*, 9(2), 131–165. doi:10.1023/B:JOEG.0000031425.72248.85
- Rutherford, B. K. (2013). *Egypt after Mubarak: Liberalism, Islam, and Democracy in the Arab World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sachs, J. D., Mellinger, A. D. ve Gallup, J. L. (2001). The Geography of Poverty and Wealth. *Scientific American*, 284(3), 70–75. doi:10.1038/scientificamerican0301-70
- Saygın, E. (2015). *Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerinde Kurumların Rolü: 1990-2014*. Marmara Üniversitesi.
- Şenalp, M. G. (2007). Dünden Bugüne Kurumsal İktisat. E. Özveren (Ed.), *Kurumsal*

- İktisat* içinde (1. bs., ss. 45–92). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Seyidoğlu, H. (2003). *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama*. İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Sfakianakis, J. (2004). The Whales of the Nile: Networks, Businessmen, and Bureaucrats During the Era of Privatization in Egypt. S. Heydemann (Ed.), *Networks of Privilege in the Middle East: The Politics of Economic Reform Revisited* içinde (ss. 77–100). New York: Palgrave Macmillan US. doi:10.1057/9781403982148_3
- Slesman, L., Baharumshah, A. Z. ve Ra’ees, W. (2015). Institutional infrastructure and economic growth in member countries of the Organization of Islamic Cooperation (OIC). *Economic Modelling*, 51, 214–226. doi:10.1016/j.econmod.2015.08.008
- Snider, E. (2015). States, Markets, and Power: International Political Economy and the New Middle East. *IR Theory and a new Middle East* içinde (ss. 62–67).
- Solak, K. (2012). Çerkez Memlûkler Çerkez mi? *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31(51), 201–208. doi:10.1501/Tarar_0000000513
- Spithoven, A. (2019). Similarities and Dissimilarities between Original Institutional Economics and New Institutional Economics. *Journal of Economic Issues*, 53(2), 440–447. doi:10.1080/00213624.2019.1594532
- Stiglitz, J. E. (2002). *Globalization and Its Discontents*. New York: W. W. Norton & Company.
- Tabellini, G. (2010). Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe. *Journal of the European Economic Association*, 8(4), 677–716. doi:10.1111/j.1542-4774.2010.tb00537.x
- Tignor, R. L. (2022). *Kısa Mısır Tarihi*. (N. Şen, Çev.) (C. 2). İstanbul: Say Yayınlan.
- Toledano, E. R. (1998). Social and economic change in the “long nineteenth century”. M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Egypt* içinde (ss. 252–284). Cambridge University Press. doi:10.1017/CHOL9780521472111.012
- Tomar, C. (2004). Mısır. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Tür, Ö. (2011). Mısır’da Ekonomik Kalkınma Çabaları. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 41, 183–194.
- Ünay, S. (2011). Global Transformations and the MENA: A Comparative Political Economy Analysis. *Insight Turkey*, 13(1), 175–198.
- Ünay, S. (2013). *Kalkınmacı Modernlik : Küresel Ekonomi Politik ve Türkiye*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Ünlükaplan, İ., Arısoy, İ. ve Canıkalp, E. (2018). Yönetişim Kalitesi ve İktisadi Büyüme: Türkiye Ekonomisi İçin Bir Ampirik Analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 487–508. doi:10.18092/ulikidince.441213
- Vitola, A. ve Senfelde, M. (2015). The role of institutions in economic performance.

- Verslas: *Teorija ir Praktika*, 16(3), 271–279. doi:10.3846/btp.2015.498
- Weber, M. (2001). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. (T. Parsons, Çev.) *The Routledge International Handbook on Max Weber*. London and New York: Routledge.
- Weipert-Fenner, I. (2020). *The Autocratic Parliament: Power and Legitimacy in Egypt, 1866-2011*. New York, NY: Syracuse University Press. doi:10.2307/j.ctvz937t8
- Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the Fisher effect. *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193–233. doi:10.1002/jae.967
- Williamson, O. E. (2000). The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595–613. doi:10.1257/jel.38.3.595
- Williamson, O. E. (2005). Transaction Cost Economics. C. Menard ve M. M. Shirley (Ed.), *Handbook of New Institutional Economics* içinde (ss. 41–65). Berlin/Heidelberg: Springer-Verlag. doi:10.1007/0-387-25092-1_4
- World Bank Group. (2023). World Bank Country and Lending Groups. 16 Ağustos 2023 tarihinde <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups> adresinden erişildi.
- World Health Organization. (2024). Gross domestic product (GDP) per capita and GDP per capita annual growth rate. 29 Nisan 2024 tarihinde [https://www.who.int/data/nutrition/nlis/info/gross-domestic-product-\(gdp\)-per-capita-and-gdp-per-capita-annual-growth-rate](https://www.who.int/data/nutrition/nlis/info/gross-domestic-product-(gdp)-per-capita-and-gdp-per-capita-annual-growth-rate) adresinden erişildi.
- Yamak, T. (2015). *Kurumsal Kalite ve Ekonomik Büyüme : Körfez Ülkeleri İçin Bir Uygulama*. Marmara Üniversitesi.
- Yamak, T. (2017). Kurumsal Kalite Faktörlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Körfez Ülkeleri Örneği. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 63–79.
- Yamak, T. (2018). Mısır’da Devlet ve Toplum İlişkilerinin Kurumsal Dönüşümü. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 25–57.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). *Panel Veri Ekonometrisi*. İstanbul: Beta.
- Zhuang, J., de Dios, E. ve Martin, A. L. (2010). Governance and Institutional Quality and the Links with Economic Growth and Income Inequality: With Special Reference to Developing Asia. *SSRN Electronic Journal*, 1–60. doi:10.2139/ssrn.1619116
- Zhuo, Z., O, A. S. M., Muhammad, B. ve Khan, S. (2021). Underlying the Relationship Between Governance and Economic Growth in Developed Countries. *Journal of the Knowledge Economy*, 12(3), 1314–1330. doi:10.1007/s13132-020-00658-w

ÖZGEÇMİŞ

Cahit ÇELİK, 2008 yılında Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Milli Eğitim Bakanlığı YLSY bursu ile gittiği Amerika Birleşik Devletleri'nde 2010 yılında dil eğitimini tamamladı ve ardından Rhode Island Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi alanında yüksek lisans eğitimine başladı. 2012 yılında yüksek lisansını başarıyla tamamlayan ÇELİK, 2013 yılında Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Ortadoğu Çalışmaları programında doktorasına başladı. 2013 yılından beri Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır.

